

5093

ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA

1817—1849

IRTA:
VOINOVICH GÉZA

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1929

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM.
1928-1930. CYCLUS

VOINOVICH GÉZA

ARANY JÁNOS
ÉLETRAJZA

1817—1849

*

AZ 1930. ÉVI ILLETMÉNY

Életr. 6.5093.

ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA

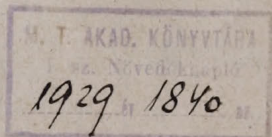
1817—1849

IRTA:
VOINOVICH GÉZA

*

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1929

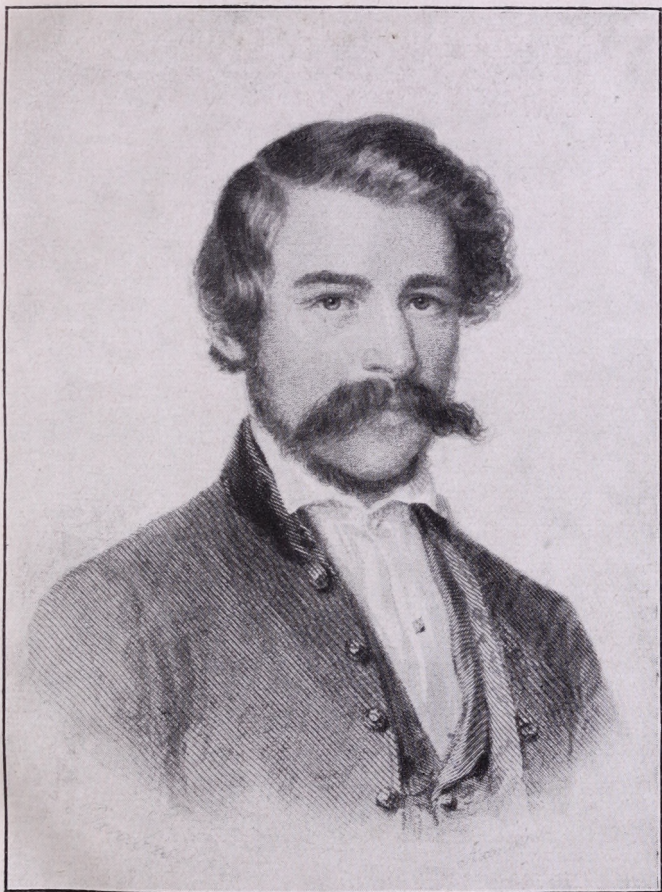
114969

RÉVAI IRODALMI INTÉZET NYOMDÁJA

Budapest, V., Ügynök u. 8.

Barabás rajza, 1856.

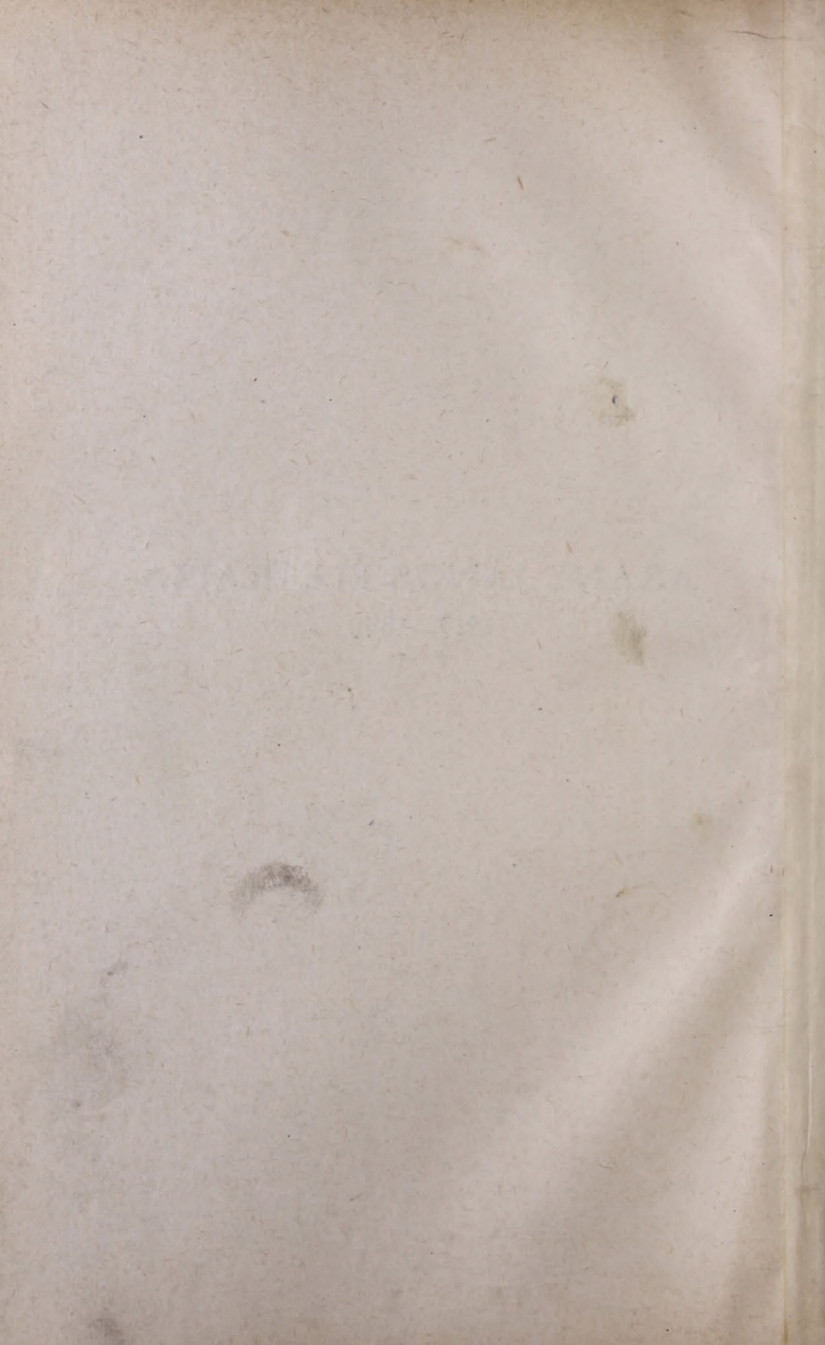
Metszette Armann.

Arany Sándor

ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA

1817—1849

Közel ötven év telt el Arany János halála óta s pontos életrajza maig sincs megírva, pedig a nyelvészet, költészettan, aesthetika ő rá hivatkozik legtöbbet költőink közül. E tény jelölte ki e munka útját, hogy minél több biztos adatot igyekezzék megrögzíteni, — még a gyorsabb, érdekesebb előadás rovására is, — csak hogy a jövőben biztos alapot adjon a részlet-kutatásnak s feltevések és tévedések elkerülésére.

Ez korlátozta a korrajz kiterjedését, szorított inkább csak arra, a mivel Arany életének mozzanatai járulnak hozzá a kor képének színezéséhez.

Más részletek itt-ott talán terjengősek; ezt viszont az hozta magával, hogy műveinek még nem jelent meg kritikai kiadása, melynek jegyzeteire lehetett volna hivatkozni.

I.

Az alföld és Nagy-Szalonta. — Az Arany-nemzetség. — Szülei, gyermekkora, ifjúsága; az első olvasmányok. — A collegiumi élet Debreczenben; praeceptor Kis-Ujszálláson. — A művészi hajlam ébredése, vándor-hetei. — Hajótöröttek, otthonn. — Corrector és másodjegyző; házassága, gyermekei.

A magyar faj színe-virága a nagy alföld népe, ennek „lelkétől lelkezett” a legmagyarabb költő.

E rónaság népe mintegy az ősi puszták életét folytatta, mely századokon át alig változott. Megmaradt a maga valóságában, nem elegyült idegen néppel, mint a határszélek lakói. Lelke nyílt, egyenes, nyugodt, mint a róna képe, melynek nyugalmán a fenség vonása van. E szívos faj kiállta a századok viharait, tatár-, török-dulást. A hódoltság kivált a széleket pusztította, a folytonos csaták terét. Bihar földje, az erdélyi fejedelemség kapcsolt része, némikép védett volt; de ha a porta meg akarta leckéztetni a fejedelmeket, itt is rossz világ járt. Mikor Báthory Zsigmond (1598-ban) átbocsátotta a császárnak Váradot, a török feldúlta az egész környéket. A fegyverfoghatók hajdúnak álltak,¹ a föld népe ősi nomád módra

¹ Márki Sándor: *A nagyfalusi Arany-család.* — Századok, 1879.

bevette magát lápok, erdők tisztásaira s csak a veszedelem multán merészkedett elő, mint a Tisza kiöntése után a lefutó ár nyomában. A nép ajkán ez a „kisebb futás“. A feldúlt községek nevét azóta csak puszták viselik, az ekevas tégladarabokat forgat ki, templomok, nemesi kuriák omladékait; a nép 'templomhelynek' tartja. Minderről Arany is emlékezik, *Toldi szerelmé*-ben (VI. ének, a beszótt mondában).²

A pusztá vidékre — s Várad oltalmára — telepítette le, fölkelésének sikere után, hajdúit Boeskey, háromszázójokat Kölesér mezővárosába, együttesen meg is nemesítvén őket (1606-ban). Tulajdon címerét adta nekik: ágaskodó oroszlánt, amint a sast tépi;³ beszédes képe ez a hajdúság harcainak a Boeskey címer alatt, a császári sas ellen.

E véren vett helyről a hajduk hamarosan beljebb költöztek a nádak, erek közé, a Köles-ér, Kender-ér, Borbély-ér s a Korhány közébe, a biztonságosabb Szalontára. Előbb zálogba vették, húsz év múlva pedig örökáron megvásárolták földesurától, a Toldi-családtól, Rozvány szerint ezer talléron, mit a hagyomány megtoldott egy gulyával; Arany oda is írja Rozvány könyvébe, Szalonta történetébe: „A hagyomány még nagyszámú tulkot is említ;“ így tudja ezt *Toldi szerelme* is, (VI. ének, 18. versszak). Így vált Szalontából „szabad hajdu-fészek, — Benne lakván háromszáz

² Rozvány György: *Nagy-Szalonta mezőváros történelme. 1870.* — Arany beleírta: „A nép szájában topographiai megjelölésül maig ismeretes a vásári, mezőgyaraki, köleséri, m. panaszí templomhely. A többi pusztákon ily 'templomhely' nevezetű területet nem ismerék.”

³ Ballagi Aladár: *A bihari síkság. — Az osztrák-magyar monarchia. Magyarország, II. kötet.*

vitéztek.“ Birtokukban Bethlen Gábor megerősítette őket;⁴ az akkor összeírt hajdú családokat Bethlen-catalogistáknak nevezték, ők voltak e „kulcsos mezőváros“ urai, öt kapitányuk alatt. Újra fölrakták vagy kijavították⁵ a Toldiak várát, az elpusztult közeli templomok és kastélyok romjaiból. Bizonyos Pethőné panaszt is tett érte, hogy gyaraki kastélya köveit elhordták; a költő a község irataiból tudta, hogy a hajdúk telket adtak a panaszosnak városukban,⁶ a mint *Toldi szerelme* is írja (VI. én. 25. vszak). Így épült a torony ölnyi vastag fala, külső-belső burkolata ép téglából, köze törmelékkal kitöltve, kiöntve.⁷ E torony volt a hajdúk büszkesége, ez lett sorsuknak jelképe. Mikor Bethlen István régi fejedelem, veje, Zólyomi Dávid fogságba vetése miatt török haddal támadt I. Rákóczy György ellen (1636.), s a hajdúság Győri kapitány alatt azt a csúfot tette rajtok, melyet *Toldi szerelme* is elzeng (VI.), másnap „az lövő szerszámokat azokhoz való szekerekkel, porral, golyóbissal az ott való kastélybeli bástyákra és azután építettett toronyba állatták vala“ — mondja *Síralmas króniká-*

⁴ Arany László jegyzetei a költő önéletrajzához, a család nemességéről.

⁵ A költő tudomása szerint nem újon építettek, így jegyezte fel Rozvány említett könyvébe, pedig ő jól ismerte a város iratait.

⁶ Rozvány 42. lapjára odaírta Arany: „Ott volt a Jeszenák elvitte iratok catalogusa s abban egy kivonatos feljegyzése azon iratnak, mely szerint Pethe vagy Pethő (Petheő) nevűvel a Hajdúk m. gyaraki romjai elhordásáért a vártorony építése végett, s ez alkalommal rajta tett személyes erőszakért oly módon egyeznek ki, hogy neki a városban telket és lakást adnak.“ — Jeszenák a hg. Eszterházy directora volt.

⁷ Rozvány, 42. l.

jában Szalárdi, maga is e megyebeli származás, így ennek tudója. Rákóczy donatiókkal mutatta ki háláját hűségökért, de sorsukat is a Rákóczy-név pecsételte meg. Mikor a letett II. Rákóczy György a szultán ellenére visszavette Erdélyt, a hűséges hajdúk magok égették fel a török előtt Szalonta bástyáit, házait; ez volt a „nagy futás”, azóta maradt csonkán az ó torony. 1659.) A bihari síkon több torony omladéka beszél a multak viharairól; a herpályi, tamásdai, szentmiklósi romok, de ezek egyházak helyét jelölik; a szalontai csonka torony körül a Toldiak s a hajdúvitézség mondái lebegnek, melyek emlékezetét a torony nem hagyta elenyészni s megőrizte e szűkszavú népakja. Jó tündér tette a nagy epikus bölesőjét ide, olyan bokorba, melyen még nyíltak a mondák kései virágai.

Mi részük volt e történetekből Arany őseinek, nem tudni biztosan. Az ő családi nemeslevelöket, kézbe kivont kardú címerükkel⁸ I. Rákóczy György adta, 1634-ben, Jánosnak meg Ferencnek, kiktől ötöd vagy hatod ízen származott a költő, „fidelis servitiis meritis fidelium nostrorum strenuorum Joannis et Francisci Arany de Nagyfalu,” írja a levél diákja.⁹ De ez nem a biharmegyei, ma már elpusztult Nagyfalu, a Toldiak fészke,¹⁰ hanem a Biharral szomszé-

⁸ Gyakori címerkép Biharban. L. *Magyarország vármegyéi és városai*, Biharmegye és N. Várad kötetét.

⁹ Nemes-levelüket Arany László a Nemzeti Muzeumban tette le; szövegét kiadta az önéletrajz jegyzetei során.

¹⁰ Rozvány, Márki, Gyöngyösy ezt bizonyozzák, hogy származás szerint is összekapcsolják a költőt hősével. Gyöngyösy azzal érvel, hogy Kraszna levéltárában nyomuk sincs, — Petri Mór ellenben hoz fel innen adatokat Aranyokról, *Szülőgy*

dos, megszűnt Kraszna-megyebeli, nem messze Szilágysomlyótól, a Báthoryak várától, a Rézhegység mellékén, a Szilágyságon. Az armális hátán ott van Kraszna-vármegye bizonyása, hogy az ott, mint lakó megyéjökben, meghirdettetett. A költő bele is írta Rozvány könyvébe: „Családi traditio a Kraszna-megyei Nagyfalu mellett szól.“ *Toldi szerelme* kézipéldányába is odaírja az utolsó előtti versszak vég-sorához, a „nagyalusi Arany“ mellé: „Ez ártatlan műfogás (coup d'artiste) daczára bizonyos, hogy a kraszna-megyei Nagyaluból származtunk Szalontára.“ Arany László kezén megfordult iratok szerint még 1780 táján is élt ott egy Arany László, „a királyi dézsmák regius adiunctusa.“¹¹ 1576- s 1797-ből is van hír odavaló Aranyokról, mint birtokos nemesekről.¹² Mikor származtak át Szalontára, nem tudni; a Bethlen-catalogisták sorában nincs róluk említés, de mikor nevek előfordul, a törzsökös nemes családok közt vannak. Mert a vár védelme alá húzódott a szomszéd községek „nemtelen“ népe is, „földjeiket is magukkal hozván,“ meg harangjaikat.¹³ A két fél keményen farkas-szemet nézett. A catalogisták just tartottak minden fekvőséghez s dézsmát szedtek a

vmegye monographiájá-ban. I. 645—46 l.; — azzal is erősködik Gyöngyösy, hogy a hajdúk be sem fogadták volna őket, ha nem a Toldiak jobbágyai; csakhogy nekik családi nemeslevelük volt, s Krasznában is szolgálhatták az ott is birtokos Toldi-családot. — Arany László megjegyzi, hogy a krasznai élő néphagyomány Toldi Miklóst is az ottani Nagyaluból származtatja. Petri oldalakon keresztül hord fel adatokat odavaló Toldiakról.

¹¹ Arany László említett jegyzetében.

¹² Petri Mór könyvében, az idézett helyen.

¹³ Rozvány, 39., 97. l.

jövevényektől, pedig a magok szabadsága is veszelemben volt. A szatmári béke után pusztáik egy részére rátette kezét régi jogon a váradi püspökség, később Eszterházy nádor vette zálogba a hajdú községeket, lefizetvén értők a kamarának 1702-ben a rájuk rótt hadiköltséget. Az új jövevények készebbek voltak idegen urat szolgálni, mint maguk fajtájút. Örökös volt a torzsalkodás, mely elől a catalogisták egy része Répás-Keszibe húzódott, de amazok rajtok ütöttek (1726 őszén), felperzselték házaikat, köztük négy Aranyét; egyikük, György, a költő szépapja. (A György és János név hagyományos a családfán.) Még egyszer lóra ültek a hajdúk, Mária Theresiáért, s kapitányuk, Beöthy Pál alispán, írásban adta, hogy Arany Sámuel és György Sléziában „magokat dicséretesen viselték;“ Sámuel porosz fogságban is sínylett.¹⁴ Ez volt utolsó vitézkedésök. 1745-ben herceg Eszterházy adományul nyerte a hajdu-községeket, Szalontát is. A hajdúság ugyan erőszakkal állta útját a birtokba vezetésnek, köztük Arany János s a familia akkori és későbbi rokonai, a Bonezosok, Megyeriek, de hiába; Erdély visszaesatolásával a fejedelmek tömeges nemesítése erejét vesztette, kiváltságaik elkoboztattak. Egy ideig az Aranyok nyilván a többiekkel együtt keresték a hajdú-szabadságot; 1778-ban pedig nyolc Arany megindította a családi nemességüket vitató pört. Bihar és Szalonta váltig bizonygatták, hogy birtokaikat „néhai elejik és régi ősök érdemével nyert feje-

¹⁴ Márki és Arany László; később tanuvallomásuk erősítette meg mások ottjártát is; 1. Benkó Imre: *Adalék A. J. családjának nemes voltához. Irod. tört. Közl.* 1909. 475. 1. Az Aranyok 1754-ben, Eszterházy urasága alatt is éltek nemesi jogokkal.

delmi adomány után... emberemlékezetinél régebbi időktől fogva bírják, attól senkinek semminemű adózást vagy szolgálatot nem tesznek;“ a nemesség-keresők fiágon huszonnégy főre szaporodtak, négyszer is elől kezdték a bizonyítást, utoljára 1814-ben; a költő maga is látta az apai háznál a hajdú-jussot keresők vezérét, Bakó Istvánt,¹⁵ emlékezete idején is járt-kelt atyja a bizonyítékok után;¹⁶ — hiába, nemességek megerősítését nem érték el, „minthogy erdélyi fejedelemtől nyerte azt a család“ — mondja a költő önélet-rajza. Ezt jelenti a „tört ezímer“ *Toldi szerelme* végsoraiban, erre érti „a kutyabőr hibás dátumát“ az *Árkádia-féle*, s ezért gúnyolja a pörlekedés szenvedélyét, melynek betege „annyifelé protestál, hogy ha meghal, csak megáld, de nem testál.“

Bizony, Arany Györgyék meglehetősen szegénységben éldegéltek. A panaszi dülőben, Mező-Gyarakon, Vásáriban volt egy pár köblös földjük, mindössze tíz kis hold,¹⁷ s egy sárfalú házuk a Kölesér-utcán (560. sz.), melyet ma a költő nevére neveznek (46. sz.) Két ablakkal nézett az utcára, egy szoba, konyha, pitvar volt benne; végtül hozzáragasztva az istálló, félszer. Fala, ez árvízzjárta vidék olesó módja szerint, karók közt vesszőfonás, becsapva sárral; ezt hívják paticsnak; két végén két „fecskefarkú“ ágas tartotta a tetőt; födele káka, giz-gaz, kalodába szorítva, mint a *Bolond Istók*-beli esősz kunyhója (I. én., 16. s

¹⁵ A költő levele Rozványhoz, 1880, május 25.

¹⁶ Arany László említett jegyzetében. A nemességkereső pör történetét ismertette Illésy János a *Nagy Iván* folyóirat 1900. évi II. füzetében.

¹⁷ Arany János feljegyzése egy számadó könyvben, jegyző korából, amikor felmérte.

köv.).¹⁸ A teleknek tőszomszédja volt a Megyeri-ház, onnan vitt Arany György feleséget, Sárát. 1792-ben született első gyermekök, Sára, azután nyolc gyermek, kik korán elhaltak¹⁹ s nagy későre, 1817-ben, március 2-án, János.²⁰ Atyja ötvenöt éves volt (szül. 1762.), az anya negyvenöt, — földmívelő embereknél nagy kor. „Legidősb leányuk már régóta férjnél vala“ — „egy szalontai középsorsú gazda-ember neje,“ írja Tompának, 53. dec. 4., a Jámbor Jánosé; — „(nálam annyival korosabb, hogy első gyermeke velem egykorú) a többi számos testvéreim pedig, kik közül én egyet sem ismerék, előttem mind elhaltak.“ (Önéletrajz.). — „Én nem ismertem más testvért — beszéli Tompának, — nálam sokkal korosabb volt, annyira, hogy emlőjéből szoptam is (azt mondják) csecsemő

¹⁸ A szöveg el is árulja, hogy szülőházára gondol: egyszerre mult időben beszél a viskóról s ugyanazon kitételekkel, mint *Az „öreg“ házról* c. verstöredékében. A szülőházzal l. Viski Károly: *Régi módi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza?* — A n.-szalontai áll. főgymn. 1910—11. évi Értesítőjében, szalontai házak képeivel, s Rozvány György rajzával, nem épen a szülőházzal, hanem az affajta házak típusáról.

¹⁹ A családfát közli Arany László, a költő önéletrajzi leveléhez csatolt jegyzetei között.

²⁰ Kivonatja a N. Szalontai helvét hitv. egyház kereszteleési anyakönyvének. Lap. 51. „1817-dik év Martzius hó 8-án kereszteltetett meg Arany György és Megyeri Sára fiok János. K. atya Bagosi Mihály, k. anya Bujdosó Sára. Kelt a parochialis pecsét alatt N. Szalontán jun. 19. 1847. Balogh Péter m. k. lelkész.“ Önéletrajzában a költő márcz. 1-re teszi születése napját. 77. márcz. 8-án azonban ezt jegyzi fel egy papírlapra: „Apám ezt írta egy könyv tiszta lapjára: „János fiam született 1817-ben, Gergely és József nap közt eső vasárnapon.“ Ez, 1817-ben, Knauz kortana szerint is, márcz. 16-ára esnék. De

koromban“, mert anyja nagy beteg lett születése után.²¹

Tompa előtt édes melegséggel emlékezik „öreg, jámbor szüleiről“ (53. dec. 4.), „kik patriárchai kegyességgel ékeskedtek“ (55. jan. 16.). Gyulainak szinte áhítattal írja le kis házuk életét s benne a maga gyermekségét. „Én valék öreg szüleim egyetlen reménye, vígasza; szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak és rendkívül vallásosak lévén, e hajlam rám is korán elragadt: az ének és szentírás vonzóbb helyei lettek első tápja gyöngye lelkemnek, s a kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott, nem lévén eseléd vagy más lakó, mint öreg szüleim és én. Azt hiszem, hogy a kora komolyság ettől van kedélyem-

8-án már megkereszteltek. Következőleg apám nem rögtön születésemkor, csak később emlékezetből jegyezte föl, hogy melyik vasárnap születtem, és tévedett. Azt azonban jól tudom szüleimtől, hogy vasárnap, még pedig a keresztelő napot közvetlenül megelőző vasárnap születtem, mert gyenge testalkatom miatt siettek hamar megkeresztelni. — Knauz kortana szerint az 1817-i közönséges évben keresztelésem napja márcz. 8-a esik *szombat*ra, az azt megelőző *vasárnap* pedig márcz. 2-ára. Ez tehát kétségtelenül a születésem napja.” — Ezt Toldy Ferenc számította ki pontosan, aki 1876 március 2. o (kiadatlan) levéllel köszönti: „Öszintén tisztelt és szeretett barátom, 1817-ben martius 8-ika előtti vasárnap martius 2-ika volt, s így épen ma telik, be ismét egy éve áldott életednek. — Ha Téged, szívesen szeretett barátom, a Magyarok Istene oly épségben és erőben, annyi örömek közt és annyi évig tart meg, a mily buzgón s egész szívből kívánom, úgy Te boldognak érzended magadat, ifodalunk pedig irigyletre méltó művekkel fog még gazdagodni. — Fogadd e napon szívesen meleg kézszorítását legigazabb tisztelődnék
Toldy F.“

²¹ Ercsey Sándor (a költő sógora): *Arany János életéből*. 3. l.

ben. ... Más gyermekekkel ritkábban volt alkalman játszani, természetes, hogy a lélek komolyabb irányt vőn.“²² Tompának is írja (53. dec. 4.): „... hiszed-e, hogy ennek eltörölhetetlen befolyása lett jellememre? Az a felfogás, a mint én Toldi viszonyát anyjával, rajzolom, nem annyira *objectiv*, mint a közönség gondolja; ellenkezőleg, a testvérgyűlölet egészen az, mert én testvéremet szerettem, bár nem annyira, mintha velem egykorú s együtt növeksznék fel.“

Így áll előttünk anyja és testvérnénje, s a szülői ház élete. Ezt nénje halála után írja, 53 végén, java férőkorában, mikor az élet már többnyire elfásítja a szívet emlékei és veszteségei iránt, s ő még sajgó fájdalommal érzi, hogy „most már senkivel sem áll oly közel viszonyban, minő ... testvérek közt létezik.“ Anyját mint szerette, abból látni, hogy mikor vándorútján rosszat álmodik felőle, nyomban haza indul, gyalog.

Atyjának képe többször merül föl emlékei közt. Tőle hallotta „zsenge gyermekségében“ a környék mondáit,²³ melyeket a puszták rövid emlékezetű műzsája megőrzött, mert helyhez voltak kötve; ott volt a Strázsahalom, honnan a törököt lesték; Szigettóhoz, ahová egy hajdú a törököt hordta, s váltságért adta ki, maga is kijárt sütykő pajtásaival vadréce tojást szedni. Ha apja magával vitte földjükre a panaszi

²² A Gyulai Pálnak írt önéletrajzi levélben, 1855 jun. 7.; A következő lapok idézetei, ha más forrás nincs megnevezve, onnan valók.

²³ Levele Rozványhoz, 1880, máj. 25. — E levél megköszöni Rozványnak a szalontai helyi mondákat fölelevenítő verses füzetét, mely egy-két elfeledt mondát újra eszébe juttatott. Szalonta történelmének olvasása közben is utalt egy párra, a (9.) lap alján: „*Malom sürűje. Monda a méhészről.*“

dülőben, az elpusztult 'templomhely' s a 'futás' emléke merült föl; útjok a Gyilkos-rét mellett vitt el, azt szórta volt tele kaszákkal Győri; a Kender-éren túlról odalátszott a Testhalom, hová e hare halottait temették. Ilyenkor hallotta atyjától, aki híres mesélő volt,²⁴ Győri vitéz tettét, kémkedését az üres kantárral, hallgatóságát a csónak alatt, a felrebbenő vadludak okozta riadalmat s hogy az árpató ki-zöldült a bújdosó, éhen halt törökök szájában; csupa népmesei vonás, melyekről a krónikás Szalárdi mit se tud. Mindez megragadt emlékezetében s még öreg korában is elébe rajzott, mikor Toldit e tájra kísérte, a kettőjük közös otthonába (*Toldi szerelme. VI.*). — A mesék, mondák után hamar következtek a könyvek. „A zsoltárokat, a biblia vonzóbb részeit, emlékezetemet meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam. Alig három-négy éves koromban apám, ki értelmes, írástudó paraszt-ember volt, hamuba írt betűkön megtanított olvasni.“ „Együtt olvasgatta szüleivel a Szentírást, mi szomjazó lelkének első teje vala“ — írja Tompának, 55. jan. 16. — „Aztán jött a profanus Brunszvik, a *Sármány király*, Rontó Pál, Peleskei nótárius stb.“ (u. o.). „Úgy hogy mire iskolába adtak, hová mód nélkül vágytam, s ami nem erős testalkatom s a szülők féltékenysége miatt csak hatodik esztendőkoromban történt, már nem csak tökéletesen olvastam, de némi olvasottsággal is bírtam, természetesen oly könyvekben, melyek kezem ügyébe kerültek s melyekhez inkább vonzódtam: mint bibliai történetek, énekek, a ponyva-irodalom termé-

²⁴ Szendrey Zsigmond: *A. J. a szalontai nép emlékezetében.* — *Irodalomtört.* 1914.

kei.“ A jámbor szülők, felnőtt leány és a könyvet-bújó fiú — olyanforma család, minő a *Családi kör*-é.

Szalontán apróra el tudták beszélni, mint vette észre a kántor a kóruson a könyvből éneklő kis fiút s vitte mindjárt a rektor elébe.²⁵ „A tanító megpróbálván, rögtön, a mint felvettek, elsőnek tett osztályában s e helyet folyvást megtartottam. A többi tanítók s a növendékek a nagyobb osztályokból, sőt külső emberek is csodámra jártak s én nem egy krajczárt kaptam egy vagy más produkezióm jutalmául. (Többek közt apám, ki diákos ember is volt egy kissé, a latin *Pater noster*-t és *Credo*-t, csak az egyes szavak értelmét magyarázván meg, betanította s ez volt produkezióimban a legnagyobb csoda.)“

Ki nem látott falun iskolába gyűlő kis sereget, az alacsony házak során, a széles, hol poros, hol sáros utcákon bandukolva kora reggel, a tág udvarú iskolaház felé, télen fülükre húzott kopottas báránybőr süvegben, viseltes bekecsben, felkunkorodó hegyű, nagyocska csizmákban dagasztva a sarat; vagy kirajzani a kapun, tavaszi délelőtt, szellős ingben-gatyában, mezitláb, vígan kiabálva. E kép azóta sem változott, s ha van a kis csapatban egy-egy csöndes, komoly fiú: olyan lehetett a gyermek Arany János.

A szalontai iskola a debreceni collégium particu-

²⁵ *Apróságok A. J. életéből.* Rozvány György feljegyzése alapján. Pesti Napló, 1889. 275. sz. okt. 4. — Utána Gyöngyösnél, 22. l. Szendrey azt is hallotta, hogy' ment kicsiny korában, anyja „közementéjébe" fogódzva, minden nap a templomba, s később mint rángatták ki pajtásaival a libák tollát pennának (Irodalomtört. 914.); ilyesmit minden gyerekről elmondhatni. Azt is beszélték, hogy mikor ő vigyázott ökreikre, azok a szénáskertbe mentek; így rajzolja később az ábrázoló Bóka Bandit.

lája volt; onnan jött ki egy-egy végzett diák, három évre, rektornak; ő tanította a két felső osztályt, a poétákat, rhetorokat (V., VI. gymn.). A grammatica (I., II.) és syntaxis (III., IV. gymn.) két-két évfolyamát a conrector vezette, az alsó iskolában a felső két osztály négy jobb diákja oktatott, praeceptor címen.

Akkor az iskola tavasszal kezdődött. Öt 1823 tavaszán adták iskolába, hat éves korában.

Már őszre feljebb lépett volna a „quinta” osztályba, „de gyöngé testalkatú lévén, szülei kértére visszatették a sextába”. Így is negyedfél év alatt végezte a négy alsó osztályt; az így nyert évet azonban 28-ban, mikor második syntaxisba lépett, „folytonos váltóláz miatt” elvesztette.²⁶ Képzeltetni a szülők aggodalmát, kik nyole gyermeküket temették el ily korban s kiknek e késői gyermek, még hozzá fiú, szemük fénye volt. Máskülönben is sok gonddal éltek s ezt a gyermek is korán érezte. Házuk, egy futótűz útjába esve, leégett (1823) s nem volt annyi módjuk, hogy fölépítsék; csak a régi istállót igazgatták össze lakóháznak; abban teltek gyermekévei. Egymást érték a rossz termések.²⁷ Szegénységükben egy-egy iskolakönyv megszerzése is nehezen ment. A harmadik latin osztályra a Marton-féle négy huszasos német grammatikát kellett volna megvenni, de ennyi pénzt csak majd az új bor árából remélhettek; a könyv pedig már kellett. Véletlenül egy környékbeli földesúr temetésén az iskolai énekkarban a kis Jani két huszast kap, első keresményét, melyet apja kipótol;

²⁶ Saját följegyzései, kereszt-levele hátán.

²⁷ Rozvány György: *Nagyszalonta történelme*, III. rész, 1800—1848. — 18., 19. lap.

így jut hozzá a könyvhöz s menten nekilát, hogy németül tanuljon.²⁸ De az ily nyomasztó érzések nem tűntek el észrevétlen. Látszatra a falusi gyermek szokott életét éli, eljár pajtásaival köszönteni, harangozni, temetésekre énekelni, de amint emlékezete megőrzi e parányi élményeket, lelkén sem suhannak át nyom nélkül.

Iskolás-korából emlékezetében maradt egy-két apróság. Egyiket az utolsó Szilveszter-estén, melyet megélt, az emlékezés órájában, elmondta fiának. Nagyban járta akkor a fiatalság közt a transparent divatja, mellyel a bővebb markú maecenásokat — cifrán kimetszett szélű papirosra írt köszöntők helyett — nevük napján megtisztelték. Egy katonatiszt nevenapjára generális-kalap formát ragasztottak össze kéregpapírból; ő fejébe húzta báránybőr kuémáját, melyre égő gyertya volt erősítve, s erre ráborították a papír-csákót, elől vörös papíron átvilágított a megtisztelt neve: „Julsicza Silvester,“ hátul pedig a jókívánság: „Éljen sokáig.“ „Míg a köszöntő verset elénekeltük, — mondta, — arczczal álltam az ünneplő közönség felé, azután hátat fordítottam, hogy lássák a hátsó feliratot is.“²⁹ Volt egy vásott iskolatársa, Bornemissza Pista; egyszer együtt voltak a toronyban harangozni s lejövet egy nyitott ablakon át bebújtak a templom karzatára. Csizmájokat lehúzták, hogy könnyebben mászkálhassanak s a kis Arany egy padra tette a magáét; Pista felkapta és ledobta a templomba. Oda a karzatról nem lehetett érte menni; mezitláb hazakerülni félt. Lementek hát

²⁸ Ercsey, 4., 5. lap.

²⁹ Ezt s a következőt Arany László jegyezte föl, a költő önéletrajzához csatolt jegyzetei között.

a templom udvarára s Pista megmutatta neki, hogy ha az ólmos ablak egy fiókját kifeszíti, elfordíthatja az ablak görbülőjét és bemehet a csizmáért. Úgy is tett, de Pista azután rátámadt: „Feltörted a templomot! Ha feladlak, ekklézsiát fogsz követni!” Az istenfélő gyermek holtra ijedt s hallgatása fejében azon-túl mind Pistának adta, ami szőlőt, almát, aszaltszilvát hazulról vele adtak az iskolába. Ily eset bevésődött lelkébe s tartózkodóvá tette érzékeny természetét. Az élet sötét oldala korán hatott rá. Szásznak beszélte, hogy a *Bolond Istók*-beli tragikomikus temetés énekesdiák korabeli emlék.³⁰ Jellemzőbb ezekenél, amit Tompának vallott meg egyik levelében (58. máj. 11.): „Az ily *Schlag*-beli ember, mint te és jó magam, versírás nélkül is poéta maradt volna, . . . kinek lelke . . . minden érintkezést fájdalmas ütésnek érez. Nem voltam 12 éves, mikor egy apai fedés miatt elkeseredve, világra akartam bújdosni, el is mentem egész a 'homok-gödrökig,' . . . ott iszonyú elkeseredéssel tűnődtem sorsom mőstohaságán, míg — haza éheztem.” Aki olyan szerető szülőktől így vett fel egy kis dorgálást, mit szenvedhet az élet durva lökdöséseitől! Ez érzékenység családi vonás, leánya is örökölte, kinek gyermekkorából hasonló történetet mond el egyik töredék vers; e lelki rokonság s a

³⁰ Szász bírálatában az *Összes költeményekről*, a *Buda-pesti Közlöny*-ben, 1867. 96. sz. Rozvány szerint ez a Csotó Gyuri cigány temetése lett volna, ahová hetedmagával ment ki énekelni; közeledtükre a siratók éktelen jajgatásba törtek ki; a hét énekes gyereknek öt krajeárt adtak, a kettő közül, akiknek nem jutott belőle, az egyik Arany volt. Rozvány: *Apróságok A. J. életéből*. Pesti Napló, 1899. okt. 4. 275. sz. Csotoról írta volna Rozvány szerint egyik gyermekkori versét, a Cigánybúcsúztatót.

történet megismétlődése hatotta meg a költőt annyira, hogy versbe foglalta *Juliska elbűjdosását*.

Nagy emberek, 'kortársai' sokszor örömet tetszelegnek tanuskodó szerepben s néha meg is sarkantyúzzák emlékezetüket. Egy élményt Rozvány is tud.³¹ A rektor szüretjén, hol a diákok voltak a szedők, egy odavetődött vén muzsikus kedvéért Arany, száanalomból, szilaj vígságra sarkallta volna cimboráit, amiért aztán consistorium elébe idézték. Rozvány ezt versben megírta a költő „ismerősei, barátai és a nagyszalontai iskola-növendékek számára,” amihez Arany a kis füzet címlapjára odaírta: „ebből ugyan keveset tanulnak és az sem igaz.” A füzet hátára pedig ráírta: „Ez az egész história nem igaz. Iskolaszék vagy presbyterium előtt soha sem állottam, semmiféle kiugrásért, pedig talán érdemlettem volna, mert nekem is voltak *vad* éveim, a magam csendes módja szerint. De akkor az ilyen nem került iskolaszék elé, a rector maga elhegedülte a fiún, a kit rajta kaptak, a 6 vagy 12 vesszőt. De rajtam ez sem történt.”

„Az iskolázás folyvást kitünő sikerrel haladt előre, — mondja az önéletrajz, — de a mellett minden könyvet, a mi kezem ügyébe került, mohó vágygal emésztettem föl.” „Felkutatott, kölesön kért s „megevett” minden olvasni valót az egész városban, a ponyva-irodalom özönét’. Amit elősorol, csupa ódon könyv: *Fortunatus históriája* (1651.) a soha ki nem fogyó erszényről és bűvös süvegről; Pálffy Sámuelnek németből átírt kalandos regénye: *Erbia vagy*

³¹ *Apróságok A. J. életéből*. Pesti Napló, 1899. okt. 4., később versben: *Arany János serdülőkori élménye*, kortársa Rozvány Györgytől. Kézirat. Békésgyula, 1879.

Abules és Agétás szivvreható története (1805.), olyan kapós olvasmány, hogy még 1867-ben is lenyomatták. Csupa gyarló könyv jutott kezébe, de neki is oly tehetsége volt, akár Shakespearenek, hogy mindennek hasznát tudta venni. Még a Brunczvik-istóriából is magával visz egy népi hiedelmet a mindent magához rántó mágnes-hegyről,³² hasonlatul, egész *Toldi szerelméig*; *Erbiá*-ban a szöveg utolsó szava: *vége*, egyúttal a könyv végét jelenti; így van ez Argirus, így Gismunda ponyva-füzeteiben is; Aranynak e régi naiv játék járhatott eszében *Buda halála* utolsó soránál. Haller *Hármas istoriájá*-ban Nagy Sándor 'nevezetes dolgai' s a gesták példabeszédei után Trója veszedelmének leírásában nagy epikai kincs került kezébe, habár gyarló alakban; ez volt első találkozása Homérrel. Decsy Sámuel nagy *Osmanographiá*-jában először olvas a török hódoltság országos történetéről: a galambóci csatáról, Kapisztrán, Török Bálint, Losonczy, Szondi tetteiről, akik később mind föltámadnak lantján. Dugonics és Gvadányi tősgyökeres tüzes magyarsága mellett ennek józan, eleven rajza is hathatott rá. „A bibliának nem maradt része olvasatlan, kétszer, háromszor is;“ e hatás Károli Gáspár nyelvének ódon fönsége s az epikai széles elő-

³² *Két krónika*. Az Első Stilfrid Cseh országi Királyról. A 'másik Brunczvik, Stilfrid fiáról, Csehek Királyáról. 1750. — „... az Akstán nevű hegynek... oly tulajdonsága vagyon, hogy a mi ötven mélyföldnire előtte volna... mind magához vonzza...“ (26. l.); „Vagyon egy madár, kinek Griff a neve, és annak olly szokása, hogy minden esztendőben edgyszer ide az Akstán hegyhez repülván eljő...“ (28. l.) Akstán = Agstein. „Akastyán“ népi kiejtés, melyet későbbi lenyomatok átvettek. L. Katona Lajos: *Tanulmányok*, I. köt. — V. ö. *Toldi szerelmének* 8. jegyzetét.

adás mellett szigorú elkölesén s költői igazságszolgáltatásán is megérzik.

„Még a grammatikai osztályba alig érve, már nem tartottam nagyobb embert, mint a könyv-, főleg a vers-író, — meg is próbáltam a rímelést, melynek tárgyát iskolai s játszás közbeni kalandok képezték.“ Rozvány beszéli, hogy tanulótársai gyakran megmotozták a zsebét új versért.³³ Fenn is maradt egy verses köszöntője, első praeceptorához, Dévai Bálint-hoz, mikor az már Árpád községben volt rektor; ez lehet „az első zsenge, Kis-Tükör modorban“, melyet a Bolond Istókba rejtett célzás nyole éves korba tesz. (B. I. I. én. 117.)³⁴ Dévai eltette a verset s mint zsadányi tanító, 1862-ben megmutatta a legációban ott járó Baráth Ferencnek, aki lemásolta s elküldte Arany László barátjának; a költő is látta. Maga írta-e vagy csupán leírta, nem biztos; de az első szak a helyezethez van szabva, Dévai új hivatalához; Páris almájáról a *Hármas istóriá*-ban vagy Gyöngyösinél olvasott,³⁵ akit bizton ösmert; „az a naiv logika: „Ha megérdemelte Venus az aranyalmát . . . rector uram is megérdemli a felköszöntést“, minden esetre gyermeki szerzőre vall,“ mondja Arany László, ki ebben rokonát gyanítja atyja „csaknem elbeszéléssé terjedő hasonlatainak.“ A versnél többet ér sugallója, a hála érzése s ez rávall Aranyra.

³³ Rozvány: *N.-Szalonta tört. 1800—48-ig.* 209. l.

³⁴ Kiadta Arany László az önéletrajz jegyzetei közt.

³⁵ Az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben (I. 406—7. l.) dr. l. b. a *Hármas istóriára* mutat rá; itt a 48. lapon van „Paris tetszése“; az előadás menete hasonló; Rupp Kornél (u. o. II. 73.) a *Murányi Venusra* hivatkozott (III. 136.), melyre némi stiláris hasonlóság emlékeztet.

„Valahára eljött a költészeti osztály s én halomra írtam verseimet. Sajnálom, hogy ezek közül semmi sincs meg; rektorom a tisztázatot magához vette, fűnek-fának mutogatta, s elvitte magával. Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná, a szalontai kis világ s a környék már ismert mint afféle poétát s ez nem kevésbé hízelgett hiúságomnak.“ Tisza Lajos is, az idősb, „mint tractualis gondnok“, hallott róla. A rektor maga is versfaragó volt s tanítványa verseit elküldözgette szintén verselgető barátjának, a szoboszlai rektornak. E rektorának egy értelem nélküli kis versét Arany még öreg korában is tudta.³⁶

„A honi költészet új iskolája már akkor (1831.) teljes virágzásban volt; de én azt még nem ismertem“ — mondja önéletrajzában. Mesterek és diákok akkortájt csupa régi könyvet forgattak, ami a pap vagy

³⁶ L. a köszöntővers mellett az önéletrajzhoz fűzött jegyzetek közt. A költő halála után Rozvány öreg emberek emlékezetéből összeböngészett egy rímes foszlányt, s egy egész gyászverset, melyeket Arany „diákkori“ verseinek mondott. (*Apróságok A. J. életéből.* Pesti Napló, 1899. 275. sz. okt. 4.) — Később Gyöngyösy közölte (*Egyet. Phil. Közlöny*, 1906. — 76. l.). Egyik egy gúnyos *Cigány-búcsúztató*; alig tehető fel, hogy gyermek meglelt embert, ha cigány is, kigúnyolna, kivált a halálban; még képtelenebb, hogy egy főúri háznál, minő Tiszáéké, egyik családtag temetésén egy kisdíák szerzette gyászdalt énekeltek volna (1831.); legképtelenebb pedig, amit Gyöngyösy Rozvány nyomán állít, hogy a vegyesházasságok körüli harc idején a nagyváradi követválasztás küzdelmeit egy ifjú verse lecsöndesíthette volna. Gyöngyösy tévesen is teszi 1836-ra; az országgyűlés éppen akkor oszlott széjjel, s új választás 40-ben volt; ekkor folyt le a reverzális-harc. Arany ekkor, mint új másodjegyző, nem elegyülhetett a kortesharcokba. Különben Rozványéknál nem 36-ban, nem is 40-ben lakott; Rozvány pedig ehhez köti a verset. — Mindennek részletes vizsgálata a kritikai kiadás jegyzeteire tartoznék.

jegyző házánál megakadt. Többnyire nem országra szóló művek; a környék iskoláiból vagy parochiáiból kerültek, de nem egy nemzedéken át kiszolgálták az olvasás ritka óráit. Arany kezébe is jobbára a félszázaddal azelőtti irodalom jutott el, többek közt két hosszú, száraz eposz; egyik Vályi Nagy Ferenc sáropataki professzornak, az *Iliás* Marczibányi-díjjal koszorúzott fordítójának *Pártos Jérusálem-e*, (1799.) „IX. énekekben“, „azon renddel, mellyel Flavius Josephus is leírta“, kerülve a „zabolátlan képzelődést“, „melly a' Versezetekbenn sokszor haszontalanúl, de talán nevetségesen is repked“; „eggy magánn uralkodni tudó“-t fest Titusban, s azt akarja szem elé tüntetni, „mennyi nyomorúságot húz maga után a' vakmerő Pártütés“, miben „eggy jó Hazafi meg-tartásra méltó Intést' találhat.“ — A másik: *II. Jósef a' máramarosi éhségben* (1792), az odavaló lelkész, Gáti István hálálkodó éposza, a mért az 1785—87-iki inség idején, — mikor Cybele megbüntette a bányászokat, mert nem gondolnak a földműveléssel — a császár élést, orvosokat küldött, utakat épített s így segített a sinlódó népen. A közeleső tárgy, lelketlen gépezet, száraz előadás Voltairenek hibáiban utánzott *Henriás-ára* mutat, melyet Péczeli fordításában (1786.) szintén ösmert. Magyar lélek nincs e könyvekben, íróik nemzeti érzése ellankadt hivatali állásukban, a bécsi kormány erélye alatt. Költészet sines bennök, csak külső alakjuk Sándor-vers és tizenöt szótagú hangsúlyos sor. Egy-testvér ezekkel Etédi Sós Márton *Magyar gyásza* (1792.), a mohácsi veszedelemről; ez ma is megvan Arany könyvei közt. Csoda, hogy valaki ezekből megszeresse a költészetet. Ottan körül dongtak kisebb versekkel Poóts, Mátyási, az

egész verset egyetlen magánhangzón végigdöcögtető Varjas,³⁷ kiknek hírét s munkáit a sárospataki, debreceni főiskolákról kirajzó rektorok, legátusok hordták szét; ezeket Arany említi is későbbi munkáiban;³⁸ Gyöngyössi János egyik kötete is megvan könyvei közt. Ők voltak mintái a falusi versfaragóknak, mely had „egyenest a ‚poetica classisok‘ gyakorlataiból eseperedett fel, öntve a verset, valamely patrónus nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezve össze a költészet műhelyében, tanulótársait s a disznótorokat mulattatva furfangos vagy priapi verseivel, s mindezekért már az iskola falai közt megnyerve a felavató olajt s némi nimbust az illető körökben, melyek izlése nem kívánt jobbat“. E későbbi sorokban mintha versgyártó rektorát s akkori magát is jellemezné. Maga mondja, hogy a ‚rím-kovács‘ Kovács Józsefet is például tették elébe, s ő is ‚bámulta rímeit‘. E tömegből mint valódi tünemény emelkedett ki Csokonai, kinél a nyelv dallammá, az egyszerűség bájjá, az érzés költészetté változott; aki magyar és költői volt egyszerre, s tudott komoly is, tréfás is lenni. „Tanítóim, Debreczenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tüzték eléem példányúl, kit igen szerettem... Kovács Pál (utóbb debreczeni gymn. igazgató, akkor szalontai co-rector majd rector) társalgásának, útmutatásának, tanításának sokat köszönök e nemben“. Ez volt egyetlen emelő pél-

³⁷ Munkáik 1791, 1794—8. jelentek meg, Varjasé 1808-ban, köztük a Megtért embernek éneke.

³⁸ A rím-Kovácsot és Mátyásit *Az elveszett alkotmányban*, VI. 55. s köv., másokat *Irányok* c. tanulmányának II. része s a *B. Kemény Zsigmondhoz* c. tréfás vers.

dája; Kovács azonban csak az utolsó évben — vagy félévben (1832.) — volt tanítója.

A folytonos gyakorlatnál inkább javára vált, hogy a költészeti osztályban megismerkedett a klasszikusokkal. „Ovidot, Virgilt és Horáczt... nem csak örömmel tanultam, hanem igyekeztem az iskolában nem olvasott helyeket is átbúvárlani“. Ezekben a költészet örök példányai tárultak elébe; e klasszikai költészetből szívta magába a világos szerkezet s az egyszerű szépségek kedvelését. Olvasott „egyéb, az iskolában nem tanítottakat is, ... Justint, Curtiust, Livius néhány könyvét, Eutropiust, Suetoniust, a skót Buchananus latin verseit... mely lectura által gyarapodtam a latin nyelvben. Verseket is irogattam e nyelven, az akkori divat szerint; milyenek lehettek, nem tudom most már megítélni.“ — Megismert újabb remek-írókat is; Miltont Bessenyei Sándor lovaskapitánynak, György testvérbátyjának átültetésében (1796.), Tassót a Tanárki Jánoséban (1805.). Mindkettő próza-fordítás, az előbbi francián át, de így is szemébe sugárzottak a magasztos tárgyak; ebben a klasszikai mintákkal a keresztény szellem költészete s a középkor lovagi világa olvadt össze, abban a puritán érzés fönsége. Új világ nyílt előtte, beragyogva a kis diák lelkét, aki immár olyanokat tanul, mit tanítói sem tudnak.

E könyvek közül több állandó barátja maradt. Horatiust mindig szerette, többször fordított belőle, öregen is, emlékezetből; Tassót később eredetiben olvasta, példát adott fordítására, s Virgiliusszal együtt sokat tanulmányozta, mint a *Szigeti veszedelem* mintáit.

Meglepő olvasottság egy tizennégy éves diáknál,

kivált abban az időben, s oly helyen, hol könyvhöz hozzáférni is bajos volt.

Pedig az olvasásért álmát kellett megrabolnia. Mint jó tanuló, eddig is segített a praeceptoroknak a gyöngébbek kikérdezésében; 1831 tavaszán (ápr. 19.) pedig folyamodik „Tiszteletes Tudós Balogh Péter úrhoz, a' mostann vacantiába levő Praeceptorság eránt,“ „mert szüleim a kik nyóltz Esztendők elfolyása alatt gondosan taníttatni igyekeztek, előregevdénn és elszegényedvénn, különösen Édes Atyám megvilágtalanodvänn, a további taníttatást nem tellyesíthetik“.³⁹ Ettől fogva a tizenöt éves fiú nappal tanít és tanul, s végzi a soros praeceptor tennivalóit: nyitja, zárja a templomot, gondoskodik a harangozásról, temetni jár az énekes diákokkal. Önművelésre csak az éj órái maradtak. Az ekkori megerőltetéstől támadt későbbi szembaja. Mint praeceptor, az iskolában lakott, negyed-ötöd magával egy szobában, „kevés előnyére akár szorgalmamnak, akár erkölcsömnek. Mert e partikulák mind megannyi kollégiumok akartak lenni kiesinyben, férfiasságot keresvén benne, ha a főiskola bravour csínjait, melyekről sok anekdota szivárgott hozzánk, utánozhatják. Mindazonáltal engem jó szellemem nagyobb kihágásoktól megőrzött, szorgalmam sem csökkent szembetünőleg; de anyagi reményem, miért a praeceptorságot felvállalám, igen szegényül ütött ki“. Az évi fizetés húsz pengő forint mellett öt köből búza volt s étkezés, melyet minden nap más ház tartozott beküldeni, ez volt a coquia; azonfelül némi gyűjtés és ajándék.⁴⁰ „Az egész évi jövedelem alig ment száz váltó forintra, s én nem tudtam ezzel

³⁹ Közli Eresey, 8. 1.

⁴⁰ Eresey, 7. 1.

gazdálkodni“. Pedig szüksége lett volna pénzre, mert kijárván a szalontai iskolát, 1833 őszén Debrecenbe ment, „philosophiára“.

Kevés pénzzel, de sok lelkesedéssel indult a nagy hírű városba, nem sejtve, mily csalódás vár rá. Vonzotta Debrecen híre; még nem régiben virágzott a „debreceni kör“, vívott a nyelvújítókkal Szentgyörgyi és Földi, a két orvos; írták magyarul az első füvészkönyvet Fazekas és Diószeghy, míg mindnyájukat túlragyogta Csokonai neve. A Melius Juhász Péter idején a városba települt könyvnyomtató műhely híre messze földet bejárt. Régi jeles tanárok, egy Maróthy, Hatvani neve közszájon forgott; még élt Buday Ézsaiás s épen most élte meg hetvenedik évét. A collegium minden calvinistának büszkesége volt, hatása az egész Tisza-mentén érzett, csak a felső vidéken osztozott vele Sárospatak. Az erdélyi fejedelmek nem részeltették ugyan többé dézsmákban, szőlőskertek adományában, kősóban ezerszám; de a hívek készséggel küldték áldozatukat supplicáló diákok útján az „anya-oskolának“. Majd másfélezer diák tanult ott, nagyobb része ingyen. Már állt az 1802. évbeli nagy tűz után a monumentális új homlokzat; abban voltak a tantermek, másodemeletén az első éves „bagoly“-diákoké. (Ezt említi Arany a *Bolond Istókban*, II. 20, és *Hatvani* mondájában.)

Arany november elején subscribált az iskolai törvényeknek s fölvette a tógát, a bokáig érő fekete köntöst; a háromszögletű főveget is csak nem régtették le. Mint szegény diáktól, nem vettek tőle más díjat a beírásán kívül s a collégiumban kapott szálást, a Bethlen Gábor idejében rakott egyemeletes ó épületben, mely a homlokzat mögött három oldalról

fogta körül a négyszögű nagy udvart. Nyole diák lakik egy szobában, melynek fűtésére télen fél öl fa jár. Nyáron öt óraker, télen hatker reggel tanulás-hoz kell látni. Az épületből csak párosával mehetnek ki, leckeórák alatt soha. Este kilenker isteni diesé-retre gyűlnek, azután a kapukat bezárják. Nappal esküdtek járják a szobákat, a rendre ügyelve, éjjel a contrascriba. Az iskola kenyeret is ad diákjainak, négynek egyet naponta. Bent is étkeznek, szobánként, convictusban, pénzért hozatva a főtt ételt kívülről; van, aki tanítás fejében ingyen kapja, természetesen csak öreg diákok. Legszegényének adományul jut hetenként egy fazék étel; ezek az alumnisták. Ilyen a collégium belső élete.⁴¹

A bentlakás, a „coetus“, a fegyelem és nélkülözés közt is nagy vídámság fészke; a fiatal kedv lel utat, hogy lobbót vessen. A városban sokat beszélnek csinyeikről, melyeket megmosolyognak s azzal meg is bocsátnak. Jóikai, Baksay csupa derűnek rajzolják a collégiumi világot, a fiatal kedv Paradicsomát. Arany is lefesti a korabeli diák-életet, *Bolond Istók* II. énekében s ez egészen költői életrajzzá válik, úgy erőt vesznek rajta emlékei. De ő komolyabban nézi; amit elmond, szín-valóság; a fiúk hangos „tanyázás“-a, épen e szóval, az utcai gyalogjáró pallójának felfűtése, — mind megvan azon évekből a bíraskodó „Sedes“ könyveiben;⁴² csakhogy nála egy gondjaival

⁴¹ Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme*. II. 617—619; 604. — Szűcs éppen Aranyval egy időben volt ott diák.

⁴² Ezt Arany ez éveinek buzgó bűvára, Kardos Lajos kutatta fel. *Arany János Bolond Istókja*, 108. l. — A tanárokról bőven ír Szűcs, id. m. III. kötetében; a tanítottakat s

s határozatlan álmaival küzdő komoly diákokat látni, aki „az ifjúság szép kertjébe vas korláton át néz“ (*Visszatekintés*, 1852.) s akiben könnyű reáismerünk. Neki nem lehetett kedvére a víg cimboraság, az énekszótól hangos szoba, a leckeórákra is átharapózó csíny, a tanár „kibőgése“; ő már szalontai praeceptor-korában megelégette a közös lakást; mikor Ercsey a debreceni népes szállást leírja, szavából Arany panaszát hallani.

Egyaránt gátolta ez iskolai és magántanulmányokban. Az első félévben százharmincegyed magával „kövész-tudomány“-t (mineralogia) tanul Kerekes Ferenc professortól; német nyelvet s a „nevelés tudományja“-t Zákány Józseftől; „mennysiségi tudomány“-t és görög nyelvet Karika János lectortól. Kerekes jeles tudós volt, Lipesében is pályadíjat nyert, később levelező tagja a magyar Akadémiának s megalapítója a collégium mellett a „Pap tava“ helyén a Fűvészkertnek; az irodalomnak is barátja, ő nyomatta ki 1815-ben fűvész elődének kéziratban rég elterjedt *Ludas Matyi*-ját. Zákány a zenét kedvelte; szép új dallamokat tanított be a „cantus“-nak, melyekre diákjai írtak magyar szöveget. Arany bizonyosan gyönyörűséggel hallgatta „Tihanynak riadó leányá“-t; jó énekhangja volt s örömet énekelt; később is szerette, ha a templomban „jól kiénekelte magát.“⁴³ Akkoriban minden diák próbálkozott valami

Arany érdemjegyeit felkutatta és összeállította Pap Károly, *Adalékok A. J. debreczeni diákságához, Irodalomtörténet*, 1912. évf.; némely részletekben kiegészítette Kardos Lajos: *Irodalomtört.* 1914. évf.

⁴³ Rozvány írta Riedlnek; *Magyar Figyelő*, 1917. márc.

hangszerrel; itt tanult meg ő is jobban gitározni, amit már odahaza kezdett.⁴⁴

A tanárok pontosan feljegyezték, mit tanítottak: természetrajzból a „köfajtudományi nyelvet“, görög-ből Isokrates Parainesisének „grammaticai szabályok szerinti fejtegetését“; ezt panaszolja *Bolond Istók*-ban, hogy „magolni kelle kö, virág nevét“, s midőn a klasszikusok szellemét szomjazta, szavakkal bíbelődtek; a számtani jelek „rettenték“, s „a tábláig sem ért el szemsugára“. (II. én. 25—29. vszak.) Mohó vággyal lépett az iskolába, mint Madáchnál Kepler elé a tanítvány, de nem nyílt meg előtte rögtön a sóvárgott világ. Csalódást érzett s szorgalma megcsappant. A félév végén a lector tárgyaiból „eminens,“ a többiből csak „Classis Iae;“ így nevezik ott az elégségest ma is. Oka ennek részben talán a szalontai kis iskola elmaradottsága, főoka a bent-lakás. A lakótársak példája, néha erőszaka, a legjobb diákot is el-el sodorja; így esik, hogy Gönczy Pál és Imre Sándor nevével együtt az övé is belekerül a *Sedes* könyvébe; kétszer leckét mulaszt — talán a nagyerdőn bolyong, magát keresve, mint *Istókja* — a miért három napra megvonják tőle a kenyeret; egyszer későn kel, ezért egy éjtszakára vigilnek teszik, örnek az udvaron.

A következőzés megmutatta, hogy ez ellankadás nem pusztán könnyelműség, hanem az a tehetetlenség, az a közömbösség önmaga iránt, mely sokszor épen komoly, nemes természetet fog el, ha csalódott magában, ha nem bír gondjaival, ha útja elhomályosul előtte.

Arany nemesak az iskolában, magában is csaló-

⁴⁴ Ercsey, 12. l.

dott, irodalmi ábrándjaiban, tehetségében. Szent elfogódással lépett a Csokonai városába, biztatta a reménység, hogy tehetsége szárnyra kelhet, hogy itt is ki fog tűnni, s íme, az iskolának sem tud eleget tenni. Épen ekkor pezsdült fel a collégiumban az irodalmi élet, de új eszménynek hódolt. Péczely professor, a franciás ízlésű jeles komáromi pap fia, maga költségén kiadta az ifjúságnak előbb latin munkáit egy *Pallas Debrecina* (1828.) című kötetben, később magyar verseiket, *Lant* címen (1832—35.),⁴⁵ négy éven át, négy kis kötetben, hogy „bizonyossága és köszörűköve lenne Ifjaink igyekezetének.“ Péczely barátja volt Kisfaludy Károlynak, a nevére nevezett társaságnak egyik alapítója; a *Lant* mintája kívül-belül az *Aurora*; ugyanazon műfajokat és versformákat művelik; vannak itt kis eposzok Vörösmarty mintájára, minő Baksay Dánieltől *Jajtza*, balladák Kisfaludy Károly mintájára, epigrammák mellett szonettek Onodytól, elegia Sajórol, *Mohács* nyomán, rege Kisfaludy Sándor modorában (Baksay: *Otto*, 1835.), de, amit az *Aurora* nem tett, kiadnak alkalmi hízelgő verset is, egyet „Nagytiszteletű Moesy Bálint tiszteletbeli főesperes úr' félszázados predicatorsága napján;“ alighanem e két utóbbira céloz Arany *Bolond Istókban* ez iskolai poézis jellemzésénél (II. 117., 118.).⁴⁶ A szó is itt van, mellyel ez ujított nyelvet jel-

⁴⁵ *Lant*, vagy a debreczeni r. collégium nevéndékei által írt némely versek gyűjteménye. Öszve-szedte és kiadta Péczely József, világ történetei, görög és deák ékesen szóllás rendes tanítója Debreczenben. Nyomtatta Tóth Ferenc. 1832—35.

⁴⁶ II. én. 117. vszk: Majd írt „Regét“ is, mely az ősi korban Egy képzelt várrom odvából huholt...

118. vsz.: Elzöngi ott fenn, hol sas-szárnya
Minő félisten a vén esperes. [csattog,

lemzi: a *rény*.⁴⁷ — Később ismertté vált nevek közül itt találni elbeszéléssel és verssel Kuthy Lajost, aki Arany első féléve alatt hagyta el a collégiumot; itt „a tizenhat évű próbálkozó“-t, a Kisfaludy-Társaság későbbi koszorúsát, a korán elhunyt Nagy Imrét, a vele egy esztendőben született, de egy évvel régiebb diákot. Aranytól nincs e füzetekben semmi; nem is lehet; a 34-ikihez későn jött s mire feltünhetett volna, 35-re már eltávozott. Ez irány különben is idegen volt neki. „Az új iskola korifeusai Szalontára nézve még nem léteztek — mondja. — Első tünemény előttem az új világból a *Lant* s egy *Aurora* volt, de az új irány, melybe nem nőttem volt bele magamat, rám nézve inkább elidegenítő, mint vonzó vala.“ Az *Aurora* sem kapta meg, pedig éppen ez években jelentek ott meg kisebb költeményei mellett Vörösmarty kis eposzai, *Rom* (1831.) s *A két szomszéd vár* (32.), melyekben ott van képzeletének és nyelvének egész pompája. Aranyra mindez nem ösztönzőn hatott, inkább elnémította, egy új csalódás keserűségével tetéztve benső küzdelmeit.

Ami azonban leginkább megörli erejét: az anyagi gond. A beöltözés fölemésztette megtakarított garasait, mindennapi megélhetése sem biztos. Nem tud magán segíteni; a hullám szinte összeesap feje fölött. „Hazulról nem vártam, de tudván, hogy szüleim, ha a kis házat fejük felül s a pár köblös földet szájukból

⁴⁷ Az 1835. évi kötetben van Baksaytól a négy énekes *Tékozló fiú*, ennek végén e sor: „Nyitva halandók a' rényhez mindenkor az ösvény.“ Nagy Imrének verse is van: *A rény* címen. A nyelvré általában jellemző Nagy Imre *Honvágyá*-ból e szak: „Bár csak hamar derülne — Viszlát' koránya rám: — Kéjelve lengenék ált — Kebledbe jó hazám!!“

el nem adják, nem küldhetnek, nem is kértem. E helyzet iszonyú volt reám nézve. Hány kiússza így a kollégiumot! Nekem nem volt erélyem küzdeni. Kedvem a tanulástól elment, s márcziusban Kis-Ujszállásra mentem, ideiglenes tanítónak egy évre, hogy eszközt szerezzek tanulmányaim folytatására.“ Félévi exament sem állott; március 18-án bejegyzí a rectóriákra kibocsátó könyvbe: „Designatus sum Praeceptor scholae Kisujszállásiensis.“ Az elbocsátó levelért 1 ft. díjat fizet; jele, hogy csekély jövedelmű tanítóság.⁴⁸

Egy locsogós tavaszi napon gyékényfedelű kocsi állt meg a főiskola harmadfélemeletes homlokzata előtt, s a szénaülésről, az irhás bundából egyik vidéki ekklezsia curatora szállott le; tanítóért jött'. Ilyenforma rajzzal kezdi Arany egyik félbemaradt elbeszélését, melyben alkalmasint emlékei éledtek volna föl.⁴⁹ Így jöttek ő érte is Kis-Újszállásról, a curátor, meg a káplán, Vásárhelyi Dániel. Egész úton jókedvű volt, szóval tartotta útítársait, irodalomról beszélt, szavalt nekik; azok alig győzték otthonn dícsérgetni. Egy szíj-jártónál fogadott szállást, egy öreg asszony takarított rá s főzött neki ebédet.⁵⁰ Az iskolai év itt még tavasszal kezdődött. Április 7-én az iskolafelügyelő pap, Dorka Illés, már az ő osztályát látogatja. Mint „altanító“ az alsó osztályokban oktatott az ú. n. „nem-

⁴⁸ Kardos Lajos cikke, *Irodalomtörténet*, 1914. 32. 1.

⁴⁹ *Beszélytörédékek*, II.

⁵⁰ Mások szerint az iskola épületében lakott, de föléledő tanulmányai magános élet mellett szólnak. — Szeremlei Barna: *Relikviák egy nagy költő, meg egy kis költő (Nagy Imre) életéből*. — Prot. új képes naptár, 1909. évre. Szerk. legifj. Szász Károly. — Dénes Szilárd: *A. J. kisujszállási tanítósága. Budapesti Szemle*, 1921 jan.-febr. — Perényi József: *Irodalomtört.* 1902. 384—5. 1.

zeti iskolá'-ban, amint a felső, latin osztályokkal szemben nevezték. Az első félévben 85 gyermek járt elébe, a másodikban 59, mert ettől fogva ősszel kezdték az iskola-évet s a régibb jobb tanulók felsőbb osztályba jutottak. Az 59 gyermeknek ő volt első tanítója.⁵¹ A tanítás vezérkönyve Benedek Mihály református püspök Útmutatása volt. Imádságok, zsoltárok mellett írni-olvasni tanította őket, meg számvetésre, de gyakorolta az 'Éneklés Mesterségébe' is.⁵² (Ennyin nő fel a falusi iskolában Rák Bende, *Az elveszett alkotmány hőse.*)

Ez év ránézve sem vészett el; többet tanul itt, mint az iskolában. A rektor Török Pál volt, a későbbi pesti püspök; maga is csak egy-két éve került ki Debrecenből, felfogta a fiatalabb diákot. „Könyvtára a hazai és külföldi irodalmat válogatott munkákkal képviselte, az szívesen megnyilt számomra. Olvastam éjjel-nappal, ha hívatalom engedte“. „Megtörtem a német grammatikát, az új iskola költőivel“; „Schillerig vittem“ — mondja „... sőt egy nagyobb diák francia-nyelvtana kezemre esvén, a francia nyelv elemeivel is megbarátkoztam“;⁵³ később a collégiumba visszatérve, sokat forgatta a vele egy szobában lakó nagyobb diákok Zákány-féle francia nyelvtanát.⁵⁴ Már a hangjegyeket is ösmerte s a rektor zongoráját próbálgatta. Ekkor ismerkedik meg jobban az újabb

⁵¹ Ez utóbbi adatok Dénes Szilárd tanulmányából valók.

⁵² Mit végzett, maga beírta az iskola könyvébe. Közölte az első félévi bejegyzést Dénes Szilárd, a második félévét Perényi s hasonmásban Szeremlei. — Fizetését Dénes és Gyöngyössy igen eltérőn adják elő.

⁵³ Szeremlei megtalálta e könyvet az akkori könyvtári protocollumban. De Fenne: *Institutiones Linguae Gallicae.*

⁵⁴ Ercsey, 15. l.

magyar irodalommal, mely Debrecenben még idegen volt neki. „Itt a hazai, főleg az új költői iskolához tartozó olvasmányaimat mindinkább kiegészítém“. Ez új iskolából *Bolond Istók*-ban (II. 119.) Császár Ferencet és Kunostt említi név szerint. Császár egy *Szonett-koszorúval* lépett fel 31-ben s a *Társalkodó*-ban közölte „kinyalt“ verseit; Kunosnak, önnön jellemzése szerint „epedőkomoly, fájdalomkinos“⁵⁵ versei szintén 31 óta jelentek meg a *Koszorú*-ban, *Honművész*-ben, *Rajzolatok*-ban s Bajza *Aurorájá*-ban Bústavi álnéven is. Ez a könnyed, „elől-hátul csinos“, de üres dal-gyártás most sem vonzotta. A klaszikusoknál maradt. „Virgil *Aeneis*-e pár könyvét“ fordítja le „scandálva“; „rég eltéptem“ — mondja önéletrajza; erről *Bolond Istók*-ban is emlékezik (II. 118.); itt egy „Légy-pókesatáról“ szóló víg eposzt is említ, Csokonai *Béka-egérharcz*-a módján. Kortársa, Lovassy István kisújszállási birtokos, egy állítólagos verséről beszélt Ereseynek, mely *A dévaványai juh-behajítás*-ról szólt.⁵⁶ Ily című vers másolata elő is került a közel Karcagról. Tárgya egyike a szomszéd községek egymást csúfoló anekdotáinak, mely Szeremlei szerint ma is él a környéken, s Jókai *Üstökös*-ébe is belekerült (1860. 11. sz.). A ványai tanács a csősz híradására elrendeli, hajtsák be a mezőt ellepő bitang juh-nyáját; maga addig beül a kocsmába áldomásra; a nyáj azonban közben szárnyra kap, elrepül: csupa gém, vadlúd volt. Az italozás költségét a bíró követi a falura, az esetet krónikába írják. Hetvenhat versszakra terjed, a *Béka-egérharcz* strófáiban, népies nyelven, a diák-poézis modorában. A tárgy nincs

⁵⁵ *Dalfűzér*-e (1840.) előszavában.

⁵⁶ Eresey, 22.

híjával az alantibb komikumnak, a rajzban van érzék a gúny, sőt itt-ott a jellemző iránt is; réaliz-musa Kékyt Aranyra emlékezteti; de éppen ez vall némi tapasztalatra; az erős szatíra is a tizenhét éves szerző ellen szól. Itteni olvasmányainak világába sehogysem illik bele ez a vers; az is kétségtelen, hogy Arany évekkal utóbb sem verselt ily könnyen, folyékonyan. Arany maga egyetlen szóval sem céloz reá, pedig önéletrajzi s egyéb levelei oly őszintén tárják fel életét, hogy Rousseau vallomásai sem mulják felül. Későbbi munkáiban sem ötlik fel belőle egyetlen vonás sem, pedig ez szokása s egy Kisújszálláson hallott elnevezés is, a Karajános mocsáré, mely mondan alapul, bele van szöve *Az elveszett alkotmány*-ba. (I. ének.)⁵⁷

Az esztendő leteltével (1835. ápr. 2-án) a város „Főbirája és Tanátsa“ pecsétetes „Bizonyosság Levél“-ben tanusítja, hogy „a Tanításra bízott apróbb gyermekeknek a Tudományokban, mind a' jó erköltsőkben való nevelés által magát ditséretesen megkülönböztette 's maga helyyes alkalmaztatása és erkölcsi tulajdonságai, úgy Elöljárói eránt mutatott engedelmes és jámbor maga viselete által magát mindnyájunk előtt megkedveltette, annyira, hogy mindeknek, kik szolgálatjaival élni kívánnának, ajánlani méltán bátorkodunk“. A szigorú Dorka Illyés prédikátor külön is bizonyítja, hogy „a' tanításban példás szorgalmatosságú és épületes, erköltsére nézve pedig jámbor és fedhetlen Praeceptorunk volt“.⁵⁸

„Új erővel s buzgalommal, de szinte sovány erszénynyel visszamenék Debreczenbe, oly jó ajánla-

⁵⁷ Dénes Szilárd id. cikke a *Budapesti Szemlé*-ben.

⁵⁸ Megvan Arany iratai közt.

tok kíséretében a kisújszállási pártfogók részéről, hogy professoraim azonnal különösebben figyeltek rám“. Török Pál nemrég szakadt ki Debrecenből, Kerekes maga Kisújszállásról származott oda, Péczelynek is voltak ott ösmerősei:⁵⁹ a jó ajánlat útát talált. „Anyagilag is segítve lőn rajtam, egyik tanár (Erdélyi) kis leányát bizta tanításom alá.“ Az a leány volt ez, Lujza, kihez 46 végén Petőfi verset írt (*Kovács Jánosné emlékkönyvébe*). A leckék fejében Erdélyi asztalához járt ebédre, ami nemcsak megélhetésén könnyített, hanem művelődésének is javára vált. „Egyéb jelei sem hiányzottak a figyelemnek tanáraim részéről.“ Az első évfolyamot folytatja a második félévvel, mint „Redux, iterum subser. receptus inter novitios.“ Most a tanulás jól ment; 117 diák közt a fűvésztudományból 15-ik, neveléstudományból 17-ik, németből 18-ik, a „terjedtségmérés“-ből 23-ik, görögből 20-ik eminens. Bizonyítványa csakugyan virít a sok *eminens*-túl, mint *Bolond Istók*-ban mondja (II. 64.). Mire az új osztályba (a mai VIII. gymnasiumba) lép, „már a grádus elejére vergődtem“, — „általános osztályzatom hatodik lett a jelesek közt“⁶⁰ írja Toldy Ferencnek (1857. aug. 11.); harmadik utána, a kilencedik helyen, Szilágyi István, későbbi barátja.

Mint másodéves filozófus, mathezist és fizikát tanul Sárváry Páltól, a Göttingát járt jeles tanártól,

⁵⁹ Kiss Áron: *Török Pál élete*. 17. l.

⁶⁰ Így találta ezt a *gradus studiosorum* bejegyzésében is Kardos Lajos. *Irodalomtörténet*, 1914. A „gradus“ nem csak az osztályt jelenti, hanem az érdemlépesőt is, mint *Bolond Istók*-ban hívja; eszerint ültetik ott sorba a diákokat. Ezt a rangot úgy érte el, hogy minden tárgyból eminens volt; mások, akik egy-egy tárgyból megelőzték, másból mögötto maradtak.

„kinek nem fért a híre Debreczenben” (*B. I. II. 63.*); Péczely „Európa újabb történeteit” tanítja, mint bejegyzéseiből látni, valóban évszámok s királyok szerint, úgy, mint Arany *Bolond Istók*-ban írja (*II. 28.*), de ő magyarázza Homerust is meg Horatiust, Arany kedves költőjét. Kerekas a „Bont vegyítés tudományát”, a „Kémiai Atyafiságokat” tanítja. Arany 105 társa közt mindebben eminens. Azonban a tehetség határozatlan érzése, vágya gyötri, „olyanért sovárogo, mit nem tanítanak a tudós tanárok.” (*B. I. II. 21.*) A fiatal szív zajlása ez, az ébredő hivatás ösztöne, mely „sovárg egy *cél nélküli* cél felé” (*II. 52.*). „Kalandos életpályáról ábrándozva, ünni kezdtem az iskolai egyhangúságot, hosszallani a pályát, majd festő, majd szobrász vágytam lenni, a nélkül, hogy tudnám, mint kezdjek hozzá.” A főiskola könyves házában ott állott Csokonai babérkoszorús fejének eszményített márvány képmása, Ferenczy István ajándéka; felavatásának ünnepére (1823. márc. 11.)⁶¹ tanárok és diákok versenyezve írták a verseket. Csokonai személyes ösmerőse, most már a legöregebb professor, Sárváry is felvette „verselő pennáját”, s alkalmi ódában áldotta a művészt, siratta a „puszta dombot”, mely a költő

nevetlen,
Csontjait és porait takarja.⁶²

Azóta Csokonai neve újra sugárzott a város fölött s az elhagyott sírra éppen 1835 őszén kezdett emlékre gyűjteni Péczely. Ferenczy neve, kit egyszerű lakatos

⁶¹ Sárváry Pál: *Csokonai életrajzának töredék vonalai*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1843—45-ről, második kötet, 417. 1.

⁶² Meller Simon: *Ferenczy István életrajza*.

legény korában homályos ösztön hajtott külföldre vándorolni, a harmincas években betölti az országot. A költő és a művész dicsősége együtt sugárzik Arany szemébe a szoborról, melyet utánozni próbál (*B. I. II. 53.*).

Ekkor járja be az országot egy festő neve is, a Markó Károlyé. Arany keze ráállt a rajzra; könyvet is olvashatott „a rajzolás mesterségéről”, Sárváry Páltól; a diákok közt voltak ügyes rézmetszők, akik a természettani leckéket csinos rajzokkal kísérték, s ki is színezték.⁶³ Köztük szerezte Arany rajzbeli ügyességét. Zenére is volt hajlama; *Bolond Istók* II. énekének egy abbahagyott, kitörölt strófája így indult:

Majd azt hívé, hogy, mert a rajzoláshoz
Konyítani látszott volna keveset,
S hallgatni eljárt egy vén tamburáshoz:
Hogy hivatása zene vagy ecset.

Csodálatos, hogy nem egyenest az irodalom vonzotta magához. De a fiatal kor homályos ösztöne nehezen ismer magára s nem ritkán indul csalogatokon. Pápán Jókai veszi kezébe az ecsetet, Orlai Soma az író tollat; később Petőfi szintén színészi dicsőségről álmodik. Aranyban is bizonytalanul mozog a művészi hivatás ösztöne, mint fa kérge alatt a fakadó rügy, melyről nem tudni, nevel-e virágot és gyümölcsöt, vagy terméketlenül törik le.

A képfaragás és képírás felé nem nyílt út Debrecenből. De volt színháza; már 1795-ben ott próbált tanyát ütni Kelemen László, mikor az első színjátszó társaság Pesten feloszlóban volt; a terv akkor dugába dőlt. Erdélyben azonban 1792 óta virágzott egy „Játszó

⁶³ Pap Károly egyet. tanár úr szíves közlése.

Társaság“; Kelemen szétbomló társulata is ebbe olvadt bele; ott a kormányzék mellett a főnemesség is pártolta, főkép Wesselényi Miklós, a társaság hivataltos „pártfogó”-ja. Ő nemzeti ügynek nézte a színészetet; e hiszemben s a biztosabb megélhetés kedvéért egy-egy rajt indított 1798-tól fogva Kotsi Patkó Jánossal s Jantsóval Debrecenbe, a nyári hónapokra s az országos vásárok idejére, honnan aztán Váradra s más alföldi városokba is átmentek, sőt 1807-ben Pestre, újra felállítani a magyar színpadot. Debrecenben eleinte a Fejér Ló fogadó udvarán, egy deszkaszínen játszottak, később a Varga-színen, a Ceglédutca sarkán. E hevenyészett deszkákön sokan haladtak át országos hír felé: Déryné, Kántorné, Parázsoné, Megyeri, Egressy, Lendvay, Szentpéteri. 1834-ig egy társulat játszott, hol itt, hol Váradon; 35-ben Nánássy Gábor szenátor a Harmincados-közön levő házában, az udvaron álló granáriumot alakíttatja át színházzá; ez van említve *Bolond Istók*-ban (II. 60.).⁶⁴ Egyszerű hajlék ez, lépcsőn kell belé lemenni; a nézőtér ki sines padlózva; mennyezete a pusztá tető, ezért hol igen hideg van, hol igen meleg; jó időben nem is bent, hanem kint az udvaron tartják az előadást.⁶⁵ A társulatot részvényes igazgatók vezetik, köztük Fánecs, László és Szákfi. Ezek „jeles szintársaságot tartván akkor Debreczenben — beszéli Arany, — én, ha már szobrász nem leheték Ferenczy mellett, könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni. Elhatározásom mindenkit meglepett. 1836 februárjában önként, min-

⁶⁴ Szücs István, i. m. — Géresi Kálmán: *A debreczeni színészet vázlatos története, 1798—1898.* — K. Nagy Sándor: *A váradi színészet története. 1799—1884.*

⁶⁵ Géresi, 33. l.

den anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül, odahagytam a kollegiumot, soha vissza nem térendő.“ Bizonyítványát még a vizsgálat előtt, február 17-én kiveszi.⁶⁶

Hogy ilyen komoly diák egyszerre odahagyja az iskolát s ilyen kalandos útra térjen: ha meglepő is, nem érthetetlen. Voltaképpen az irodalom vonzotta a színházhoz; egynek vette a kettőt, mint naiv néző a játszó személyt a szereppel. S a színészet akkor hőskorát élte nálunk, kettős fénnnyel ragyogta be a művészet és hazafiság. Széchenyi két röpirata a pesti állandó színház érdekében (1832, 35) s a nyomukban támadt mozgalom odafordította a közfigyelmet. Különösen az ifjúság tekintett reá rajongással; Kelemen, 'első magyar színjátzó társasága' jórészt egyetemi tanulókból állott. A debreceni kollégiumból is már Arany előtt felesapott színésznek egy diák, Hegedűs, — igaz, hogy rossz diák volt; később a Nemzeti Színház tagja lett s a Vak Béláról szóló *Bibor és gyász* hosszú életű színdarab szerzője. Pap Károly említi, hogy Arany diáktársa, Gönczy Pál, a későbbi államtitkár, szintén futott néhány hónapig s színészet délibábja után. Aranyt tanárai sem tartóztatták vissza. „... E szokatlan jelenséget, hogy legjobb tanulójok egyike, csupán a művészet iránti vonzalomból, minden anyagi kényszer nélkül, komédiássá akar lenni, a hivatás kétségtelen jelölteként tekintették — beszéli önéletrajza. — Erdélyi, pártfogóm, mit sem szólott ellene, sőt az agg Sárváry magához hivatott, szavaltatott (akkor szép csengő hangom volt) és énekeltetett, s eléggülten ajánlta: 'Csak Sekszpirt! Sekszpirt domine!' Így let-

⁶⁶ Baresa János: *A. J. távozása a debr. kollegiumból.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1905. 366. 1.

tem én színész.“ Mindezt így mondja el *Bolond Istók* is. Arany ezentúl is folytatta tanóráit Erdélyi leányánál, hozzájuk járva ebédre. (Önéletrajz.)

Az ifjúi lelkesülés mellett talán a megélhetés gondja is sarkallta, mint Petőfit atyjának elszegényedése; kis pénze megint fogytán lehetett.

Vonzalma komolyságát semmi sem mutatja jobban, mint hogy később is sokat olvas, tanulmányoz és fordít, sőt ír is színdarabokat.

Mint Shakespeare és Petőfi, ő is inaskodáson kezdi: bútort, kelléket hord a színpadra, vaslemez rázva mennydörgést csinál, s mint tűzér, furkóval veri a padot. Ez új, megalázó csalódást jelent rá nézve s hamar kezd kiábrándulni a színpad „fonák” világából. Mindezt oly híven festi *Bolond Istók*-ban, hogy Kardos Lajos e tűzéres darabot is kinyomozhatta, Töpfer *Királyi parancsa*-ban, melyet február 18-án adtak. A lámpák elé egy követ szerepében lépett először, aki kegyelmet kér városának az ostromlótól; Kardos e szerepre is ráakadt Raupach *Ördög Róbertjé*-ben (márc. 3.). Föllépteit rendre összeállította Bayer József, Fáncsy színlapgyűjteményéből;⁶⁷ mint újone, többnyire csak inast, ármás legényt, katonát, favágót ad, s a falu népe között énekel. Két hónap alatt huszonkétszer játszott, tizenkilenc szerepben. Május elsején volt Debrecenben utolsó előadásuk, akkor lejárt a tagok szerződése.⁶⁸ A társaság feloszlott, „nekem egész váratlanul” —

⁶⁷ A. J. színészi pályája. — Budapesti Szemle, 53. köt. 282—296. l.

⁶⁸ Az önéletrajz és *Bolond Istók* ápr. 1-et mond. Bayer közli az utolsó színlapot. Ápr. 30. még Arany maga is játszott.

mondja Arany, — „a nélkül, hogy hozzám valaki szólott vagy sorsomról intézkedett volna, kivéve, hogy Hubay néhány újonczot (köztük Hegedüst, ki kevés-
sel én előttem állott volt be) néhány más vidéki kóbo-
rokkal együvé verbuválván, az indulás perczében en-
gem is megszólítottak, hogy követném sorsukat. Ne-
ken nem volt mit tennem. Haza öreg szüleimhez, kik
belőlem papot vártak? Vissza a kollégiumba, honnan
oly magas reményekkel távozám? Ez mindkettő lehe-
tetlennek tetszett előttem s így Hubayhoz csatlako-
ztam, annyi időt sem vehetvén, hogy szállásomról
ágyamat és ládámat fehéreneműmmel s könyveimmel
együtt magamhoz vegyem — de nem is fért volna a
szekérre, hol kezdő színésznek nem kompetál ennyi
lomot hordani.“

Beleesett a vándorszínészek nyomorgásába, me-
lyet *Bolond Istók*-ban, még az emlékezés könnyesepp-
jének békét jelentő szívárványán keresztül is, oly
sötétnek lát. Toldy Ferencnek azt írja (57. aug. 11.)
életének e szakáról, hogy van abban „valami humo-
ros’, — valami furesa, ami fáj. „Nagy-Károly, majd
Szatmár, végre Mármaros-Sziget lön vándorlásunk el-
dorádója.“ Ő tanítja be az énekszámokat, foltozza a
cortinát, jár kölesönkérni bútort és ruhát, ő szedi és
nyomtatja ki a színlapot, Nagy-Károlyban egy gubás
öreg paraszt „nyomdájában’, egy kis félszerben, hol
ketten alig tudnak nagynehezen elég betűt összeszedni
a Károlyiak régi nyomdájának széjjel kallódott ládái-
ból,⁶⁹ este meggyújtja a mécseket, játszik medvét vagy
medvekergetőt is, mint Szilágyinak írja (45. dec. 4.).

⁶⁹ Eresey, 16. l. — Hogy az a Károlyi grófok nyomdá-
jának maradványa volt, arra nézve l. Éble Gábor: *Egy
magyar nyomda*. — Irod. tört. Közl. 1892.

Játék végeztével a színpadon gyűr magának ágyat a garderebából, s gyertyafark világánál „előveszi az ócska zseb-Horáczt” (B. I. II. 105.). „Képzeld a nyomort — írja Gyulainak, — padon hálni, kabáttal takarózni s kölesön kérni ruhát, míg az ember mosat. És ez rajtam történik, kit szegény öreg szüleim, minden vagyontalanságuk mellett, kissé mégis elkényeztettek. Rajtam, ki ú. n. élelmes ember sohasem voltam, rajtam, kit életemben minden legkisebb csekélység végtelenül affligált. Ha volt is kedvem a színészethez, a mint hiszem, Debreczenben, jó társaságnál volt, — végkép elment az e lumpok közt.” Teljes kiábrándulásának megértéséhez nincs szükség a *Bolond Istók* Klárcsi-epizódjára (II. én. 101—4. versszakok), mit Bayer, a többi részlet igazságán indulva, szintén készpénznek vesz. Gyulai tüstént szót is emelt a költői alakítás szabadsága mellett, melyet nem vehetni minden részletében valónak, itt oly kevésbé, mint nyomban ez után a tanító-választás leírásánál. Ez ártatlan kaland illik Istókhoz s a verses regényhez, de Arany szemérmes lelke aligha teszi papírra, ha való.⁷⁰

Az önéletrajz e kóborlást a meghasonlás, önvád és megbánás napjainak festi. Mint Debreczenben a nagy-erdőn, most is magában töprengve bolyong Sziget hegyein, az Iza partján; „elmélkedtem, vezeklettem” — mondja. „Egy nap hasonló gyötrelmek közt álom ért rám, — s jó édes anyámat halva láttam.” —

⁷⁰ *Bolond Istók* szövege is, amint ez epizódon túlhalad, a legközelebbi (105.) strófában a továbbiakra nézve kiemeli, hogy: „ez már nem mese”. Erre Gróf István utalt, *A. J. Bolond Istókja*, 72. l. — Gyulai Bayer cikke alatt egy jegyzetben szólalt föl. — Arany különben oly pontos *Bolond Istók*-ban, hogy, bár itt a Klárcsi-epizódra épít, az álmot sem mellözi. II. 106.: „Mit álmodott, mit nem?”

E látomás oly megrázóan hat rá, mint később bal-lada hőseire a felizgatott lélek víziói. „A benyomás oly erős volt, hogy többé nem vethetém ki fejemből, ellenállhatatlan ösztönt érzék hazamenni, de mikép? Sziget Szalontához, az általam ismert úton kerülve, körülbelül ötven mérföld. A direktorhoz, Hubayhoz fordulék, egy huszast kértem tőle lehető díjamból, de fölöslegesnek láttam vele közölni szándékomat. Egy zsebkendőbe kötém egész vagyonomat, kimentem a piacra, hol nyolez krajczárból egy cipőt s egy kevés szalonnát vettem, azzal megindultam, egyedül, gyalog. Első éjt az erdőben töltém, oláh fuvarosok tüze mellett, a többit koresma-padokon, — s így végre Szatmáron, Nagy-Károlyon, Debreczenen át, hét napi gyalog vándorlás után hazaértem, nem nagy örömére szegény szüleimnek.“ Ez utat írja le *Vándor cipő* költeménye, elmondva, hogy csak az anyai szív tárult elébe melegen.

Így végződtek vándorhetei. Fiatalságában sok hasonlatosság van Petőfiéhez: a folytonos küzdelem, a tehetség nyugtalansága, a megúnt iskolák, színészi ábránd, a balsiker; Petőfi életében is van egy keserves út, 44 telén, Debrecenből Pestre, „kopott ruhában, gyalog, egy pár huszassal . . . egyes-egyedül,“ — csak hogy ő egy kötet verset visz zekéje alatt s a remény tűzoszlopa vezeti, — Arany hazafelé tart ugyan, de megtörtén, kiábrándultan, a tékozló fiú bűnbánatával, aki eljátszotta ifjúságát és reményeit.

Önéletrajzi levelében azt írja Gyulainak: „E szakaszát életemnek csupán így szeretném összefoglalni: „Néhány havi sanyarú vándorlás s hanyattatás után, mi életében forduló pontot képez, ugyanazon év nyarán már Szalontán leljük őt.“ Toldy Ferencnek is

azt mondja, mikor életét kérdezi tőle: „Tudom, hogy mások helyzetemben az efféle kirugásokat *geniestreich* gyanánt árulnák, de engem, (hogy szójátékkal fejezem ki) nagyon *geniero*znak.“ (57. aug. 11.) Nem tagadja meg ezzel multját, hiszen maga leírja Gyulai-nak s Szákfival, mikor 59-ben „valami panorámát mutogat’ Nagy-Kőrösön, szóba áll s eszébe juttatja magát (levele Tompához 1859 jún. 4.) — de midőn e két levelet írja, tanári állásában, „hol a külsőre is kell tekinteni’, „szégyenítőleg hatna rá’ e „kóborlás’, s általában örömet kitörölné életéből e lépés emlékét, mely annyi önváddal kínozza.

Aratáskor ér haza.⁷¹ Anyját csakugyan nagy-betegen találja, néhány hét mulva meg is hal (aug. 20.); atyját egészen megvakulva. E kép merül föl előtte a *Bolond Istók*-beli temetésnél (II. 74—76.):

Midőn sirjátul a legjobb anyának
Küszöbére léptem az *üres* tanyának.

Ketten valánk ott . . . *sámra* legalább;
Leszerelt hárfán a két szélső ideg,
Egy alpha, egy ómega a család
Tépett könyvébül: ifju és öreg:
Én, ősz apámmal. Nem magam tehát,
De hol van oly magány, oly bús, rideg,
Mint mikor *ő* ott ült, az élet árnyán,
S én virraszték *szemének* éjszakáját.

„ . . nézni a galambősz öreg embert, — írja Gyulai-nak, — jó társát, egyedüli támaszát siratva, mint gyermek!“ Az önvád fúriái üldözik s önfeláldozásban keres ~~engesztelést~~. „Ha eddigi viszontagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem soha sem lesz nagy ember: most föl kelle ébredni a kötelességérzet-

⁷¹ Feljegyzése a keresztlevél hátán.

nek, s meggyőzni engem, hogy ős atyámat nem lehet, nem szabad többé elhagynom. Elhatározám vele lakni a kis házikóban, melyet nem akart elhagyni, hogy leányához költözzék.“

Beteg is; a nagy úton átfázott, köhög s baját halálosnak hiszi.⁷² Az otthon maradtak rendesen kárörömmel nézik, ha a messze indultak kudarcot vallva térnek meg. Arány magába zárkózással védekezik a gúny és lenézés ellen; kerüli az embereket, de így is éreznie kell, hogy rossz szemmel néznek a „komédiás”-ra. Egyetlen emberrel barátkozik össze lassacskán; Pápai postaexpeditor ez, időses agglegény, olvasott, több nyelvet beszélő ember, de pályája kátyuba zökkent s most elkeseredve tengődik Szalon-tán.⁷³ Dickensbe illő kép e két jó barát, alkonyi szürkülettel a postahivatal sivár szobájában beszélgetve s együtt hallgatva: a fiatalabb félbemaradt diák és vándorszínész, költői géniusz vív benne, de egyelőre megszólalása előtt elnémult; Mentora hányt-vetett életű, züllöttes férfi, aki szívének maradék melegével a dermedő fiatal szívet dédelgeti. Pápai beszélt róla ismerőseinek, mutogatta bizonyítványát, visszaszerezte régi jó hírét, részvétet keltett sorsa iránt, s addig járt-kelt, hogy még ősszel megtették correctornak, („tanító a rector után — mondja az önéletrajz — de több fizetéssel s több önállósággal, mint a többi altanító“), „jöllehet e hely tavaszig nem lett volna üres s így kedvemért egyszerre két korrektor lett.“ Ez nem csekélység. Mikor színésznek állt is, Erdélyi professzor tovább járatta házához; most itthon, ez előítéletes, szűk világban tanítónak választják az is-

⁷² Ercsey, 21. l.

⁷³ Ercsey, 18. l.

Magdolna Horváth György

A zalontai Iskola, hol a tanítványok, kezeik kéknek }
13 évig tanult és tanított.

A zalutai Városháza
hol 8 évig jegyzősködött.

kolavégzetlen, bár kitűnő bizonyítványú ifjút, kiről azt is tudják, hogy színészkedett. Ily ereje van egyéniségének, így sugárzik belőle a derékség; jelleme feül áll körülményein.

Egyelőre otthon lakott atyjával, ki rászorult ápolására. Minthogy azonban fia egész napját az iskolában töltötte, idővel rászánta magát, hogy leányához költözzék. Arany ekkor „Kötelező írás“-t ad néniének. „Minthogy egyrésről hivatalos foglalatosságim, más résről pedig nőtelen életem nem engedik, hogy öregségre jutott édes Atyámnak gondviselését és ápolgatását telyesítsem: tehát annak lelki esmérates telyésítését bízom testvéremre és férjére oly feltétellel, hogy ámbár az édes Atyám öröksége törvény szerint csak engem illetve, mint fiút, mind azáltal ha a' fent említettek édes Atyámnak haláláig lelkiesmératesen gondját viselik . . . minden, a mi örökség szerint marad, osztályra fog menni közöttünk, úgy hogy mindennek fele enyim, fele testvéremé legyen.⁷⁴ Egyaránt mutatja ez a jó fiút, jó testvért.

Ezután leánya gondozta a világtalan atyát. A türelmes Jóbot megvígasztalta Isten; egy éjjel, nem tudván aludni, kibotorkált az udvarra, s csodák csodája! — látta a csillagokat. Azt hitte, képzelődik; reggelig nem szólt felőle senkinek; akkor elment a templomba és benyitott az iskolába: Fiam, megjött a szemem világa. (*Bolond Istók*, I. 76.)⁷⁵ — Egyéb örömet is tartott neki a sors: megérte fia házasságát s láthatta első gyermekét. 1844 január 2-án halt meg.

⁷⁴ Ez irat kelte 1937 aug. 8.

⁷⁵ Ercsey (19—20. l.) szerint hét évi vakság után, tehát 1838-ban, mert Arany a praeceptor állásra beadott kérelmében említi először e csapást.

Az iskolába húzódva, Arany egészen a kötelelőségnek élt. „A magyar s latin grammatikai osztályt” tanította (önéletr.). Kis tanítványait rajzra is oktatja s az iskolai énekkart kellemes bariton hangjával vezetve, úgy begyakorolja, hogy a szalontaiak szemében szinte vetekedett a debreceni s a pataki cantussal. Magába mélyedve élt; ha az iskolásfiúk az utcán közeledni látják, szétrebbennek ugyan, de háta mögött újra összeverődnek, mert soha sem néz hátra zajukra.⁷⁶ Ercsey ez időre teszi a *Cigánybúcsúztató* és *Juhbehajtás* keltét; csakhogy Arany ez időtájt nem volt tréfás kedvében s olvasmányai is magasabb fokon álltak. Inkább hihető, mint Bolond Istókról írja (II. 117—19.), hogy tűzbe szórta régi verseit. Ez a sors érhetette *Endre király* 5 felvonásos színművét is, melyet Ercsey csak mások emlékezetéből s csak címe szerint említ.⁷⁷ Legfeljebb egy-egy sírverset faragott, hogy — mint Rozvány mondja — a gyászolókban, ha hozzá fordultak, ne keltsen rossz érzést.⁷⁸ Olvasni azonban olvasott, bár „inkább csak szórakozásból, mint ábrándos czéljaimat létesítendő, melyekről ha nem mondtam le végkép, nem volt reményem őket valaha elérni. De izlésem így is a jobb könyvekre vezette választásomat, s inkább olvastam olyat, miről hallottam, hogy remekmű, mint olyat, mi több mulatságot ígért ugyan, de kevésbbé volt nevezetes.” Szerencsés véletlen s még inkább saját irodalmi tájékozottsága most már a legjobb könyveket adja kezébe. „Shakespeare német fordításait akkor forgattam először s különös, hogy egy bizalmas kör-

⁷⁶ Ercsey, 23., 19.

⁷⁷ 22. 1.

⁷⁸ *Apróságok.* — *Pesti Napló*, 1899. 275. old. 4.

ben (1836) *Bánk bán*-t elébe tevém *Stibor*-nak, miért illően ki is neveltetem“ Ez fejlett s önálló ízlését mutatja. „Homért is elővettem ottan-ottan, küzködvén a nyelvvel, melyből alig tudtam többet, mint az iskolában tanulhattam s ez nem volt sok. (Plutarch életrajzaival már Debrecenben birkóztam volt hasonlólul.)“ „A franciából Télémaque és Florian után Molièrebe kaptam, ami nagy feladat volt, s Crebillon rémdrámáival gyöttrém magamat. Mindezek czéltalan erővesztéseknek látszottak, s mégis ösztönt érzék tenni — keresni a nehezet, még mulatságból is.“ — A szalontai kis iskolamester a klasszikusokkal társalog s egész életre szóló ismeretséget köt velük. Shakespearének később mesteri fordítója, magyarázója *Bánk bánnak*. Molière teljes magyar fordítását húsz év múlva az ő igazgatása alatt adja ki a Kisfaludy-Társaság; Homérban a naiv epos példája forog kezén s későbbi vizsgálódásaiban ez ő törzsig tudja visszavezetni az epos családfájának újabb hajtásait. Mintha a jó sors szemmel tartaná a kis iskolaházat s az ifjat, aki ott homályos sejtelmek között nagy hivatásra érik: a zátonyra jutás rövid veszteglése, az ő vasszorgalma mellett, új fejlődést jelent számára. Alig tölti be huszadik évét s már oly műveltsége van, mely abban az időben ritkítja párját.

De írói ábrándok már nem csábítják. Kevéssel megelégedő, egyszerű képet szövöget jövődjéről, melyet a szív ábrándja, a boldogság vágya sugároz körül. „Oly korba volt, midőn az ifju ember . . .“ (*Bolond Istók*, II. 107.) Megismerkedik egy árva leánnyal, Ercsey Juliannával; apja ügyvéd, nagyatyja esperes volt Szalontán, magát módos atyjafiai fogták fel, Ercsey Zsigmondék, náluk élt Szalontán

s közel tanyájukon. Deréksége, dolgos természete, egyszerű és komoly viselkedése ép úgy megtetszett a komoly ifjúnak, mint csinos alakja s értelemtől sugárzó szép szeme. Ha ösmerős háznál találkoztak, szívesen beszélgettek egymással. A mély érzésű ifjú hamar házasságra gondolt. Apró ajándékokkal kedveskedik; 38-ban az akkor dívó társasjáték kérdéseit és feleleteit írja le gyöngybetűivel egy kis füzetbe s utolsó lapjára egy verset rejt; lemásolja Vörösmarty *Túlvilági képét*, Garaynak *Lánykám szeme*, Bajzának *Éjféltkor* című költeményeit néhány más szerelmes verssel együtt s azt adja át rejtett vallomásul egy füzetben, melynek maga festi színes borítékját, ráírva: *Koszorúcska őszi virágokból*, 1838. — 39-ben újévi köszöntőképen kis koszorút fest, benne rózsá, tulipán és hajnalka közt ott a nefelejces, pirossal írja a füzér közepébe egyszerű jókívánságát: „Boldog új évet!!!“ s alá neve kezdőbetűit. Ez évtől számítja „lelki frigyüket“ harminc év multán. (*Nőmhöz*, 1869.) Leírja Schiller *Harangját* Szenvey fordításában s egy kis francia vígjátékot, *La Peyrouse* címűt, szerző s fordító neve nélkül. Mindez jellemzi a leány műveltségét, kinek ily ajándékokkal lehetett kedveskedni.

39 januárjában leköszön a correctori állásról, ám-
bár a consistórium kész volt fizetését megpótolni,
csak hogy megmarassza. Okúl azt hozza fel: „Nem
érzek magamban elég erőt arra, hogy egy ilyen ter-
hes pályán halálomig megmaradhassak, hogy azt min-
denkor egyforma kedvvel és szorgalommal folytathas-
sam. És így nem lemondásomat, hanem megmaradá-
sodat lehetne háládatlanságra és tiszteletlenségre ma-
gyarázni.“ Őszintesége azonban más, sürgetőbb okot

is említ. E terhes foglalatosság „lelkiismeretes tanítótól az egész napot, s minden napokat egymásután annyira el fog, hogy épen semmi gazdálkodást nem vihet, — gazdálkodás nélkül, mint házas ember, ki nem jöhetek, nőtlenül maradva pedig még mindig csak ott lések, hol most vagyok, ezélemtől szintúgy távol.“⁷⁹ Ime elhatározásának rugója.

A szalontai járás főszolgabírája biztatta is irnoki állással, de aztán mégis egy kortese fiát nevezte ki, mikor Arany már lemondott a correctorságról s az iskolában volt lakásáról is; így két szék közt a pad alá került. A „görög város“ egy boltosa segített rajta, Rozvány, tekintélyes és módos ember, kinek családja már 1710-ben kapott „bolt-helyet“ a várostól;⁸⁰ háza a református templom mellett állott, balról. A boltosok egy része ellensége volt hiteles mértékei miatt, s egy mértékvizsgálat után gúnyverset akartak reá iratni, mi faluhelyen a boszú egyik eszköze, éppen Arannyal, ki ezt felháborodva utasítá vissza. Rozvány most házához hívta, nevelőnek serdülő lánya mellé, ki éppen ekkor végezte el az elemi iskolát. Arany családtag számba ment a háznál. A két fiú szobájában lakott. A nagyobbik, András, atyjának segéde volt a boltban; a másik, György, távol volt iskolákon, csak a vakációkra járt haza. A nevelő lelkiismeretesen vette föladatát. Egész tervet dolgozott ki, melyet tanítványa, Erzsébet, megőrzött. A magyar történet nő-alakjait állította elébe, meséket mondott neki németül s a kis

⁷⁹ A szalontai egyház levéltárában; kiadta Arany László az összes művek X. kötetében, a jegyzetek közt, VIII. alatt.

⁸⁰ Rozvány György: *N.-Szalonta története*, 77. l.

lányának aztán magyarul kellett felmondania.⁸¹ Lefordította számára egy német reggeli ének első szakaszát.⁸² Rozvány úgy emlékezett, hogy Zschokke *Stunden der Andacht* művéből is fordított néhány fejezetet.⁸³ Szabad óráit maga művelésére fordította, az olasz és spanyol nyelvet tanulta,⁸⁴ s közben kérvényeket küldözött állás után mindenfelé, még Arad megyébe is, egyik járási főbírónak azt ajánlva, hogy az irnokság mellett gyermekeit is tanítani fogja; de válasz nem jött.⁸⁵ Nehéz is lett volna elhagynia Szalontát, hol Rozványéknál sokszor találkozott választottjával.

Vonzalmuk, úgy látszik, épen e télen vált bensőbbé. *Emlény* címen Arany egész kis kötetre menő verset ír le, köztük néhány álnevűt és névtelent, melyek ha nem kétséggkívül eredetiek is, legalább helyzetükhöz vannak alkalmazva, többször előbukkan bennük Juli megszólítása. Egy-egy eredeti verset is adtát; kettőnek első fogalmazása megmaradt ez emlékek között. Midőn tavasszal Ereseyék kiköltöznek birtokukra, az elválás fájdalma mélyen elszomorítja az

⁸¹ Rozvány Erzsébet közlése, Kolozsvári Aladárnál: *A. J. élete*, 24. l.

⁸² Gyöngyösy, 76. l.

⁸³ Rozvány Riedlhez, *Magyar Figyelő*, 1917 márc. 1. — Rozványtól hallotta Gyöngyösy, hogy e művet Balogh Péter szalontai espéres kezdte fordítani s ő adta oda Aranyinak a kész fejezeteket, hogy vesse össze az eredetivel; Arany a szükséges sok javítás helyett maga lefordította a munkát s mint az átvett szöveg tisztázatát adta vissza az esperesnek, aki aztán nem folytatta fordítását. E történet nem igen hihető oly érdemes emberről, mint Balogh Péter, Aranyról sem, hogy őt így megbántotta volna; később jó barátságban élnek.

⁸⁴ Eresey, 25.

⁸⁵ Ugyanott.

ifjút. Ekkor írja, március 19-én, egyik költeményét, címe *Elégia*, s így hangzik:

1. Virult reményim boldogabb korában
Távolban tőled is derült valék,
A röpke képzetek tündérhonában
Még néha elragadva járdalék,
Elkapva a gyönyör hullámzajában
Ott úsztam én, szerentsés martalék!
Ha olykor egy rövid, de édes álom
Előteremté kedves ideálom.

2. Ha keblemből titkos sohaj ki szálla
Rokon kebelhez útasíthatám.
Ha elmém egy arany jövőn megállá
Reményem napja még mosolyga rám.
Sorsom még néha gúnyolót találá
Bennem, midőn tört sajkám biztatám.
Gyakorta feltűnt a' partok viránya,
Vólt a' küzdő hajósnak ezéíránya!

3. El tűntek ők! köd és hullám dagálya
Válták fel a' virágzó partokat.
Kiküzdve a' hajós végső esatája
Nem álmodik jobb létre álmokat.
Távol habon úszkál üres sajkája
Habsír borítja a' tört tagokat.
Csillagtalan terül fölé az ég.
Hamván tenger-moraj 's örök feledség!!!

A másikat alkalmasint már elválásuk után írta; attól fél, hogy az elmúlt telet elfeledtetik kedvesével a vídám májusi esték, mert Ereseyéké vendégszerető, zajos, víg úriház volt. E versnek nincsen címe.

Feléd, feléd te drága lélek
Repülnek bús fohászaim,
Magányomban veled beszélek,
Ölelve képed' karjaim.

Unalmas század minden óra
 Mely nem körödben röppen el:
 Haj, nem talál más nyugtatóra
 Kivüled e' vérző kebel.

Ha dallok, gyászos a' vig ének
 Sértik szivem lágy hangjai;
 Érzem: vig perczim el telének,
 Közelgnek a bú napjai.
 Mérföldek nyúlnak el közöttünk,
 El tilt idő, és messzeség:
 Oh —.. a' frigy, mit kötöttünk
 Fog-é fog-é majd élni még?⁸⁶

Ha majd derült élet körében
 Neked kedv és öröm virúl:
 Ha majd kiesb táj édenében
 Feléd vidám hajnal pirúl
 Ha boldogságodat tetézni,
 Ifjak szerelmért esdenek:
 Fogsz-é a' multa vissza nézni
 Hol oly csekélyek mindenek?

Ha élte rózsa hajnalában
 Imádód majd előtted áll
 'S forró szerelme lángzatában
 Szívével szívedért kínál,
 'S tűz és erő, kedv és reménység
 Dereng az ifju arczain
 Gondolsz-e vissza *egyszer csak* még —
 Andalgva a' múlt kínjain?

A' társas élet víg körében
 A' víg májusi esteken
 Járván az alkony hűs csendjében
 Árnyas, virító kerteken:

⁸⁶ E szak második sorának utolsó szava előbb így indult:
 hangs (hangzati). — Az ötödik sorban hézag van, hova még
 jelzőt kerestett.

Ah, mily könnyü lesz elfeledni
 Egy oly *kietlen, bús telet*,
 Hol csak tüskét lehete szedni,
 Hol elfagy a' láng képzelet! —

Ah! összevetve majd a multtat
 A' víg jelennek bájjal, —
 A' bánatost, ködbe borulttat
 Az új öröm rózsáival:
 Ki fog vádolni Lányka, hogy ha
 Felejtet az örömtelent: —
 'S kezet ki nyújtod a' rózsára,
 Éldelve a' kedves jelent?

Én nem vádollar: csak szivemnek
 Emészto lángját vádollar:
 És égi üdvét *egy telemnek*
 Öröklő télben gyászollar.
 Tavasz, nyár, ősz, — mit ér nekem már, —
 Volt egy telem: szebb, mint tavasz,
 Ősznél kiesb, forróbb, mint a' nyár. —
 Ah — volt, — de többé nincsen az!! —

E verseken nyelv és képek dolgában az *Aurora* és a romanticizmus hatása érzik, de az érzés túlsága mélységgel párosul, stíljén pedig természetes nyelv-érzéke uralkodik. Mintha későbbi költői természetét sejtetné az elsőben a tömörség, a gondolat világos fejlődése, a képbe burkolódzó érzélem, a másik bővebben ömlik, de itt is szerencsés sorok emelkednek ki. Reá vall szíve titkának rejtése: e versek csak kettőjüknek szóltak, régi írói álmái mellett sem gondol kiadásukra, ámbár nem állnak lentebb az akkori versek nagyobb részénél. Joggal írhatta később:

Én is szerettem...
 De halkan, zaj ne'kül, mint a virág,
 Egymásra hajlik és hangot nem ad...

S midőn szerelmet a leánynak esdék,
Nem oly szagú volt, mint a nyomdafesték.

(Vojtina Ars poeticája.)

Borús hangulata nem tartott sokáig, helyzete is kezdett jobbra fordulni. A városnál a jegyzői és segédjegyzői állás 39 őszén egyszerre megürült; Márkus Ferenc főjegyző megkérte Aranyt, aki ügyis állás után járt, járogasson be hozzá a hivatalba, segíteni. Még azon ősszel írnokká választották, s mikor 1840 tavaszán Márkus Ferenc főjegyző lemondott, rögtön előbbre lépett. Talán főjegyzőnek is megteszik, ha az Eszterházy-féle pörben jobban tudja biztatni a kolomposokat; de ez nem volt szokása. Így hát főjegyzővé a szomszéd Rojt község jegyzőjét választották, Borbély Pált, Arany másodjegyző lett, az „öreg nótárus“ mellett „kis nótárus.“⁸⁷ A fizetés szűkös volt: 80 pengő forint készpénz, 12 köből búza, hat szekér széna, hat öl fa, egy pár font faggyú; összesen alig ment 300 forintra; nem sok pénz, még akkor időben, még Szalontán sem.⁸⁸ De ez állással járt a Csonkatoronytól jobb-kézt a harmadik ház, két kis szoba, jegyzői lakásul. Ide vezethette, akit életének társául választott. Ősszel, nov. 19-én megtartották az esküvőt. Az asszony huszonegy éves volt (sz. 1819.), a férj huszonhárom.

Ifju voltál, ifju voltam,
Árva voltál, én szegény:
Nem volt messze olyan össze-
Illó pár a földtekén —

⁸⁷ Ez eseményeket a keresztlevél hátán így jegyzi fel: „1839 tavasszal letettem a correctorságot, önkint. — 1839 ősszel. Márkus Ferenc városi jegyző mellett írnok lettem. — 1840 tavasszal. Szalontán második jegyzőnek választanak“.

⁸⁸ Eresey 33. l.

mondja még harminc esztendő múltán is mosolygó emlékezéssel. (*Nőmhöz*, 1869.)

A hivatal terhes volt. Tízezer lakosú város sok munkát ad, Szalontának pedig ott voltak régi pörei, megtagadott taxái; a régi világból megmaradt az a kiváltsága, hogy előljárósága a nem-nemesek birtokpöreiben bírói hatalommal ítélkezett. A törvénytudatlan tanácsban mindez a jegyzőre hárult, csakhogy az új főjegyző — Ercsey jellemzése szerint — „jó és szelid, de együgyű” ember volt,⁸⁹ járatlan a jogban, különben is kényelemszerető; reszketeg kézzel írogatta fűrészkesztyűs betűit, mellette minden munka Arany nyakába szakadt. Kövi latin könyvéből megtanulta a magánjogot; ő tette fel birtokpereken az ítéletet, s azokon, Rozvány szerint, a fellebbviteli bíróság sohasem változtatott, úgy hogy közmondássá vált Szalontán: „Amit Arany János ítél, azt Isten is helybenhagyja”.⁹⁰ Kihallgatási jegyzőkönyveit nagyon humanusnak mondja Szendrei Zsigmond.⁹¹ A passusokat is ő irta, a „szalontai becsületes lakosok” egyenes vagy kajla szarvú „szőke” tinairól.⁹² A törvényeket tanulja, örökösödési, osztályos pereknél kijár a földekre mérőláncával s az ügyes-bajosok tagját mérnöki pontossággal veszi föl s rajzolja le; egy ilyen térképe fenn

⁸⁹ 32. l.

⁹⁰ Rozványnak Arany Lászlóhoz küldött feljegyzései.

⁹¹ *Irod. tört.* III. 499. l.

⁹² Kettő leírva a *Budapesti Hírlap* 1893 május 14-iki, *Az Arany szoba* c. tárcájában; egy a *Vasárnapi Ujság*-ban 911. 47. sz. Szász Géza. — Tolnai Vilmos birtokában van egy, egy szőke ökörről. Egy 1847-ben kiállított ítéletét közli M. E.: A. J. mint nótárius. *Fővárosi Lapok*, 1888 259. sz.

is maradt.⁹³ Felterjesztései, ítéletei szembetűnnek az úri-széken, s csínnal kiállított iratait is dícsérik.⁹⁴

Állása terhét jó kedvvel viselte. Sokszor tréfával fűszerezte a tanácskozást, azzal világított meg egy-egy bonyodalmas ügyet. Egy pár mondása megmaradt az emlékezetben s Gyöngyösy följegyezte.⁹⁵ Történt egyik tanácsülésen, hogy egy polgár kölesönadott pénzét követelte a másikon, emez tagadja, hogy tartoznék, a tanács nem tud eligazodni a dologban, végre egyik előljáró úgy akarja kettévágni a pert: fizesse meg az adós a követelés felét. Arany elodázza az ügyet s a legközelebbi ülésen maga követel ez indítvány tevőjén száz forintot; az hűledezve szabadkozik, mire Arany tulajdon indítványát olvassa rá: fizesse meg hát a követelés felét. A felharsanó nevetésben mindenki ráeszmélt az oktalan igazságtétel furcsaságára. Ily szikrák előjelei *Az elveszett alkotmány* ötleteinek. Efféle apróságok világot vetnek derűs kedve mellett jellemeire is. Egyszer egy nyelves asszony ügye végeztével azzal köszönt el tőle: „Azonfelül is köszönöm nemzeti úrnak”. A nemzeti úr visszahívta az ajtóból. „Min felül köszöni? Mert ha azon felül köszöni, azon

⁹³ Rozvány őrizte meg. A szabálytalan alakú birtokot három testvér közt érték dolgában is igazságosan s úgy osztotta fel, hogy a közös tanyához mindegyik hozzáfért. 1879-ben egyik örökös fia újra felmérette egy német mérnökkel, s az nem győzött csodálkozni a munka pontosságán. Rozvány idézett följegyzése szerint.

⁹⁴ Ercsey: 34. l. A consistorium jgyzőkönyveit is vezette. Gyöngyösy kiadott egyet, melyben a csizmadialegények a templom karzatán ülőszékeket kérnek. A consistorium ezt megtagadja, egyrészt „a szűk hely miatt, de azért is, mert minden ilyes elkülönözések az Isten házában csak ingerültséget s viszálykodást szülnek”. — *Irodalomtörténet*, 1914. 410. l.

⁹⁵ 88—92. l.

alul ajándéknak kell lenni.“ A gyanúba keverő asszony pironkodva követte meg a fulánkös szóért. Ily kényes volt önérzete, ennyire nem ismert tréfát jó híre dolgában. Ki jellemezhetné jobban önuralmát és szükszavú természetét, mint ő maga, mikor egy tanácsbeli kérdésére, mint lehet az, hogy nem hallani egy indulatos szavát, még haragjában sem, azt feleli: „Olyankor hallgatok. — Hát ha még jobban megharagszik? — Akkor még jobban hallgatok”.⁹⁶ E szótlan emésztődés egész életén át tulajdona maradt e „hallgati embernek”.⁹⁷

Sok munkával élt, de takarékoságuk mellett nem láttak szükségét s a kis háznak állandó lakója volt a megelégedés. A fizetéssel járt egy pár hold föld haszonvétele. Atyja halálával örök-része is rászállott s maga látott a gazdaság után. A feleség kis vagyona is segített megélhetésükön. 1841 augusztus 9-én lányuk született, Juliska, 44 március 24-én fiok, László, tetézve boldogságukat és iparkodásukat.

Emberek közé nem igen járt. Legföljebb a rektorhoz nézett be néha; egyszer a latin versgyakorlatok közt lapozva, szemébe ötlött kis sógoráé, Ercsey Sándoré, s bíráló distichont pattantott reá; kérésére köszöntőt is írt, mellyel a diákok a rektornál tisztelkedtek; ennyi maradt akkori írói kedvéből.⁹⁸ Egyik-másik hivatalnoktársának névnapi lakomájáról nem maradhatott el, ott a két Rozvány-fiún kívül csak néhány módosabb boltossal meg a kántorral találkozott; ezek

⁹⁶ Rozvány írta Riedlnek, *Magyar Figyelő*, 917. márc. 1.

⁹⁷ Így nevezték Szalontán. L. a *Budapesti Hírlap* tárcája, 1893 május 14., az *Arany szoba* c. cikkben.

⁹⁸ Ercsey, 26. és 23. l.

tették az értelmiséget; ezeket említi egyik tréfás alkalmi verse.⁹⁹

Hivatala s kis gazdasága betöltötte egész napját. „Csak az est, — a késő est volt az enyém, s azt oly boldogul tudtam eltölteni.“ „Ábrándos múltja mint törölt lap áll — Mögötte’ — mondja a *Bolond Istók*-ban, II. 115. „ . . . föltettem magamban, nem olvasni többet, hanem élni hivatalomnak, családomnak, lenni közönséges ember, mint más . . . Hirlap is alig fordult meg kezeimben.“ — Azt hitte, célhoz ért.

Az iskolának, melyben tanult és tanított, töszomszédja volt a községháza, a jegyzői hivatal; úgy tett, a néhány lépéssel, mellyel onnan idáig jutott, végig járta egész élet-útját.

⁹⁹ Gyöngyösy László az *Egyetemes Philologiai Közlönyben*, 1905. 483—495. l.

II.

Szilágyi István Szalontán. — A Kisfaludy Társaság munkássága. — Fordítási kísérletek. — Megyei élet Biharban. — Az Elvesztett Alkotmány; szatira és paródia. — Toldi. — Ilosvai és a hagyomány; költői példák. — A monda vándor elemei s Toldi történeti alakja. — A mű fogadtatása.

A természet pazar a maga gazdagságában. Ezer meg ezer magvat bíz a szél szárnyára s nem törődik vele, ha tüske közé, mocsárba vagy kőre hullanak, s ezerből egy ha megered. Már-már Arany tehetsége is úgy járt, mint a sziklára hullt mag.

Pedig mindenfelé az élet jelei mutatkoztak. Széchenyi fölébresztette a nemzetet, már hallatszott Kossuth szava a *Pesti Hírlap*-ban, tervek zsibongtak mindenütt. Újságok indultak meg, a politikaiak mellett szépirodalmiak is; megvolt az *Athenaeum*, föléledt a régi *Regélő*. Az irodalomban hasonló készülődés folyt, mint a politikában. Már egy évtizede fennállt s ápolta a nyelvet a Tudós Társaság. 37-ben megnyílt az állandó színház, műsorát nagyrészt Kisfaludy Károlynak a magyar életből vett darabjai töltötték be s rövid időn magához hódította Vörösmarty költészetét is; már föllépett a termékeny Szigligeti, történeti szomorújátékokkal, s Gaál József, népies bohózataival. Az Aurora-kör olvasóközönséget

nevelt, ha szűket is, s már voltak írók, elsősorban Vörösmarty, kik irodalmi munkásságukból próbáltak megélni. Írók és közönség egyaránt érezték az irodalom fontosságát. Kisfaludy Károly emlékét országos gyűjtésből örökítette meg tíz barátja; kiadták munkáit, felállították szobrát, Ferenczy keze művét, az épülő múzeum kertjében, az első magyar műemléket szabad ég alatt, a megmaradt összeg kamataiból pedig széptani és költői pályázatokat tűztek ki s 37-ben megalapították a Kisfaludy-Társaságot, élő emléket állítva mesterüknek, folytatva az Aurora-kört és törekvéseit, de tágabb keretben, bevonva ifjabb írókat s a közönséget.

A politika eseményeiről még csak beszélhettek Szalontán, az irodalmiakról alig. Ezekről csupán az új rektor vitt hírt, Szilágyi István, Aranynek régi diák-társa Debrecenben. Két esztendővel fiatalabb volt ugyan (1819-ben született, Nagykállóban) s egy évvel utóbb ment a kollégiumba, de mikor Arany Kis-újszállásról visszatért, egy osztályba jártak. Mint módos polgár fia, Szilágyi nemcsak a filozófiát járta ki, hanem jogot s egy évig theológiát is tanult, ez alatt 40-ben a poétikai osztály 'köztanítója' lett, innen hívták Szalontára, 1842-ben. Neve már az irodalomban is megfordult, melynek föllendülése visszhangot keltett a főiskolai ifjúság körében. 1840-ben a Kisfaludy-Társaság költői pályázatán, mely Árpádot s az alpári gyűlést tűzte ki ballada-tárgyul, a jutalmat két debreceni theológus-diák nyerte el. Péczely József ünnepi beszéddel adta át az 'ékes mívű ezüst bilikomot' a diadala előtt pár nappal elhunyt Nagy Imre testvérbátyjának, a 'Schedel Ferencz ál-

tal ajánlott kisebbet' Szilágyinak.¹ Esztendőre *Csák és királyleány* költői beszélye nyert koszorút; övé volt a másodiknak becsült költemény is, a *Pontuszi parti sír*.² 42-ben a szatirai versenyen egyik megdícsért pályaműnél ismét Szilágyi neve tűnt elő; ez alig egy hónappal történt Szalontára érkezete előtt (1842 márc. 20.)³ Ott, mint nőtlen ember, eleinte egyik tiszteleteshez járt étkezni, pünkösdtől fogva majdnem két éven keresztül⁴ Aranyékhoz; így mindennapos volt a háznál. Képzelné a kis házat, szegényes asztalt, melynél egy vidéki rektor beszélget irodalomról a jegyzőnek, aki csak hallgat és e hallgató — Arany János. Szilágyi tudott az irodalmi élet eseményeiről, irodalomról beszélt legörömbösebben, mintegy közvetítő volt az irodalmi élet és Arany közt. „Ő minden könyvet, a mi szeme elé akadt, hozzám hozott, kéretlen, sokszor tukmálva, ellenemre“ — mondja önéletrajzában Arany. — „... én tehát ismét beléestem az olvasás ragályába, a nélkül hogy komoly szándékom lett volna valaha mint író föllépni.“

Természetesen első sorban barátja munkáit olvasta el a Kisfaludy-Társaság *Évlapjai*-ban. E kötetek élénk irodalmi életről tettek bizonyosságot. A Társaság egyesítette az írókat, központot adott az irodalomnak, minek híja régóta érzett s ülései és kiadványai útján állandó hatást gyakorolt. Céltudatos munkásságával rövid időn vezérszerepre emelkedett.

¹ *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. I. kötet, 154—55. l., u. e. kötetben a jutalmazott költemények és Péczely beszéde.

² *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. II. kötet. — *A Pontuszi parti sír* kéziratban maradt.

³ Hajdú Nagy Sándor: *Szilágyi István és az ő irodalmi munkássága*, 8. l. — Bökényi Dániel, *Vasárnapi Ujs.* 1896 17. sz.

⁴ *Protestáns Szle*, 1916. 86. l.

Ünnepein a megnyitó beszédek az irodalom állapotát és feladatait fejtegették; művészeti elmaradottságunkat panaszolták, mint Székács, mit csak az irodalom pótolhat ki, vagy az irodalom fontosságát hirdették a művelődés szempontjából, mint Schedius. Beköszöntőjében Hunfalvy Pál szintén az irodalom hivatását fejtegette, mint amely gondolatokat képes kifejezni s a könyv könnyebb terjedésénél fogva jobban hat a többi művészetnél, így legjobb ébresztője a nemzeti szellemnek. 42-ben Schedel *Szépirodalmunk' jelen állapotját* vizsgálta, „nehány jámbor ohajtás' kíséretében, felhozva íróinknál „a készület hiányát', philosophiai és aesthetikai tekintetben; több tartalmat kívánt, mert „hol a költő nem philosophus, művei tartalmatlanok s befolyások a nemzet lelkében nyomtalanul elvész“; másrészt egyes műfajok elhanyagolását panaszolta, minők a polgári és a víg epos, az elnémult mese és monda s a költői beszély, mely az *Aurora* megszűntével már-már elhallgatott. A Társaság, melynek Toldy volt egyik főmozgatója, e ritkábban művelt műfajokat élesztgette pályázathirdetéseivel. Másrészt a műfajok elméletét is fejtegették. Amint szatírára írtak ki pályázatot, Székács rögtön értekezéssel állott elő róla. A színházzal is gondoltak, jutalmat hirdetve a színészet kézikönyvére, de csak egy „szavalat-tudományt' tehettek közzé; *A dráma hatása és literaturánk drámaszegénysége* is ki volt tűzve pályakérdésül, mire a jeles pápai tanár, Tarczy Lajos felelt; máskor a regény és dráma vizsgálata, melyre két érdemes mű érkezett, Gondol Dánieltől és Müller Godofréd jogtanártól. Mindez azon kötetekben látott napvilágot, mint Szilágyi pályamunkái s már 42-ben megfordulhatott Arany kezén.

A Társaság munkássága nem merült ki az *Évlapok*-ban; Toldy már 41-ben panaszolta, hogy nálunk az írók munkái elkelnek és elfelejtetnek s az írói világban a fiú nem ismeri apját. 42-ben *Nemzeti Könyvtár* tervét pendítette meg, régibb íróink munkáiból s a gyűjtemény 43-ban meg is indult. Az elmélet terén is buzgólkodtak. A 42-iki *Évlap*-ban Hunfalvy Pál Aristoteles könyvét közölte a költészetről, Czuczor újonnan fordította Horatius levelét a Pisókhöz, s ezekkel együtt jelent meg Longinus műve a fenségesről, Kis János fordításában. Esztendőre Pope és Boileau tankölteményei következtek, Lukács Móric és Erdélyi János kezéből. Az előbbiekkal külön gyűjteményt kezdtek, a *Széptani Remekírók*-ét. Az ókor remekeit külön *Hellén könyvtár* készült felmutatni. A nagy közönség számára 42 végén Nagy Ignác szerkesztésében *Külföldi Regénytár*-t indítottak, melybe Petőfi is fordított. A Társaság munkássága egész irodalommal ért föl s bár sok ágba futott, mind egy célt szolgált. A fordításokkal is a magyar irodalom emelésére törekedett, példát állítva az írók elébe s fejlesztve a közönség ízlését. Kritikai lapot is terveztek, *Széptani Szemlé*-t, csupa névtelen bírálatból, de ez csak később valósult meg, akkor is más-kép és csak rövid időre.

Arany az *Évlapok*-ból minderről tudott. Olvasta az értekezéseket, a könyveket is, beszéltek és vitatkoztak róluk. Ezekből merítette első elméleti ismereteit. Így ébresztgette a Kisfaludy-Társaság munkássága a még ismeretlen költő tehetségét.

Más körülmény a nyelv vizsgálatára készítette. 1842 végén Szilágyi a Tudós Társaságnál is jutalmat nyert, a *Magyar szókötés*-ről írott munkájával.

Bíráloi, Vörösmarty, Fábián Gábor és Nagy János, dícsérték logikus rendszerét és nyelv-filozófiáját, de kifogásokat is tettek s a kéziratot visszaküldték a szerzőnek, hogy javítgasson rajta. Szilágyi odaadta barátjának; Arany „Igénytelen jegyzetek“-et írt róla, két nagy árkuson. Valódi hozzáértéssel, esalhatlan érzékkel védelmez egyes pontokat a bírálat ellenében is, viszont más tévedésekre mutat rá. Látni, hogy már forgatott nyelvtudományi munkákat s maga is gondolkozott. A csinált példák helyett költőkből s a nép ajkáról ajánl jobbakat. Javításai egytől-egyig átmentek a nyomtatott szövegbe, finom megkülönböztetései, példái nem mind. Az ív külső oldalára azt írta: *Krix-krax, 1843. júl. 10-én*. Szilágyi megőrizte s elküldte Arany Lászlónak, megírva, hogy kéziratát Arany „nem csak átolvasta, megbírált, hanem sajátkezűleg másolta le a sajtó számára.“ (Kiadatlan levél, 1887 márc. 15.)⁵

Szilágyi folyvást tervelt, dolgozott s barátját is belevonta munkásságába. 43-ban a Tudós Társaság a „magyar ékes szókötés“ fejtegetésére hirdetett pályázatot, 45-re; Szilágyi rögtön hozzáfogott, korábbi művének kiegészítéseül; nem készült el, de a bírálók így is tartalmasabbnak mondták a nyertes Szvorényinél.⁶ 44 elején a Kisfaludy-Társaság „a magyar történetekből vett valamely szakasz vagy jelenet prózai

⁵ Nyomtatásban 1846-ban jelent meg: *Nyelvtudományi Pályamunkák*. Kiadja a' magyar tudós társaság. III. kötet.

⁶ A befejezetlen mű kéziratban maradt. A bírálatról l. Vizsota Gyula: Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai. — *Magyar nyelv*. 1912. — U. ott Kardos Lajos megjegyzése. — V. ö. Hajdu Nagy Sándor idézett művében a 10—11. l. jegyzetét.

leírására" tűzött jutalmat; Szilágyi a Zrinyi, Fran-
gepán és Nádasdy ,rémtelen korszakát' rajzolta, *Bécsi
napok* címen, s el is nyerte a jutalmat, Fónyad István
álnéven (1845-ben).⁷ Mindez Arany szeme előtt folyt,
Szilágyi felolvasta neki dolgozatait s kikérte róluk
véleményét. (Önéletrajz).

Közben, 43 nyarán, egy utazás benyomásaival gaz-
dagodott. Megfordult Pesten és Bécsben, harmad-
magával, hivatalosan, a városnak Eszterházy-féle
pörében. Augusztus 19-én indultak hazulról, szekeren;
23-án érnek Pestre, melyet ekkor lát először. Négy
napig időznek itt; emlékei s érdeklődése bizonyára el-
vitték a színházba, hol ezalatt a két dráma-napon
Nagy Ignác *Tisztújítás*-át adták. Hajón mennek Po-
zsonyba, el az Anjouk fészke, a visegrádi rom alatt;
Pozsonyban két napot töltenek, Bécsben négyet;
Schönbrunnt is megnézik. Szeptember 8-án érnek haza.
Ha később (45. dec. 4.) azt írja is tréfásan Szilágyi-
nak, hogy ,csak megkerülte a Burgot', önéletrajzá-
ban elismeri, hogy útja ,egy kevésbé szélesíté látkörét',
szeme nyílt s némikép kiemelkedett mindennapi szűk
világából.⁸

Mindez együttvéve nem maradt reá hatás nél-
kül. Eddig jobbára csak egy-egy tréfás versre volt
szer. 42-ben István-napján verssel elegy tréfás
prózában köszönti a pályanyertes Szilágyit, nyel-

⁷ *A Kisfaludy Társaság Évtapjai*. V. 102.; a munka
maga kiadatlan.

⁸ Az út költségjegyzéke Nagy-Szalonta tulajdonában van.
Közölte H. Fekete Péter, a nagyszalontai községi polg. leány-
iskola értesítőjében, 1914—15. — Ismertette az *Irodalomtör-
tén*t, 916. 76. l.; közölte Márton Manó is, a *Budapest ujság*
1914. évi 34. számában. Utitársa Váry Lajos ügyvéd volt, aki
feleségét is magával vitte. (*Irodalomtört. Köz.* 1921. 169. l.)

vészkedését nagyképű szörszálhasogatással parodizálva.⁹ Egy másik verset is rögtönzött Szilágyira, „a megzabolázott rectorról”, mikor a gyakorlatibb ismeretek jobb tanítását sürgette, de egyik pap, kinek fiai gyenge tanulók voltak, útját szegte. Ez olyan vers volt, hogy Szilágyi átadta a *Pesti Divatlap* számára, Fátyolfi (Tüllmann) Ignácnak, de az elvesztette.¹⁰

Most komolyabb tervek veszik körül s Szilágyi példájára nagyobbban próbálja meg erejét. Mikor Arany László atyja kiadatlan munkáit gyűjtögette, Szilágyi figyelmeztette, hogy „megvan tőle igen szép fordításban Lamennais *Egy hívő szavai*.” (Kiadatlan levél, 1833. febr. 1.). Arany aligha tudta, hogy e könyv, melynek szerzője régóta küzdött az egyház korszerű megújódása, az állammal való szakítás s a néppel szövetkezése mellett, valójában támadó irat Róma ellen; ami benne őt megragadta: a nép szeretete, az érzés romantikus szárnyalása, a nyelv költői pompája volt, a biblia verseire emlékeztető mondatok s parabolák. E fordításról Szilágyi csak úgy tudhatott, ha ott-laktában készült, levelezésükben nincs róla szó. „Gyönyörű fordítás — írta máskor — s nem tudom, mi indíthatta rá, hogy megsemmisítse, ha ugyan ő tette, vagy mi fatum érhetne, talán még Szalontán. Én gyönyörködve olvastam, s hogy a könyv neki kedves könyve lehetett, onnan hiszem, mert az eredetiből szemelvényeket irt, s ily töredék nálam is van vagy 3—4 levél.” (1887. március 15., kiadatlan.)

42-ben a Kisfaludy-Társaság pályázatot hir-

⁹ Kéziratát Szilágyi Gyöngyösynek adta, aki közölte az *Egyet. Phil. Közlöny*-ben, 1905. 483. l.

¹⁰ Gyöngyösy, 102. l.

det Sophokles színműveinek ismertetésére s Gondol Dániel fejtegetése 44-ben meg is jelenik az *Évlapok*-ban; jó munka, a jellemekből vezeti le a cselekményt; 43-ban Henzlmann egész kötetre menő tanulmányt ír *A hellén tragédiáról, tekintettel a keresztyén drámára*; mindketten sokat foglalkoznak *Philoktetes*-szel. Szilágyi most Sophokles fordítására unszolta barátját, „s így állt elé egy *Philoktetes*’ (önéletr.). Fenn is maradt a fordításból az egész darabnak mintegy fele: 1471 sorból 820. 46-ban Szilágyi, már mint mármaros-szigeti tanár, kéri, írassa le számára; „tán a nyáron commentálni fogom tanítványaimnak.“ (46. jan. 10. Kiadatlan.). Arany azt kérdezi: „... a német fordítás szerint másoljam, vagy saját töredékimből?“ (46. febr. 22.) Világos ebből, hogy németből fordított; fel is sóhajt a levélben: „Óh, bár egy görög Sophoklest kaphatnék!“¹¹

Máskor angol nyelvtant hagyott nála Szilágyi, mely nyelvet akkor ő nem értett, „kuriózum gyanánt“. „S én addig forgatám, addig nevettem az olvasás bizarrságain, addig törtem *Hamlet* magánbeszédét, melynek egy angol nyelvtanból sem szabad hiányzani, hogy kedvet kaptam a német Shakespearét összenézni az eredetivel. A munka nehéz, de annál ingerlőbb vala; egy debreczeni vásár meghozta nekem *János király* és *II. Richard* olcsó stereotyp kiadását, — remekebb művei a nagy mesternek nem lévén kaphatók. És nem sokára *János király* magyar jambusokban szólalt meg, hogy ismét elhallgasson.“ (Önéletrajz.)

Így Szilágyi Aranyinak nem csupán olvasó-kedvét ébresztette föl újra, hanem önbizalmát s írói terveit

¹¹ A kéziratot Szilágyi hazaküldte, lev. 46 szept. 25.

is. Mikor 44 tavaszán elhagyja Szalontát (márc. 24.), hogy Bécsbe menjen az orvos-egyetemre, barátja a könyvek és tervek egész raja között marad. Debrecenből új Shakespeare-eket küld neki. A *Nyáréji álmat* Arany Ortlepp fordításában már 43 óta ismeri,¹² most, mint aki rég szomjazta, tüstént hozzálát, „nyelvgyakorlati próbafordításul”, Wieland segítségével, mint mondja, s az Ortleppével is.¹³ Arany László beszéli, hogy „egyes részleteit ekkortájban Szalontán egy műkedvelő társaság által elő is adatta. Ő osztotta ki a szerepeket, ő tanította be s ő festette a dekorációkat is.”¹⁴ Utóbb elégtelenül a padlásra vetette fordítását; Szilágyi számára lemásolta ugyan, de mind a

¹² „Telegdi úrtól értém, hogy Shakespeare kezénél van.” Szilágyi (kiadatlan) levele Debrecenből, aug. 9. 1844. — 45. aug. 1. azt írja Szilágyinak: „Shakespearet és Byront egészen bírom.” Aranynak író-barátaival váltott leveleit a család a M. T. Akadémia levéltárába tette le.

¹³ Wielandot maga említi, Szilágyinak szóló legelső fennmaradt levelében. Az Ortlepp-féle fordításból már 43-ban idézi a *Nyáréji álmat* néhány sorát, Szilágyi pályaművére tett megjegyzéseiben. A példa arra vonatkozik, hogy „a folyóvizek is felveszik a névmutatót, midőn más főnév felvenné, elhagyják, midőn más is elhagyná. Így van az elhagyásra nézve példa elég: Erdőn mezőn keresztül barangolt, épen mint Tiszán Dunán keresztül ment. Ilyen esetben a németben sincs semmi névmutató. Ueber Theisz und Donau. Vagy Shakespeare fordításában Ortleppnél (*Sommernachtstraum*, Act. II. Sc. 1.): Ueber Berg und Thal, — Durch Wälder und Fluren — Durch Wogen und Fluten — Eiliger als des Mondes Ball — Wandl' ich hin überall.“ — (A megjegyzés Szilágyi könyvében 51. l., a német példa nélkül). — *Shakespeare* drámáinak fordítása Ortlepp-től 1838—39. jelent meg. Ortleppre vall itt a fordítás címe; Wielandnál: *Ein Sanctjohannisnachtstraum*.

¹⁴ A költő önéletrajzához fűzött jegyzeteiben.

két kézirat elveszett.¹⁵ A Tauchnitz-féle olesó kiadásból fordít, mely a puszta szöveget adja; az életrajzban aláhúzza a *Nyáréji álom*-ra vonatkozó sorokat. Példányát bekötteti s néhány német metszetet illeszt belé;¹⁶ ezt a kiadást használja később is. 45-ben már teljes Byron-ja is van. Prózaírókból megvan nála Washington Irvingtől a *Skeetch-Book*, Bulvertől *Godolphin* és *Falkland*, *Rienzi*, *Night and Morning*, *The last of the Barons*, *Athens its rise and fall*; mind 43-ig jelentek meg Tauchnitznál s ma is megvannak könyvei közt.¹⁷ Az utóbbiból ötfelvonásos szomorújátekot készül kivonni, *Themistocles* címen; scenariuma nincs híjával sem hatásos jeleneteknek, sem drámai életnek. Angolul most már oly szabadon olvas, mint németül.¹⁸ Dickens *Martin Chuzzlewit*-jének lefordítására ajánlkozik Nagy Ignácnál, a *Külföldi Regénytár* szerkesztőjénél. Ha terve sikerül, már e vállalatban találkozik Petőffivel; de Nagy Ignác bővében volt kész kéziratoknak, a vállalat pedig megszűnőfélben, így inkább *A windsori víg asszonyok* fordítására bízta, melynek, ha jól és hamar elkészül, hasznát vehetné a színház.¹⁹ Arany hozzá is fog, de mire a második felvonás végére ér, már megjelent Lemouton Emiliától.²⁰

¹⁵ Első levele Szilágyihoz.

¹⁶ Gyulainak írja, 1858 dec. 22.

¹⁷ E szerzőket említi, a könyvek címe nélkül, Szilágyinak, 45 aug. 1.

¹⁸ U. ott.

¹⁹ Tolnai a Dickens-nél a *Child's History of England* két kötetére gondolt (EPHK., XXVI., 345—47. l.), de az csak 53-iki kiadásában van meg Arany könyveiközt; *Chuzzlewit* 44-ben jelent meg Tauchnitznál. Nagy Ignátz levele 45. III. 13. kiadatl.

²⁰ Szilágyinak, 45 aug. 1.

Ekkor már annyi studiuma van Shakespeare-en, hogy kedve volna megbírálni Lemouton fordításait.²¹ Sokat olvas a drámáról; Schlegel vaskos könyve, *Ueber dramatische Kunst und Literatur*,²² tele van aláhúzásaival, kivált a görög és shakespearei színpad leírása, amin keresztül a szerkezet sajátosságait fűrkészte, de az elméleti fejtegetés és Shakespeare jellemzése is, így ahol arról van szó, hogy a szenvedélyek nem állnak nála elejétől fogva egyenlő fokon, hanem fejlődnek s hogy a lelki betegeket csak ő rajzolta oly élethíven, miből az orvosok is okulhatnak. E megjegyzés a lélekrajz mélységeibe vezette pillantását; ezt tanulmányozta ez után Shakespeare-ben, ez vonta *Hamlet*-hez s maga is a szenvedély végzetes elhatalmasodását rajzolta *Buda halálá*-ban, a szenvedély és gyötrellem-szülte rögeszméket balladáiban. Romantikus drámát is olvas, *Angelo*-t, nyilván Eötvös József fordításában s az ő lelkes előszavával szemben méri össze a romantika mesterkedéseit Shakespeare és *Bánk bán* egyszerű erejével.²³

Hogy ennyire a dráma köti le érdeklődését, az mutatja, mennyire komoly volt diákkori vonzalma a színpadhoz.

Szilágyi is drámát írt, Zrinyiről, de nem fogadták el előadásra. Arany, mikor később Szalontáról elköltözik, két színdarab kéziratát adja oda sógorának azzal, „hogy ő azokat, bár elég silányoknak tartja, mint saját ész-szüleményeit mégis sajnálja sajátkezűleg elégetni“, rábízta hát, hogy ha akarja,

²¹ U. ott.

²² A második kiadásban, Wien, 1825., a II. köt. 153. lapján.

²³ Szilágyinak, 45 dec. 4.

olvassa el, de ne mutassa senkinek, „s elolvasás után — a mint azt erősen lelkemre s becsületemre kötötte — azonnal égessem el.”²⁴ Meg is tette. Egyiknek *A Perényiek* volt a címe s mint későbbi költői beszélytöredékéből látni, a féktelen természetű Gábor lehetett a hőse, kinek othellói szerelemfáltását Budai Polgári Lexicon-ából kiírta magának, s kiről Kölesey tragédiát kezdett. A másiknak címét Ercsey elfeledte; Lovassy István egy *Endre király* című ötfelvonásos drámát emlegetett Ercsey előtt,²⁵ de aligha ez forgott kezén, mert arra ráemlékezett volna. E három darab legkésőbb ez időből való, mert ezentúl szerzőjük (későbbi) terveinek nyoma van, legálább leveleiben.²⁶

²⁴ Ercsey, 58. l.

²⁵ Ercsey, 22. l.

²⁶ Ekkori ösmerőse, Balogh Imre, úgy emlékezett, hogy 45-ben a diákok kértére, jótékony célra írt valami darabot, melyet a nyári vakációban többször eljátszottak, *A cigány mint báró* címen. A supplicáló diákok közt ott van Hatvani famulusa, aki mesterétől ellesett egy s más ördögösséget. Hogy éhségükben pénzhez jussanak, porciókba kötött szénát juhokká változtat, eladják, s áldomást csapnak, miközben berontanak a kárvallott juhászok, hogy a mint a megvásárolt birkákat a folyóba terelték, egy-egy köteg szalmává változtak. A csíny-szerző azzal rántja ki a társaságot a csávából: Sebaj, itt még a pénz a feszes csizmaszárban; a juhász nekifog, hogy lehúzza, — hát kiszakad a láb tőből, mire ijedtében elszalad, a nyomban megépült diák pedig tánpera perdül. Azután meghallják, hogy a szomszéd kis városban a földesurat, a fiatal bárót várják, kit még senki sem ösmer; egy vályogvető cigányt leitatnak, kiöltöztetik s őt adják ki a bárónak. Tiszteletükre a város színjátékot rendez s vígan vannak, míg megjő a báró levele, hogy odautazását elhalasztja; a diákok elpárolognak, a cigányt hűvösre teszik. Balogh még a cigány nótájából is emlékezett töredékekre. A darab keletkezésének körülményei, a

Olvasmányairól és munkáiról rendszeren maga beszámol Szilágyinak, aki nem sokáig maradt külföldön. Bécs előtt Késmárkra ment, a német szót gyakorolni; filozófiát hallgatott Hunfalvy Páltól s hatása alatt a nyelvészet- és történethez hajolt. Bécsben is a levéltárakat járta s csakhamar hazajött Pestre, Horváth Istvánt hallgatni.

Hazajöttével levelezés kezdődik köztük, melyben Arany feltárja családja képét, környezetét s — mint nevezi — „irodalmi dilettanskodását”. Apai büszkeséggel ír gyermekeiről. „Julesa . . . már 4 éves s több mint egy év óta szavalja Czuczor „falusi kis leányát Pesten”, Uhland „beteg leányát”, és még vagy kettőt“, képekben is elgyönyörködik. „A másik, „fiam’ Laczi, két hónap híján másfél éves, szalad és jár, de még nem beszél, herculesi termettel, izmos tagokkal, s értelmelme fejlődéséből ítélve, ép lélekkel, — mely ugyan a Julesa kényesői fürgeségü elevenségével ellentétet képez, — van megáldva.“²⁷ Egészen családja körébe zárkozva él, „elszigetelten a darázsfészeketől”. Csak egy sorban értesíti barátját a tisztújításról, mely pedig a megyén túl is nagy zajt ütött, csak egy szóban bé-

Hatvani-mondákkal való kapcsolat, melyeket a költő Debrecenből ismert s egy részletüket később fel is dolgozta (*Hatvani*), a *Nyáregyi álom*-ra valló színjáték-parodia, a cigánynak altában való átöltöztetése, ami *A makrancos hölgy*-re vagy a *Tündérlak Magyarhonban* ismert bohózatra vall, — nem volna idegen Aranytól. De Balogh maga megvallja, hogy mikor 1882-ben a Margitszigeten meglátogatta a költőt és a tölgyek alatt elbeszélgetve, erre terelte a szót, Arany csak hallgatott, s „mindezekből semmire sem emlékezett;“ felesége sem, aki szintén ott volt. Pedig Arany jól szokott emlékezni. — Balogh Imre: *Arany János színdarabja*. — *Nagyvárad*, 1901. 4. szám.

²⁷ Szilágyihoz, 45 aug. 1. (Kiadatlan részlet.)

lyegzi meg a ,cannibalismust', ,a kortesség rút szenvedélyét, mely a félbarmok között dúl'.²⁸ Ennek be- tege volt akkor az egész közélet. A lázas sietség, mely- lyel az ország a reformok útján haladt, izgalmat kel- tett mindenütt. A pártok ellentéte országszerte meg- oszlatta a felfogásokat, felkorbácsolta a kedélyeket. A követ-utasítások rendszere mellett a hare kihatott a megyék termeibe. Egyes reform-tervek heves ellenke- zést keltettek, kivált a közteherviselésé. Zalában, Deák megyéjében, a köznemesség szűre újjába dugott pisztolyokkal ment a gyűlésre s gyűjtogatásra és vé- rengzésre vetemedett.²⁹ Nagy-Károlyban a választás napján valóságos csaták dúltak az utcákon. Kemény Zsigmond már megírta röpiratát *A korteskedés és el- lenszerei*-ről (43, 44.). A centralisták a *Pesti Hírlap*- ban a megyét ostromolták, mint a kiváltságok bátyá- ját s a követek utasításával kerékkötőjét minden hala- dásnak. A kormány adminisztrátorokat ültetett a me- gyék nyakára, mi még jobban elmérgesítette a helyze- tet. Biharban már 42 óta folyt az izgatás a jobbágyteiki nemesek megadóztatása, a házi adó körül.³⁰ Az ellenzék különben is farkasszemét nézett Tisza Lajos adminisz- trátorral. A kortes-háborúk nem csak követválasztások idején dúltak, hanem a tisztújító s utasítási gyűlése- ken is. A 45-iki tisztújítás, melyről Arany Szilágyit tu- dósítja, június 23-án heyes jelenetekkel járt. Az ad- minisztrátor fehér-tollasaival előre megszállatta a ter- met, az udvart pedig katonákkal; a hivatalokra ellen- zékieket nem is jelölt s az állások betöltését szavazás

²⁸ Szilágyinak, 45 aug. 1., 46 febr. 22.

²⁹ 1843 áprilisében. Ferenczy Zoltán: Deák életrajza. I. 370—372. 1.

³⁰ L. Csengery jellemrajzát Beöthy Ödönről.

nélkül hirdette ki a terembe vitt katonaság védelme alatt. A *Pesti Hírlap* bő tudósításban írta le ez erőszakot, minek a megyében sok elkeseredés volt a folytatása s a december 15-iki véres megyegyűlés, mikor ölmos botok és szuronyok nyomultak a tanács-terembe s vér freccsent a falakra.¹³

Ez események mélyen hatottak Aranyra. „Én magam most is szabadelvű vagyok — írja Szilágyinak (45. aug. 1.) — de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elvrokonom. Meglehet, nekem különös fogalmaim vannak a szabadelvűségről. Ha, mit nem remélek, ön valaha egy firkát olvasna Vadonfy Bertalantól, abból hozzávethetne politikai hitvallásomhoz.“ E név áll a szerző neveként *Az elveszett alkotmány* kacsaringós hosszú címében, amint később (46. febr. 22.) Szilágyinak megírja. Ekkor már írta, az események hatása alatt, a megyei visszaélések és korteskedések szatiráját, ostorozva az eszmék és emberek elfajulását, az érdek és képmutatás, az erőszak, fortély és ostobaság harcát.

Ez időben a politika már benyomult az irodalomba s egyes kinövések bírálata is. Eötvös *Éljen az egyenlőség!* vígjátéka a demokrácia szájhőseit állította pellengérre, akik féltékenyen őrzik saját rangjukat. Nagy Ignác már színpadra vitte a korteske-

¹³ Lukács György tudósításai a *Pesti Hírlap*-ban, 1845. 500, 503, 505. sz. Az izgatásban nagy része volt egy vándorkortesnek, ki a szatmármegyei tisztújításról ment Biharba; Rák Bende is más megyéből jő, *Az elveszett alkotmány*-ban. — A decemberi ülés leírását Kemény és Wesselényi a külföld elé vitték az Augsburger Allg. Zeitungban. Pap Ferenc: *Kemény Zsigmond életrajza*, I. 326. Kemény leírását kiadta Ferenczy Zoltán a *Budapesti Szemlé*-ben, 116. köt. 127. l. — A jelenetet Jókai beleszötte *A köszívű ember fiai* című regényébe.

dést, habár csak nevetségül, szerelmi játék háttérének, a *Tisztújítás*-ban, melyet Arany Pesten jártában láthatott. A Kisfaludy-Társaság pályaszatirái közül (42-ben) nem egy a megyei élet kinövéseit ostromozta: Tárkányi az indítványok áradatát, melyek megvalósítására nem kerül sor; Szentmiklósy Sámuel *Az állatok restauráció-ját*; Szilágyi szatirája *Emlékbeszéd* volt egy maradi nemes, vitézlett Hátrafalvy Bendegúz fölött; komoly hangon magasztalja a maradás elvét s kárhoztat minden újítást, minő a híd-vám, mit eddig csak azon osztály fizetett, mely a hidat csinálta, továbbá az örökváltság, ösiség, vízszabályozás, az iskolák. Ez ötletes szatira fonák hangja kiesiben mintája lehetett Arany-nak, amire már Beöthy rámutatott.³² E pályaművek külön-kiadása megvolt Arany-nál, a szatirák alá bíráló epigrammákat is írt. (Kiadatlanok.) 1845 tavaszán jelent meg *A falu jegyzője*, a megyei élet fonákságainak bő gyűjteménye; de Arany még nem ismerte.³³ Ő a körülötte folyó visszasságokon lázadt fel s nem bírta elfojtani keserűségét. Ereje-vesztett armálisa mellett — nem tartozván a kiváltságos osztályhoz, más terem nem igen vala, — úgymond — hogy kiöntsem bosszúságomat'. (Önéletrajz.) Így kezdett szatírát írni a tisztújításról, „csak magán-időtöltésül“, „minden előleges terv nélkül.“

Július végén fogott bele, „százával öntve a hexameteret, s tovább hurezolva a rá nőtt, a mindinkább szélesedő költeményt, a mint épen a pillanat szeszélye hozta magával.“ (Önéletrajz.) A Kisfaludy-Társaság-

³² A *Képes Irodalomtörténet* Arany-tanulmányában.

³³ 1847 jan. 31-én írja Szilágyinak: „Casinónk... könyvtára valahára nyert egy új könyvet: *A falu jegyzőjét*.“

nál éppen víg eposra volt kitűzve huszonöt arany jutalom; de ő ezt nem tudta, csak mikor a nyár folytában újból meghirdették. „...e véletlen összetalálkozás által meglepetve, siettem szatirai eposzomat befejezni s felküldeni.“ November 20-ika volt a határnap, így az egészre négy hónapja volt. Az utolsó két ének rövidebb is, kevesebb bennök a kitérés. Nem igazi víg eposz, inkább óriás szatira; mozaik-módra kis szatirákból összerakva, míg alkalmiságból szatirikus eposszá duzzad.³⁴ A főszemély egy züllöttes nemes, Rák Bende, Szilágyi Hátrafalvy Bendegúzának leszármazója, névszerint is. Amint életét elbeszéli, az a nemesi kiváltság és önkény, az elmaradottság és tudatlanság torzképe. Atyja a *Hitel* olvasásától szörnyet halt; maga Nyugat-Európába készülve, nem érti a gyorskocsi németjét, s Bukarestbe és Konstantinápolyba jut, — így visszafelé haladott, mint Arany Szilágyinak írja (46. febr. 22.). Hazatérve, állás után néz, korteskedni jár a megyében; ez tartja össze a részleteket, azok tömege közt még jóval lazábban, mint kalandjait a peleskei nótárius alakja. A kijelölő ülés, amint a kortesek a termet elfoglalják, katonaság ügyel a rendre, s az ellenzékiek mindenből kiszorulnak — a júniusi bihari tisztújítás képe. Azután országos dolgokhoz emelkedik a rajz: védegyleti gyűlés után követutasítási következik, sorban az ősiség, örökváltság, képviseleti rendszer, kormányfelelősség tárgyalása s az esküdtszéké, a kor minden politikai eszméje, végül a háziadó. E körül folyik aztán a korteshadjárat; szóba

³⁴ Szilágyinak írt levelében (46. febr. 22.) azt írja: „...az egész összeállítva, mint tökéletlen tünt fel előttem;“ ezt úgy érthetni, hogy eleinte egyes részeket dolgozott ki, kedve szerint.

kerül a börtönügy, vasút, vízszabályozás, iskolák kérdése, mind badar módon, a félreértések és félremagyarázások tömkelegében, az értetlenség és ámitás színeiben. Mindezt a szereplők szinte megszámlolhatatlan típusa tarkítja s az író bugyborékoló ötletessége, mely a politikai eszmék és jelszavak e lexikonát folyvást mulatságossá tudja tenni. Meglepő Arany helyzetében ennyi tájékozottság és éleslátás, nem kevésbbé a bátorság, mely állásában ezt így merte rajzolni. A pártok tusáját Bende és pajtásai: Maradossy, Doronghy, a szabadelvűek részéről Hamarf, Rohanász és társaik vívják; közbül a „juste-milieus” Ingady; csupa típust jelölő név. Küzdelmükben a nagy époszok módján felsőbb hatalmak segítik őket, a maradiakat „varázs Armida”, a szabadelvűeket a jellemző nevű Hábor; mindkettő magyaros caricatura. Hábor garabonciás, felhőn repül és vihart támaszt; Armida félszemű boszorka, aki átbú a kuleslyukon. Oly izgága házas-társak, mint Oberon és Titánia, ezért segítik egymás ellen a viaskodókat. Armida olyan kártyát ad pártfogoltjának, mely mindig nyerne, de a szél elfújja; Hábor pénzzel segíti Hamarfyt, de az váltókká változik, ami a reformerek beválthatatlan ígéreteire céloz. Égi háborút vínak; táborukat a földi juhász báránypelhőnek nézi; ágyúgolyóik a meteorok; nem egy népi hiedelem van így beszöve. A harcban mind a két légi tábor megsemmisül, ami szintén példázat. Csak Armida és Hábor kerül ki e sorsot, s tündérszép alakban jelennek meg a földi háborgóknak, mint Erély s Lelkesedés. Amaz bibliai fenségű szavakkal hazaszeretetre s tettekre buzdít, emez leoldja s a háza oltárára teszi ékszereit; az addig észre sem vett „kicsinyek

és együgyűek' követik őket. Ebben van Arany hazafisága, hite a népben és a kor lehellete.

A mű nem csupán a politikai élet szatírája, hanem alakjában is paródia, paródiája a Virgilius-féle minta-éposznak. Bende vihartól úzve kerül Armida lakába, mint Aeneas Didóhoz; a II. énekben ő is elmondja élete sorját; a IV.-ben a két ellenpárti kortes beszéde az ellenséges hadseregek vezéreinek szónoklataira emlékeztet a klasszikusoknál; az ötödikben Bende leszáll az alvilágba s beszél apjával, mint Aeneas; látományai itt is magyaros zamatúak, mint az ugorkafa, melyről megyei tisztségek fityegnek. A szekerek felvonulása époszi enumeráció. A harc közben a szerző felkiált:

Húj, beh nagy öldöklés lón most! Maga Virgilius sem Győzné sorra beszélni: ki ölt? kit? s *hányszor?* — (V. 173.)

ami melleleg Iulus kétszeri elesésére céloz. Az egész azon szavakkal kezdődik, mint az *Aeneis* és mint Horváth Endre *Árpádja*. Amivel Bende életének elmondásába kezd: „Mondhatlan fájdalmat újít e parancs kebelemben“, — szószerinti fordítása Aeneas szavainak: *Infandum, regina, iubes renovare dolorem*. A főispán deákos urak módjára horatiusi tanácsokkal biztatja Bendét (II.); feltűnedeznek egyes vonások máshonnan is: a varázsló Armida Tassóból való, vén szüzeinek harcos csapata *Dorottyá*-ból, a cím Milton *Elvesztett Paradicsom*-ára mutat.³⁵ Egyszer-kétszer Homeros sorkezdése szólal meg görögül (III. 138., IV. 265. sor), állandó jelzők ötlenek fel, körülíró époszi kifejezések, midőn a lovak „zabevőknek“, gazdájuk

³⁵ Ezeket jórészt elősorolja Kéky Lajos, több mást is, *Arany pályakezdése c. értekezésében* (Olcsó könyvtár).

„abrakadónak” vannak nevezve (II. 608., 612.), mint Vörösmarty a *Rom*-ban „makevő kant” ír. Egész sorok Vörösmarty festői jelzőire, tömör szóösszetételeire, ritka kifejezéseire, egész pompás soraira emlékeztetnek. (Ballag, ballag odább erdők *szem-irígy* sűrűjében, IV. 21.; — Elszaladott mint a *fejszétlen* rengeteg öze; — *Futja* Hamarfyt a lány. IV. 48.; — És az egész hordón a halál bús képe setétlett. VI. 277.). Ily hang, kis tárgyra vesztegetve, komikus hatású, maga a hexameter ünnepélyes formája is az. Fokozza ezt a sok verstani szabadság: rövid szótagok hosszúra nyújtása mérték kedvéért (mí, tízenkettedik), ami erőltettségénél fogva komikus; lassú spondaeusok az ötödik lábon,³⁶ olykor egy-egy latinos inversio (II. 176.). A nyelvben régies szó-alakokkal (I. 314: „el-szétsszór-nája”, 405: „tápáskodvákat”; Ilosvaynál is, 388. sor: Meg nem csúfolnájak...) népi és tájszavak vegyülnek (kastos, faluszája), s újak is, a szógyártás kigúnyolására, a hirlapok és a szalon-költészet nyelvéből, nem egy saját alkalmi csinálmanya (bordaropogvány, tisztfejelés = tisztujítás helyett).³⁷

Ezzel a komikus hatás két ágból szakad egybe: a forma gúnyja jól illik a gúnyos tartalomhoz. A gúny szabadságát a kor jelleme hozta magával, mint nagy átalakulások előtt rendesen. A szatirának eddig csak szikrái szálldestak epigrammákban, Fáy meséiben, Kisfaludy Károly elbeszélései- s vígjátékaiban.

³⁶ Egyet (I. 469.) Névy *Poetiká*-ja állapotfestő példaképen idéz.

³⁷ Számukat hatodfélszázra teszi Simay Ödön: *Arany népiessége és a nyelvvizítás. A Magyar Nyelv* Arany emlékezetének szentelt füzetében, 1917 máj.—jun. — Ugyanő: *Arany újításai első műveiben*. U. ott, 918 nov.—dec.

Verseghy a fűzfapoétákat csúfolgatta *Rikóti Mátyás*-ban. Csokonainak igaza volt *Dorottya* előbeszédében, hogy ,a Comica Poésisnak czélja nem csak az olvasó nevettetésére irányoz', s hogy ,a satira . . . tulajdoniból minden Comica Poéma egy kis lelket kölesönöz magának', — de valódi szatirai mű nem volt nálunk, nem is lehetett, míg el volt fojtva a szabad szó. Gvadányi bátor nótáriusa ki mert fakadni az idegen divat és szokás majmolása ellen; Csokonai is ,a nemzeti luxusnak és elkorcsosodásnak kigúnyolásában' kereste *Dorottya* ,Interessé'-jét; ez a hazafiak szemében nevetség és elkeseredés tárgya volt, ami a szatira forrása, — de mindketten inkább nemzeti lelkesülésből korholnak, mint sarcasmussal.

Salamon Ferenc meggyőzőn fejtegeti, hogy a szatíra kora csak Széchenyivel jött meg nálunk, mikor megszűnt a mult bálványozása s az elégtéttség a jelenel; neki magának is félelmes fegyvere volt az irónia és sarcasmus; prózában ő a legkegyetlenebb szatirikus. A költészetben azonban a páthos uralkodott. Az *elvesztett alkotmány* az első valódi szatirai mű, mely az élet teljéből merít s tartózkodás nélkül ostoroz. E szatíra egész éposszá nő, szatirikus hőskölteménnyé, mely a költő beleszólása nélkül gáncsol, hazafiságát gúnyjában érezteti. Visszás kép, mintegy negatív felvétel, melyen a sötét látszik világosnak; játszott komolyság leplezi a gúnyt, a hibát áldicséret legyezgeti. Az ily fonák rajz a legélesebb szatíra, mert folyvást ingerel, ellenkezésre kész. Nem egyes alakok és környezetük közt van szakadék, mint komikai művekben, hanem az egész mű s az olvasó érzése közt. A költő csak végül ejti le álarcát egy pillanatra, hogy megmutassa a hazafi könnyét, melyen megtört a valóság képe, s

eloszlassa e meghasonlást. Komoly szatíra, — mint e fajt Székács nevezte; nem komikai költeményekkel, hanem irányregényekkel rokon, minő Fáy *Bélteky háza* s Eötvös *Falu jegyzője*; az első egy részében szintén duhaj nemesi életet rajzol, mire Arany utalt is (Szilágyinak, 46. febr. 22.); a másik emberbaráti érzéssel inkább elméletből festi annak képét, amit Arany a valóságban látott és szenvedt.

Ily szatírán az éposz külső alakja önként válik parodiává. A belső gúny a formát is kikezdi. Az ébredező nemzeti érzés, mikor az elmaradottságot ostromozza, nem kiméli az idegen formát s megkövült szabályait sem. Riedl Blumauer példájára gondolt, travestált Aeneisére, mely két fordításban is elterjedt nálunk; csak hogy a travestia egy komoly éposz meséjét és alakjait fordítja fonákra: Aranynál mindössze Bende életének elmondása s alvilági útja ilyenforma; ötleteiben semmi sincs az egyház-ellenes, ledér osztrákból; reá az legföljebb Csokonain keresztül hathatott. Közelebb volt *A helység kalapácsa*, mely 44 öszén jelent meg; ez paródia, de csak az eposzi nagy hangé, dagályé, míg Arany klasszikai műveltsége az eposzt minden ízében parodizálja.³⁸ Blumauernél gazdagabb a parodiával, Petőfinél a szatirai tartalommal; mindkettőben önálló, eredeti. Reá még jobban illik, amit Gyulai Vörösmartyra mondott, hogy a klasszikai iskolát saját páncéljában verte meg.

A parodiára inkább az elmélet vezette. Schlegel

³⁸ Szemere Miklósnak azt írja: „Magát Petőfit akkor ismertem meg, mikor már megállapított neve volt. 1846-ban, ha jól emlékszem. Addig, ha láttam tőle egy-két dalt, az rám nézve olyan volt, mint akármé. Kevéssé ismertem az irodalmi életet.“ 1857 nov. 29.

könyvében azt olvasta, hogy a víg epopoeia nem külön műfaj, csak az eposz parodiája, midőn ünneptélyességét jelentéktelen kicsiségekre alkalmazza. (I. 39. l.). A folytonos vagdalkozást, mely szünet nélkül gúnyolja alakjait, a műfajt, a kor eseményeit, személyeket is, mindent, ami eszébe ötlik, Byronnál látta, kinek minden munkája megvolt nála s *Don Juan*-jából ekkortájt küldi Szilágyinak a görög rhapsod énekét saját fordításában (45. dec. 4.). Egyéb munkáit is ösmeri. Szilágyi *Parisina* fordítására biztatja, ő szebbnek találja *Mazeppát*. (46. febr. 22.). *Az elveszett alkotmány* jeligéje is Byrontól való.

Magát is gáncsolja s művét, amelyre munkaközben ráúnt.

Nagy baj a költőnek . . . ha megúnta teremtet
Jellemeit maga is . . . (VI. 108.)

Az egészet tökéletlennek látta, de már nem volt ideje újra írni. „Mindent belé akart zsúfolni”³⁹ — mondja, — mint kezdő írók szokása; „ezért nincs kerekdedség, nincs a kellő emelkedés és elfogyás; episodjaiért látszik élni.” (Szilágyinak, 46. febr. 22.) Mégis felküldte, mert szerette volna hozzáértők ítéletét hallani tehetségéről s „úgy sem volt mit féltенem ismeretlen nevemen.” (Önéletr.) Jeligés levelében mégis arra kérte a Társaságot, ne kürtölje ki igazán bevallott nevét; de nem volt fogantatja.

³⁹ Például: Hamarfy, mikor pénzt szór üldözői elé s ezzel feltartóztatja őket, Szent László egyik mondáját travasztálja (IV. 433.); Armida lakának kibővülése (II.) Hatvani professzor bűvészkedései közül való, melyekről Debrecenben hallott; egyik főkolompós biztatása a jelölt hálájával *azonfelül* is, saját életének adomaszerű esetére céloz (IV. 270. és e könyv 60. lapja.).

Vannak azonban fogyatkozásai mellett jeles vonásai. Alakjai kevésbé vannak jellemezve, igaz, de a közállapotok jellemzése, ha a szatira célja szerint túlzott is, — találó. Ha illik is rá, amit Deák *A falu jegyzőjéről* mondott, hogy hasonlatos azon ábrához, melyen a lovak minden nyavalyája egyetlen példányon van feltüntetve — viszont némi részben hasonlót mondhatni róla, mint Goethe mondott Byron *Don Juan*-járól: hogy nincs benne egy gombostűnyi hely, ahol szellem, ötlet ne volna; még jegyzetei is tréfásak. Élce néhol vaskos, a kollégiumi poézisre és Csokonaira emlékeztet, de az egészet megnemesíti az elme és szív elkeseredése, amely sugallja. A komikai erő mellett a reális leírások, részletfestések, az éles látás mind új tehetségre vallottak, fiatalságára az egészen előmlő frissesség, az elégtelenség az étellel, világjavító szenvedélye és szókimondó bátorsága.

A bírálók jobban méltányolták a művet a szerzőnél, ami ritka eset. Erdélyi János a korrajzot hitelesítette; „élethű festését látjuk benne a mai magyar életnek.“ Stettner általános becsünek mondja, s az irodalom nyereségének; dícséri iróniáját s a satyrának chamaeleoni árnyazatait: a horatiusi „ridendo dicere verum“—tól fogva, egész a iuvenalisi korbácsoló potenciáig; csak nyelvét és prosodiáját gáncsolja. Vörösmarty csupán általánosságban nyilatkozott a pályaművekről, hibáztatva, hogy szerkezetük igen egyszerű, hogy „több bennük a satyra és didaxis, mint a comicum, s a nyelv és a verselés ollynemű, mintha már irodalmunk vás korában élnénk.“ Az öt pályamű közül mind a hárman egyértelemmel a *Rák Bende* címűt ajánlják jutalomra, melyet Vörösmarty is, a többi között legtürethetőbb'-nek, eszmékben gazdagabbnak, s nem köl-

töitlen'-nek talált.⁴⁰ Vörösmartynak nem lehetett izlése szerint ily torzkép, még kevésbé ez a nyelv, melynek hexameteraiben, ahol parodizáló föllengéstől ment, annyi fegyvercsörgés után, a mindennapi beszéd szólalt meg, mint Goethe *Hermann und Dorothea*-jában a polgári életé. Jól mondta Beöthy, hogy e hexameterekben inkább Fazekas *Ludas Matyi*-ja visszhangzik, mint Vörösmarty. Riedl ezt úgy fejezte ki: szókinsén meglátszik, hogy a szerző a pusztán és nem könyvtárakban gyűjtötte. Ebben már a későbbi Arany, s a népies irány jelentkezik.

1846 február 4-ike volt a nap, mely Aranyt e jutalommal költővé avatta. Csak az egy Szilágyi siet üdvözlésére, levélben (febr. 15.). Arany azzal köszöni meg: „...ez nagy részben ön műve volt,“ s mutatókat küld (febr. 22.).⁴¹ Különös, hogy Szilágyi szintén a nyelv és versek döcögésén akad fenn, ezek át-simítására biztatja barátját, mikor 46 nyarán Szalon-tán jár.⁴² Maga is gyalulgatja; „az ,a' articulus rövidségét, az ,n' supinum s adverbiumi végzetet“ nézi leg-

⁴⁰ *Évlapok*, VII. kötet, XXXV—VIII. l. — Vörösmarty kifejezését Tolnai Vilmos világította meg, hogy az itt nem az archaeologia harmadik, tehát legújabb korát jelenti, nem emelkedést, hanem hanyatlást, az *Aurora* és *Athenaeum* fényes, nyelvben és verselésben tökéletes időszakához. A szó a római irodalom vaskorára céloz, mely az arany- és ezüst-kor után a hanyatlást jelenti. — Arany is gáncsnak értette.

⁴¹ A Szilágyinak lemásolt részek: I. 1—38; 279—310; IV. 265—362. Csak ennyi maradt meg a kéziratból s az eredeti szövegből, ezen látni, mit simított Arany a nyomtatásig; azt is, mit próbált javítani Szilágyi.

⁴² Kitetszik ez 47 máre. 2-iki leveléből.

főbb hibának. (47 márc. 12.)⁴³ Egyik sem hiba; az utóbbival Vörösmarty fölülmulthatatlan hexameterében is találkozni, a névelőt ő többnyire hosszúnak veszi ugyan, de rövidségére is van példa s a szokás ezt is elfogadta. A névelő kigyomlálásával Szilágyi elnyujtaná a verslábakat; ötletes kifejezések helyébe is sok helyütt köznapit iktat. Tanácsa el is késett. Arany javítgatott ugyan nyomtatás előtt a kéziraton, „de újat írni sem idő, sem kedv; ezen pedig csak a tűz segíthet. Visszaküldöm csaknem úgy, a hogy kaptam, hadd állja ki a sajtó *nemesisét*“ (47 jan. 3.).

A cenzura, mint Toldy tudósítja (47 okt. 1.), mindössze hat vagy hét sort törült ki. „Kedvem szerint tesz, ha... ugyanannyi ezer verset tudott volna ki belőle“ — feleli Arany. „Sajnálom elveszett időmet, melyet ez *elveszett alkotmányra* vesztegettem“ (47. nov. 8.).

⁴³ Pl. az I. én. 302. sora: Reszket a természet... Szilágyi javítása: Természet reszket...

u. o. 306—8. sor: Még *a* vitéz nyúl is beinal, hova nem hat
a villám
 Fénye, kaján tüskék tizedelvén háta gerinczén
 Szörét és bőrét.

Szilágyinál: *A* bátor nyúl is beinal, tizedelve gerinczén
 Tüskék és bokrok...

A kritikai kiadásnak közölni kell a Szilágyinak küldött mutatóvázok szövegét, melyen Arany itt-ott változtatott, s Szilágyi javításait is. Prosodiai különösség inkább az, hogyha két mássalhangzó közül egyik folyékony, előttük a mássalhangzót rövidnek veszi: filigran. Ez latinos, Vörösmarty már elkerülte.

Az *Évlapok*-ban csak 49-ben jelent meg.⁴⁴ Szerencse, mert előbb aligha kárát nem vallotta volna szókimondásának. A Társaság külön is ki akarta adni, de attól a 'középponti könyvbíráló szék' eltiltotta.⁴⁵ A költő nem bánta. Összes munkái közé is habozva vette fel, de végre is azt írta Tompának: „Mit használ nekem, ha a *Megveszett alkotmány*-t megtagadom, kitagadom, miután vastag könyvben meg van örökítve.”⁴⁶ Azonban javított a szövegen, komoly szavakat gúnyosabbra cserélt, lebegőbbé tette a ritmust.⁴⁷ De a leírást az idő malmáról, melybe könyvét is látja alázuhanni, épen hagyta, s önkénytelen hexameterben ezt írta alája: „Ostoba Kauderwelsch! ez az öt sor jó az egészben. — NKőrös, decz. 16. 1853.”

A pályázat sikere nem kápráztatta el. Fülében csak a Vörösmarty ítélete csengett (Önéletr.); ott-hon is 'néhány urak azon lovagoltak, hogy az övé a többi rossz közt csak kevésbbé rossz volt' — panaszolja később (Szilágyinak, 47. jan. 31.). Úgy érezte, 'most már megállapodnia nem lehet' (Önéletr.), hogy 'engesztelő áldozattal tartozik a komikum megsértett múzsájának' (Szilágyinak, 47. jan. 3., jan. 9.). Szilágyi meg is küldi neki Pope *Rablott hajfűrt-jét*, mert 'classicusnak tartott epopea comicum'.⁴⁸

⁴⁴ Ekkor már külön lapon *Pótlék* közli a két 'kimarasztatott' helyet is; II. én. 530. sor után: „Egy nap egy éj a köz-től kezdve 9 sor; V. én. 28. után köv. 3 sor: „...szerzője pedig még . . .”

⁴⁵ *Évlapok*, VII. XXXVIII.

⁴⁶ 1857 febr. 5. Kiadta Négyessy László, a *Budapesti Szemlé*-ben, 907. okt.

⁴⁷ Az *Évlapok* ezen javított példánya megvan, a javítások előtti szöveg közlése egy kritikai kiadás feladata volna.

⁴⁸ (46. szept. 25.); Aranynek azonban nem tetszett „írósvajhoz hasonló *classicum quid*.”

Tollát nem teszi le többé. 46. elejétől fogva kaszinó van a piacon, a régi sóház épületében, járatnak néhány ujságot, Arany külön társaságban' az *Életképek*-et, 46-ban a *Pesti Divatlap*-ot is olvassa (Szilágyinak, 46. febr. 22., 47. jan. 3.); ebből ismeri meg jobban Petőfit. Mellette a *Divatlap*-ba Szemere Miklós, Gyulai Pál, Lévy, Kerényi írnak, s Szilágyi István prózát, verset, tudósítást;⁴⁹ az *Életképek*-be Kemény, Vachott Sándor, Gál, Sárosy, Tárkányi, Degré, Pálffy Albert, Vas Gereben; Tompa, Garay, Jókai, Erdélyi, Nendtwich dolgoznak mind a kettőbe; fiatal irodalom foglalja el a tért, Arany kortársai, későbbi ismerősei. Őt is vonzzák ez ujságok, a nyilvánosság. Hideg szobában kénytelen írni csak egy levelet is, „mert azon egyetlen szobámban, melyet fűtetek, gyermekeim csevegnek“ — mondja (Szilágyinak, 46. febr. 22.); így ír e télen két próza-elbeszélést s felküldi Frankenburg lapjába, az *Életképek*-be. Március 28-án jelenik meg neve először nyomtatásban, *Egy egyszerű beszélyke* alatt. Épen e hónapban egyesült Petőfi körül fiatal írókból a Tizek társasága, közöttük Tompa, aki betegen fekszik a Rókus-kórházban; nemzetibb és népiesebb irányban kívánnak haladni s észrevétlenül ekkor lép a nyilvánosság elé ez iránynak Petőfivel együtt úttörője s legnagyobb alakja. A beszély „némi tetszéssel fogadtatott“ (önéletr.). A nép életéből van véve s egy tiszteletes mondja el az írónak, de mind e közvetlenség ellenére romantikus túlságokkal tele. A szolgálólány és hetyke legény szerelme, aki lopásra vetemedik és börtönbe kerül, mikor a lányt már elesábitotta: mindennapi

⁴⁹ Arany 1846. febr. 22. kelt levelének a kaszinóról szóló részét is kiadta a 17. számban; erre céloz a 47. jan. 9. levél.

történet; hogy a harangozó, az idomtalan Gézengúz elveszi a leányt, aztán mégis féltékenységgel mardossa s a gyermeket le akarja vetni a toronyból: ez sem lehetetlen, de már a romantika túlságainak határán jár, a Notre-Dame tornyára és Quasimodóra emlékeztet. Népies vonás, hogy az ártatlan asszony ura szívét babonával igyekszik visszanyerni, egy banya főztével; másnap Gézengúzt holtan lelik, a „rézeleje” ölte meg, de a népitélet feleségét okolja, ki a börtönben véget vet életének s a temető árkába temetik. A tiszteletes elbeszélése ezután a valóságban folytatódik: éjjel a pap kertjében kigyullad a boglya, s azon elég a csábító legény, ki megszökött a tömlöcből. Reggel Ilonka sírját feldúlva találják s benne Gézengúz holttestét, ennek sírját pedig a temetőben frissen felormozva. — Hogy az elmondott történet így a valóságban folytatódik, ügyes, bár nem szokatlan elevenítő fogás. Az esemény nem épen hihetetlen, s bár a szenvedélyek a romanticismus divata szerint a borzalmasig vannak csigázva, nem csapnak túl a lehetőségen s a nyers emberi indulatok határán.

A másik elbeszélés címe *Hermina*. Tavaszfélen írhatta, mert belejátszik azon év február havának lengyel forrongása (megj. aug. 29.). Szerелеmféltés, végzetes félreértés, iszonyú bűnhődés van itt is. Egy magyar ifjú Krakkóban megfékez egy elragadt kocsit, megmenti a bennülőket, anyát s leányát. A fiatalok egymásba szeretnek, de Hermina oktan gyanú miatt mással kezd kacérkodni; mire bűnbánóan keresi eltűnt kedvesét, csak holttestére talál; az önvádtól megőrül.

Mindkét beszélyen érzik a romantika divata. Az elsőben a szörny-alak, kiben nemes szív, a bűnös,

kiben tiszta érzés lakik, ez iskola leltárából valók, épp úgy a féltés és bosszú szenvedélye; a másodikban az elragadt kocsi, az életmentés, a halálos végű kacérkodás. Általában ily szertelen indulatok uralkodtak akkor az elbeszélő irodalomban; Petőfi regénye, *A hóhér kötele*, Kúthynak füzetekben ép akkor megjelenő *Hazai rejtelmek*, a *Divatlap*-ban Gyulai *Férj és nő*-je — mind ilyenek, Jókai első elbeszélései szintén. Aranynál e vonások közt feltűnik saját egyénisége, kivált a falusi történetben. Reá vall a néphez fordulása s a falusi est meghatott festése; a babonáság és ital kárhoztatása, a börtön rajza, a tűzoltószerek hiányának emlegetése mind javító célzatú, mint Eötvös munkái s Kúthy egyes kitérései. Ilonka sorában, hogy „a vétek büntetése rendszerint akkor érkezik el, mikor a bűnös már a megtérés útján vél haladni“, szigorú erkölesi, sőt tragikai felfogás nyilvánul, szintúgy a tanulságban, hogy „egy szem könnyelműn elejtett vétekmag a véteknek egész csalánnemzedékét termi meg“. Ez s a mese első vonásai visszatérnek *Az első lopás* elején, e tanulsággal együtt. („Olyan a bűn, nagyobb fiat szül magánál“.) Az *Egyszerű beszélyke* tragikai motívumaiban gyanította Riedl a *Tengeri-hántás* csiráját, *Herminá*-ban a *Temrehívását*.

Arany hamar elfordul a romantika túlzásaitól. Esztendő múltán Jókai *Büntárs* elbeszélését már hajmeresztőnek találja (Szilágyinak 47. jan. 31.). A szem-szedett népi alakok, alacsony kalandok halmazát, a körmönfont stílust ki is gúnyolta egy parodisztikus rajzban, mely *Szerelem és egyéb* címen, Karakány Jónás aláírással jelent meg az *Életképek*-ben (1846. szept. 5.), mint „kísérlet az „úgynevezett“ fönséges-

ben“.⁵⁰ A falusi mester „Enni vagy nem enni”-vé torzított monológgal eszi vacsorára hagymáját, majd kedvese konyhájába lopódzik, hol annak mellőzött vőlegénye akar rájuk ijeszteni, „mint kísértet, mint alvilági rém, mint francia-magyar színművek szörnyei“. Több ily paródiát Pákh írt ez években (*Fiatal óriás*, 1846. — *A honszerelmesek*, 1847.).

Különös, de a prózairodalomnál hamarabb közeledett az élethez és természetességhez a vers-költészet. A nemzeti érzés szította ezt. Nyiladozni kezdtek a hazai föld virágai, a nemzeti érzés ébredése növelte őket. Európa-szerte gyűjtögetik elhullott kalászeit a népköltésnek, mely eddig együtt virult és hervadt a mezők virágaival. Herder *Stimmen der Völker* gyűjteményében számos nép dalait gyűjtötte össze fordításban, köztük skót balladákat is Percy nyomán; ez ihlette a dalban Goethet, a balladában Bürgert; e műfajokat a magyar költők is kedvvel művelték. Kisfaludy Károly barátai népdalok és genre-képek írására biztatták egymást. Egyre többen próbálták megütni a népdal hangját, Czuczor, Erdélyi, Kriza el is találták, de egyelőre csak a népdal körében. Az ifjabb költők Bérangerért lelkesülnek, aki elterjedt dallamokra írta verseit. Balog István, Szigligeti népdalokat szőnek népszínműveikbe, s addig példátlan sikert aratnak a színpadon. A mesebeli Hamupipőke kezdi magára venni aranyruháját.

A Kisfaludy-Társaság a klasszikusok fordítása mellett a nemzeti irányt is támogatta, ami önkéntelenül a népiességhez vezetett. 41-ben pályázatra tűzte azt a kérdést: „Mit értünk nemzetiség és népies-

⁵⁰ Címét Arany maga följegyezte munkáinak egy jegyzékében, a két másik elbeszélés mellett.

ség alatt a költészetben? s különösen a magyar költészetre mily befolyást gyakorlott a nemzeti és népi elem?” Müller Godofréd nyertes műve jobbjára fogalmakat elemez, de még a metaphoráktól is megkívánja, hogy hazai földből sarjadjanak; sürgeti, hogy „tactus, vers és versszak egészen a nemzeti nyelv természetére szerint” legyen.⁵¹ E pályamű külön is megjelent s megvolt Aranynak. Egy másik mű, melyet a bírálólat érdemesnek tartott bő kivonatban ismertetni, a nép dalaiban vizsgálta a nép jellemét.

Mindegyiknél mélyebbre hatolt *A népköltészetről* tartott székfoglalójában Erdélyi János, kit bevezető beszédében Székács „népünk költőjének” szólított (1842.). Szerinte a nemzeti költészet „jellemé időszerinti, eszméit többnyire a korszerűség fejti ki”, — ellenben „a népköltészet mindig a tisztán emberi felé irányul”, „mindkettő zománcozva a nép sajátosságával”. A népköltészet erejét a nyelvben látja, melyet mindenki megért; van „maga kedvére való formája” s a művelt költő „okosabbat nem tehet”, mintha átveszi, Béranger példájára. „Tanulni a népet, az életet — úgy mond — beállni e tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba, ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége”.⁵²

Erdélyi valósággal apostolául szegődött a népköltésnek. Esztendőre ismét e tárgyat fejtegette, új oldalról;⁵³ a Társaság el is határozta — többek pró-

⁵¹ *Évlapok*, III. U. ott a másik pályamű ismertetése.

⁵² *Évlapok*, IV. köt.

⁵³ *Évlapok*, VI. Mindkét tanulmány *Kisebb prózái* között is.

bái után — népdalok kiadását,⁵⁴ elkérve az Académia gyűjtését, melyet az ügysem eredeti, hanem „neme-
sebb és esinosabb formában” készült kiadni.⁵⁵ Erdélyi
mint műbíráló, a műköltőben is megkívánta ez új
szellemet, a népköltészet természetességét és józansá-
gát s nemcsak a népköltéssel rokon műfajokban.
1845-ben Vörösmarty munkáit bírálva az *Életképek*
melléklapjában, az *Irodalmi Őr*-ben, egyenként fejte-
geti eposzait s kitér arra, hogy e műfaj korszerű vol-
tát Schedel szinte kétségbe vonta a *Figyelmezőben*
(1839.). A Kisfaludy-Társaság 44-ben pályakérdésül
tűzi: „Milyennek kellene a korszerű eposznak ien-
nie?” Bangó Péter jutalmazott értekezése a hősi és
lovagi kort eposzra alkalmasabbnak tartja, s az eposzi
mintáktól csak annyi eltérést kíván, hogy kizárja a
machina, a „költeménybe fércelt szellemek”, tassói
angyalok és ördögök’ szerepét.⁵⁶ Erdélyi ki meri mon-
dani, hogy nemzeti époszunk még ninesen megírva,
eljöhet, de ki kell bontakoznia a „romantika szürküle-
téből”, e „katonai művek” örökös csataleírásaiból s a
valóságot és embert állítania elő. Megrója *Zalán*
futása-ban, hogy Árpád nem ember, csak vezér, a nők
csupán érző, nem szereplő személyek. Homér példáját
emlegeti s hangoztatja, hogy a regényes képzelődésnél
többet ér a hagyomány, min „fényt, színt, zamatot
hagy a sok idők képzelődése”; „ott a költészet fél
annyi munkával teremt nagyokat”. Mindezt egy eljö-

⁵⁴ Ez irány egész fejlődését hiánytalanul végig nyomozza
Horváth János könyvében: *A magyar irodalmi népiesség Fa-
luditól Petőfiig*.

⁵⁵ *Évlapok*, V. 25. l.

⁵⁶ A pályázathirdetés *Évlapok*, V. 46., a pályamű a VI.
kötetben.

vendő költő mohón olvassa Szalontán.⁵⁷ Erdélyi az 'alkotmányos nyelv' helyébe is a népét kívánja tenni, de rímsegénységünk miatt bűnnek tartaná lemondani a hexameterről, mely *Ludas Matyi* népszerűségét sem akadályozta.

Mig Erdélyi a tartalom és szellem természetessége mellett forma dolgában engedékeny, másfelől épen az eredeti magyar rhythmus vizsgálatára buzdított Toldy Ferenc; neki e részben többet köszön irodalmunk, mint hinni szokás. Már 42-ben azt hirdeti: „Nem fájlalom a nyelvünkötől idegen s reá tolt görög mérték és schémák mellőztetését: költészetünk e legszebb virágai az iskolai neveltetésű férfiak tanulószobáikból a nemzet szabad ege alá ki nem hathattak; ... de fájlalom, hogy még eddig a nyelvünkben, mint minden nyelvben meglevő *saját mértéket* és rhythmust ki nem lestük, nem szabályoztuk, verseinket mint nyelvünkhöz s lelki halló-érzékünkhöz illőbb lejtéssel nem kezdtük alkotni; fájlalom, hogy a rím dolgát teljes empiriába engedtük sülyedni, a helyett, hogy annak nyelvi tulajdonaiból keletkező saját csínjait kifejt-

⁵⁷ Harmos Sándor figyelemreméltón bizonyítja, hogy Arany ez értekezést olvasta, sőt szem előtt is tartotta (*Irodalomtörténeti Közlemények*. XXI. 1911.). Erdélyi például azt írja: „Az álom leírásában nem merem költőnknek elengedni, hogy kifeledé a *mák*-ot, az álomhozó (somnifer) növényt. Ennek használása éppen oly szükséges mindig ma is, mint a régi mythológiában...” Arany nem feledi ezt *Toldi* IV. énekében. — Erdélyi hibáztatja, hogy Huba el tud aludni, midőn gyermekét elveszté: Toldiné bezzeg nem tud! — Erdélyi e cikkben két helyen is szól a tündérmesékről. — 47-ben írja Arany *Rózsa és Ibolyá*-t. Erdélyi tanulmánya *Pályák és pálmák* kötetében is megvan.

hettük volna”.⁵⁸ Megírja *A deák szabású magyar versek történetét* (1843-ban), megadja a klasszikus iskolának, hogy általa nyelv és dictió tisztult, de „a régiek szelleme... a nemzeti szellemet és színt kelleltinél inkább háttérbe szorítólag hatotta meg költészetünket“, s most „egy új forradalom küszöbén állunk, melynek iránya elkülöníteni az idegent a sajáttól, s megtartva a jót, mindent, mi a tisztán nemzeti költészet felvirulására szellemben s alakban szolgálni nem képes, kizárni, s ez lenne arany kora szépirodalmunknak!“⁵⁹ Még a műfordításban sem kíván „rabi“ munkát, hanem enged az alakhűségből, oly szokottabb formák kedvéért, melyekre a nemzet fogékonyabb.⁶⁰ 44-ben már a magyar verstan átalakítását sürgeti; példákon mutatja ki, hogy a szó-eleji magyar hangsúly folytán még Vörösmarty hexameterében is sokszor súlytalan szótag esik oda, a hová súlyos kellene, mert az antik schémákhoz nyelvünknek csak teste símul hozzá, nem szelleme; a magyar szó- és mondathangsúly az idegen mértékből csak a jambust és trochaeust tűri meg igazán. Verstanunk „a nyelv természetével egyező törvények kihirdetését várja, azoknak mind népdalainktól, mind jelesb költőink műveiktől elvonását“.⁶¹ Így haladt az elmélet a nemzeti versidom felé.

Mindezt az elméletnél hamarabb váltotta valóra a költészet. A forradalom, melyet Toldy megjósolt,

⁵⁸ *Szépirodalmunk jelen állapota s néhány jámbor óhaj-tás. Évtapok, IV. 264.*

⁵⁹ *Évtapok, V. 458—59.*

⁶⁰ *A műfordítás elveiről, 1843. Évtapok, VI. 49.*

⁶¹ *Eszmék a magyar verstan átalakításához. — Évtapok, VI. 118.*

már itt is volt. Petőfi verseiben nemzeti és népi szellem lüktet, s magyar rhythmus, melyet a nép dalaiból lesett el. E hang nála természetes és művészi, átterjed az egész lyrai költészetre, az epikaira is. Vörösmarty már 1826-ban „ponyvaversekben” írta meg *Tündérvölgy*-et, de bár eszméje, a szerelem hatalma, népi egyszerűségű, nem igen különbözik többi époszaitól. Hatása alatt költötte 1844-ben Petőfi *János vitéz*-t, s egyszerre a nép élete, érzés- és képzeletvilága, nyelve és szólásai elevenültek meg, szinte a fonók számára s mégis oly művészettel, hogy Vörösmarty szava szerint „bármely irodalomnak díszére válnék”.

Az új irányt a Kisfaludy-Társaság 46-ban hatalmasan elősegítette, midőn Erdélyi szerkesztésében kiadta a *Népdalok és mondák* első két kötetét, s bennük a nép érzés- gondolatvilágának, dallamainak és nyelvének tárházát nyitotta meg. Február 4-iki közülésén pedig, mely *Az elveszett alkotmány* jeligés levelét felbontotta, költői beszélyre hirdetett pályázatot, „mellynek hőse valamelly, a’ nép ajkain élő történeti személy, péld. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen. Beküldés határnapja nov. 20. 1846”.

E pályá-tételen világosan látni Erdélyi és Schedel irányító kezét; az irodalom-búvárét, aki mintegy újra kívánná költetni elveszett epikai kincsünket, a hagyomány alapján, mint Erdélyi kívánta, szellemben és formában egyaránt népiesen, amiért mindketten küzdöttek.

Kádár vitézről vajmi kevés maradt fenn; Mátyás királyról igen is sok, de a nép ajkán jobbára csak adomaszerű apróság. Szerencsésebb példa Toldi; az

ő alakja élt a mondában, melyet Ilosvai Selymes Péter 1574-ben versbe szedett; ez telterjedt a ponyván, 1844-ben, még 61-ben is kiadták. A hős neve élt az irodalomban is; Dugonics a pusztá nevet egy németből átforgatott színdarab alakjára ruházta; Pergő Celesztin is így magyarított meg vele német színművet, melyet 1835-ben Budán is adtak;⁶² Szigligeti *Rózsa* című vígjátékába szőtte, szintén egészen szabadon (1839). Ilosvai nyomán mondja el Kisfaludy Sándor *A sastoll*-ban (1830) a csúfolódók megfenyítését a köntösujjba rejtett buzogánnyal,⁶³ Vörösmarty a két párviadalt, a fiatakorit *Toldi* (előbb *Toldi Csepelben*, 1829), a másikat *Az ősz bajnok* címen (1832). A rejtett kincs fel-fellobbant, várva, aki fölássá.

A Toldi név megkapta Arany képzeletét; a pályázat mintha neki szólott volna. E vidéken volt honos a Toldiak virágzó nemzetsége; a szomszéd, sován Szilágyország'-ban Kusalkón szerzé Ilosvai *Ptolomeus historiáját*, 1570-ben,⁶⁴ ott hallhatott a nagyerejű hősről; e környéken az asztalnak tett malomkövet ma is 'Toldi asztalának' mondják.⁶⁵ Többet regélt róla a szalontai nép, mely a családot is, a mondát is magáénak tudta, mert a Toldiak hajdan Szalonta földesurai voltak, s a vidék őrizte emléköket. Még 1830-ban is járt ott valaki Erdélyből, ősi

⁶² Mindkettőről l. Heinrich Gusztáv bevezetését Dugonics darabja előtt, az *Olcsó Könyvtárban*.

⁶³ Két versszakos töredéke is van róla: „Vészes éjben nyargal Toldi . . .“ Utalt rá Bartha József, *Kath. Szemle*, 1899.

⁶⁴ Toldi Ferenc szerint az ottani Ilosván született; *Magyar költők élete*. I. 67.

⁶⁵ *Irodalomt. Közl.* 1917. 442. l.

félszkét megnézni, aki ujján T. M. betűs, bikafejes gyűrűt viselt.⁶⁶

A jegyzői lak udvarára odalátszott a csonka torony, a néphagyomány szerint a Toldi-vár donjonja; még látszottak vízárka nyomai s a rég kiapadt tóé, mely oldalát mosta (*Toldi szerelme*, VI., 26.). Rozvány még le tudta írni a vár helyét, s Arany hozzátette: „Az én gyermekkoromban, ha azt mondták valakiről, a várban lakik’, úgy megértette mindenki, mint a fővárosi ember, ha a budai várat mondják.”⁶⁷ Régi térképén ki volt téve Toldi pusztja s mellé oda rajzolta az elpusztult Nagyfalu helyét.⁶⁸ Ott zúgott a határban Pata erdeje, hol Toldi vadat üzött (*Toldi szer.* VI. 32.). Szinte szeme előtt látta, egy levegőt szítt vele.

A pályázat olvastára megelevenült Aranynak. Újra olvasgatni kezdte, amit a ponyváról nyilván gyermekora óta ismert: *Az híres nevezetes⁶⁹ Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való históriá-t*, irattatott Ilosvai Péter által, — Posenban, Spajzer Ferencnél feltaláltatik, 1746.“ Szerencsére oly példány került kezébe, mely nem hiányos, sőt megvan benne a későbbi tíz sor is, mely a hősnek Buda kapujában függő fegyvereit emlegeti: a buzogányt, pajzsot, parittyát és kopját.⁷⁰ Egyszerre óriás voltában állt előtte Toldi, roppant fegyvereiben; így mutatja az előhang az olvasónak is. És ha egyszer életre mozdult, azontúl minden emlék és benyomás éltette.

⁶⁶ Herczegh S.: *A hol Arany született.* — *Hunyad*, 1884. 43. sz.

⁶⁷ Rozvány könyvében, a 43. lapon.

⁶⁸ Korabinszky: *Atlas regni Hung. portatilis.* Taf. LIII.

⁶⁹ Arany példányán így van, nem: neves.

⁷⁰ L. Arany levélváltását Toldy Ferenczel, 1851-ben.

A vézna mese, amint fejében forgatta, kiszállt az ismerős határba, fel-felbukkant előtte itt is, ott is, egy-egy epizód odaszokott valahová és kitellett, rendre megtelt étellel, levegővel. Lassanként életre melegült lelkében a tetszhalott monda, melyből Ilosvainál éppen az élet melege hiányzott. Pusztá neveket talált nála, azokba emberi természetet kellett öntenie; a darabos részek nem illettek össze, azok réseit ki kellett tölteni; a mese vékony szála hol elszakadt, hol összegabalyodott, azt kisimítani, összekötni: szóval egészet formálni a régi törmelékből. Ilosvai alig adott ehhez többet, mint a Faust-népkönyv Goethének.

Figyelmesen olvasgatva Ilosvait, úgy veszi észre, hogy a mese új útra esap, ahol a szerelmi kaland és a sírrablás kezdődik; odáig a hős fiatal korát beszéli el, ez a rész külön leválik. Az egész verses históriában egy szétporló éposz maradványai nyugszanak, ennyi elég egy naiv költői beszélyre. Ezt a 160 sort veszi hát fel, melyet kerek egésznek érez. E részben később Négyessy László éles szeme szintén egy külön, régibb monda nyomait sejtette.⁷¹

Arany meghiszen Ilosvainak, aki *Ptolomeus*-ában azzal dicsekszik: „Látjátok, hogy én igazat szólok.“ Aláhúzza benne, ki is írja az énekek elé a sorokat, melyekhez képzeletének szálait köti; onnan veszi az előhangot is, de utóhangot állít vele egyensúlyba.⁷² Ilosvai tizenhat sort veszteget erre, ennnyivel kevesebb marad a mesére. Azon kezdi: „Erős vastag gyermek

⁷¹ *Az ős Toldi.* — *Magyar Műzsza.* Szerk. Császár Elemér. 1920. 1. szám.

⁷² Bittenbinder Miklós *Zalán futása* bevezetését nézi példájának, pedig a mennyire elegiai érzésből fakad ez, annyira szemléltető képzeletből az Aranyé.

Tholdi kicsin korában.“ Arany az egészet összesűríti, mindössze kilenc napba,⁷³ mégis mindent elmond s minden étellel telik meg. Ilosvai hőse kétszer esik gyilkosságba, kétszer ered bujdosásnak, budai útja is kettő; két maga-kitüntetése, a királynak kétszeri kegyelme: csupa ismétlés. Négyesi szemében ez a rész is két lazán összefércelt mondára bomlik: egy régibb lovagi történetre, hol a vérbosszú ősi motívuma uralodik, s egy ehhez tapadt burleszkbe hajló részre. Arany e párhuzamosságot egybevonja, egyik eseményből következik a másik, okkal s folyvást haladva a cselekvény. Ilosvai is onnan indul: „Otthon Tholdi Miklós lakik az anyjával, Lát minden dologhoz az béres szolgálkkal’, s egyszerre csak ott terem Budáról György, vitézlő szolgálai követ, rudat hánynak, velők versenyt Miklós; a gyilkosság nincs ehhez kapcsolva, bátyja azért meg is kegyelmez neki; csak ez után tűnik a nádor szemébe, amiből itt nem következik semmi. Arany egymásba szövi a mozzanatokat. Pompás alföldi képet fest, abban látjuk meg Toldit, s éppen most vetődik arra a nádor csapata, Budára mentében; láttukra fellobban Miklósban a vágy, hogy erejét méltó módon tüntesse ki; a vitézek elámulnak erején, mégis lenézőn szólnak hozzá, mert parasztnak nézik, pedig bátyja a királyi udvarban él, neki is ott volna a helye. A feltámadt vágy s a sértődés kettős felindulásában megy haza, ott találja bátyját, nyomban paripát, fegyvert követel magának; czen össze-szólalkoznak, mire Miklós az udvar zugába húzódik,

⁷³ Említett bírálatában Erdélyi azt is hibáztatta Zalán futásában, „hogy szorosan történeti modorban íraték, sorjában, míg az *Aeneis* oly ponton kezdődik, hol múlt és jövő egyaránt közel.“ (*Pályák és pálmák*, 228. l.)

de mikor bátyja biztatására legényei feléje hányják rúdjaikat s egyszer vállon érik: közéjük veti a malomkövet, melyen ült, s véletlenül halálra sújtja egyiket; így esik gyilkosságba. E helyet Kemény Zsigmond nem győzi dícsérni, amért minden kárhoztatás az ingerkedőkre hárul s Miklós csaknem ártatlannak tetszik. Nem is csak e tett súlya hajtja, hanem a vitézi vágy is. Minden esemény az előbbiből s érzésekből folyik, lélektani módon, szinte kikerülhetetlenül, mindez egyetlen napon, mégis erőltetés nélkül.

Miklós erre Ilosvainál is bujdosásnak ered, réten, nádon, anyja „titkon őtet éléssel táplálja.” Arany a maga gazdagságából pótolja Ilosvai szegénységét. Nála Toldiné fia után a hű szolgát küldi, kit Ilosvai csak később említ; kettejük találkozása életteli jelenetvé válik; a nádasban természetes a farkas-kaland; mért szorult volna ezért — mint föltételezték — Vörösmarty *Tündérvölgy*-ének két versszakára, hol Csaba lova a völgyet őrző medve kölykét tiporja el, mire az anya rátámad.⁷⁴ Ez eseményt viszen a puszta beszélgetésbe s az érzelmek rajza közé, Miklós erejét mutatja, háromra emeli próbáinak számát,⁷⁵ főkép pedig

⁷⁴ Harmos Sándor a nádas rajzában is Petőfi hatását látja, pedig Kukoricza Jancsi csak elmegy egy tó szélén. A farkas-epizódra nézve l. őt és Waldapfelt, *Egyet. Phil. Közl.* XXVI. 443.

⁷⁵ Ilosvai krónikáját Kemény „acrobatai próbatétek férczeleté”-nek nézi, (*Tanulm.* I. 151. l.), Arany itt még szaporítja az erőmutatványok számát. Salamon Ferenc ezt megmagyarázza: „A nagy testi erőnek nyilvánításait sokasította,” s ezzel hihetőbbé tette „a persvasiónak azon neme által, mely az isméltésekben áll.” (*Dramaturgiai dolg.* II. 391. l.)

György dühét példázza szemében⁷⁶ s előre érezteti Miklós szabadulását. Miklós éppen anyjához igyekszik, búcsúvenni, mielőtt világgá menne. Mennyi báj van e jelenetben, mily gyöngéd e szólni alig tudó anya, mily nemesen vigasztalja és biztatja fia, hogy vitézségével le fogja mosni vétkét (IV. 15.). Mennyi erkölcs van ebben a Toldiban, Ilosvaiéhoz képest! S mily érthető fiatalos csínye, amint György ágya szélére teszi a farkasokat; ebből támad az örök felriadása, a hajszja a menekülő után, ami oly éles ellentét az érzelmes búcsúra, élesen világítja meg Györgyöt s újból a menekülő pártjára állít. Mindehhez Ilosvai nem adott semmit. Ehelyett nála Miklós most találkozik a nádor hadával, azután egy második gyilkosság következik s új bujdosás, Pestig; ott Miklós ,tehénvágó hídhöz mégyen koplalásban, Hogy májat kaphasson, ólálkodik magában.' Elfogja a kiszabadult bikát ,az farkánál fogva', májat kap, szolgál a mészárosoknak s ,csak étjéért' a király szakácsánál, ahol a vasgyúró ,fazakokat mos vala'; amit Arany elhagy. Nem csoda, ha Toldy Ferencnek a görög komédiák nagyétű Heraklese s szennyes munkái jutottak eszébe. Miklós ereje szemébe tűnik a királynak, kegyelmet ad neki s levelet ír Györgynek: ,Ne tartaná Miklóst otthon nagy kárnak'. Így indul két lóval s egy ,hütös szolgálval' másodszor Budára; találkozik az özvegy asszonnyal, legyőzi a csehet, a király ,ötet fejéhez választja'.

Arany e két utat is egybevonja s összekapcsolja a bujdosással. Miklós Pestre érve, a város előtt, a temetőben látja az özvegyet, ki fiait síratja; tőle hall

⁷⁶ Okoskodásához, hogy állat nem bántja a maga fajtáját, Tolnai Vilmos Gvadányi *XII. Károlyá-ból* idéz a szövegbe illesztett versikét. *Irodört. Közl.* XII. 62—64.

a csehről. Pest városába már nagy tervekkel lép be; véletlenül kerül útjába a bika, elkapja szarvánál, de a májat a kutyáknak hagyja; a burleszk vonás mind lehámlik róla. Ilosvainál Miklós mintha csak maga volna a világon, itt élet veszi körül mindenfelől: él anyja és Bencze, él György s öccse ellen áskálódik a királynál. Az idegen városból Miklós visszafordul a temetőbe az özvegyet keresni, hogy elkérje tőle fiai páncélját; már nem találja ott; hálásra a sírok között dől le, ez a szegény vándorlók ingyen fogadója; így látja meg Bencét, aki tulajdon azon úton jön nyomában. Anyja „száz aranyat rozstésztába esenált vala”, azt küldi a „hütös szolgálval”. Ezt Ilosvai mondja, de nem a bujdosó Miklósról, hanem mikor a király hívására megy Pestre, s különben is elejti a szálát; Aranyánál ebből áll ki a fegyverzet, s így anyja fordítja jóra Miklós dolgát. Oly természetes ez, mintha Ilosvai csak megtévedt volna. Mily más az egész út, ha Miklós bűn súlyával, bizonytalan sorsnak megy rajta elébe, mint ha hívásra jön; mily nagy eset amúgy a viadal, melyet ismeretlenül vív s melyen egész sorsa dől el. Amint a küzdelemben a csehet rázza, sanyargatja, a lovagi szokásban járatlan pusztai legényre vall, de fejét nem veszi, csak mikor orvúl támad ő rá; ezzel ismét Arany szépíti meg a Miklós erkölcsét. A király csak most ad kegyelmet Toldinak, neki írná bátyja birtokát is, de Miklós csak arra vágyik, amit Nagyfaluban kívánt: vitézi életre. A vígasság rajza, György ármánykodása, a jó király, megint egészen Aranyé; ő formált a töredékes elbeszélésből kerek egészet, ő tette folytonossá a fejlődést, összeszöve a cselekvényt a jellemekkel, hogy az egész természetessé váljék.

Mindez oly egyszerű, oly természetes, hogy nem is érzik rajta a szerkesztés művészi gondja; ez a tökéletesség jele. Csak a szerkezet nagymestere, Kemény Zsigmond méltányolta igazán, hogy a költő „a szét-szórt s idom nélküli részeket kerek egésszé tudta átvarázsolni, melynek minden tagja szükséges ok vagy okozatként jelen meg. Beszélyéből a legesekélyebbnek látszó történetet sem lehet kihagyni, anélkül, hogy a mese fejlődésében hézag ne támadjon és a motívumok szerkezete szét ne bomoljék. A tizenkét ének külön egy-egy bezárt cselekvényt tüntet elénk, de lélektani fonalait átviszi a következőbe. Ereje emelkedik a cselekvény haladásával, s valamint munkájában fölösleges, úgy bágyadt és elhanyagolt sines. Magok a tájképek és természeti jelenetek is, ... nemesak azon igézetért teremtvék, mellyel kedélyünkre és képzelődésünkre hatnak, de közvetlen céljuk is van: mert vagy szükséges rámai a költő alakjainak (mint a nagyfalusi határ), vagy a cselekvény kimaradhatlan színhelyei (mint a nádas), vagy motívumok bekövetkezendő tényekre, vagy végre a cselekvénybe olvadnak fel s cselekvényekké válnak (mint a szigeti párbajnál a Duna tükre, mely a cseh megöletését idézi elő, Toldi életét védi).“⁷⁷

E szigorú okszerűség önkénytelen természetességnek látszik, a művész keze sehol sem törölte le a monda hamvát. Az egész olyan, mintha készen élt volna a nép ajkán. Ő kiérezte Ilosvaiból a népmondát, mely rokon a mesével, — hiszen a monda történeti magból kikelt mese, — ahol lehetett, belefonta a szájhagyományt, mint a viadal rajzában (XI. én.), s a hézago-

⁷⁷ Kemény tanulmánya 1854-ben jelent meg, a *Divatcsarnok*-ban; — később tanulmányai közt.

kat ugyane végből szötte ki. Ilyen vonás Ilosvainál a testi erő nagy becsülete, a méltatlan helyzetben sínylő ifjabb fiú, elkövetett hiba után a bujdosás, a jó édesanya, a hű szolga, a cipőba sütött aranyak, dicsőséges harc után a nagy polera jutás: — mintha csak népmesét hallgatnánk. Arany a kisebb fiúval gonosz bátyát állít szembe s az anyát a kisebbhez hajlítja; népies a vitézi vág, a farkas-kaland, a búcsúvétel az otthontól, a bátya ármánykodása, a temetőben hálás, a kapóra jött találkozás Bencével, a vígadás, a kifényesített ló, a csónak hetyke átrugása a vizen s a cseh meggyötrése, — e kettő a szalontai hagyományból — a gyors és naív igazságszolgáltatás, az egésznek felhőtlen jó vége. A népmesékből toppan ide a böles király, aki mindenkin keresztül lát s azt tartja: „a király Minek volna, ha nem tudná, ki mit csinál?”

Még sincs benne semmi mesebeli képtelenség, élethű a jellemek rajza és a környezeté, s mindez magyar és népies.

Az alakok külső vonásaiba lelki élet áramlik. Az ifjú Toldihoz öreg korából kölcsönöz vonásokat a költő: vénségében kárhóztatja Ilosvai, hogy 'részeges vala', — jókedvében ifjan is dáridót csap; indulata öli meg, — itt is uralkodik rajta; a gyilkosság gondolata háromszor fellobban benne bátyjára. Mindez illik testi erejéhez, szabadjára hagyott felserdüléséhez és a korhoz. A nagy lélekvizsgáló, Kemény, egyetlen vonáson akadt fenn jelleme rajzában: mikor a királynak azt mondja, hogy tettét feladni s kegyelmet kérni jött Budára; ezt Kemény ildomos föllentésnek nézi, pedig Miklós így beszél Bencének, ezzel búcsúzik anyjától, erről álmodik a temető-kertben. Arany erről levelet is akart írni Keménynek, de elmaradt; utóbb Lehr

magyarázta ki nagy kommentárjában, honnan e részt a költőnek felolvasta.⁷⁸ Miklós alakját a költő éppen e lelkiismereti vonással lehelli fényesre, belső küzdelme emeli fölébe Ilosvai hősének, ez köti össze költője lelkével. György elmosódott mellékalak; kapzsisága, alatomossága, gyávasága mind Miklós ellentéte; érzik, hogy a költő nem tudja beleérezni magát, nincs hozzá mintája s nem szívesen foglalkozik vele. Toldinéhoz édesanyja volt a minta (Tompához 53. dec. 4.). Ez alakról két tény van Ilosvaiban; a fia után küldött élelem, meg a cipőba sütött aranyak; Aranynál ebből benső lelki élet bontakozik ki, mely végig hullámszik az egészen, attól fogva, amint haragra gyuladt fiai közé fut, testével takarva Györgyöt, pedig Miklóst félti. Milyen igazi édesanya, aki nem tud lefeküdni, míg fia bajban van, csak ültében nyomja el a szender a kimerültségtől; azután nemcsak küld utána, hanem maga is útnak indul, szíve viszi. Nála nélkül nemcsak a végső jelenet: az egésznek kerekése is csorbúlna. Ki álmodta Aranyon kívül, hogy Ilosvai szegény hét sorában ennyi élet és szépség rejtezik? Bence meg éppen két szóból termett, a „hütös szolgál”-ból, s milyen élő példája vált belőle a házhoz nőtt cselédnek, aki egészen gazdájában él, de a maga sorsánál feljebb gondolni sem tud; együgyű értelme és jó szíve, mely minduntalan kicsordul szemén, éltes gyöngesége és óvatossága gazdájának legénykedő jókedve mellett a meghatottság és humor mosolyát fakasztják. Egyszerű

⁷⁸ Lehr Albert: *Emlékezés Arany Jánosra*. — *Magyar Nyelv*, 1917. — 145. l. — *Commentár* 445. l. — Kemény mellé állott Haraszi Gyula (*Magyar Szemle*, 1881, újabban a *Modern Könyvtár*-ban), Lehr mellé Angyal Dávid, ismertetésében (*Egyet. Phil. Közl.* 1882, 343—5. l.).

alakja aprólékos vonásokban válik élővé, amint Miklós evése közben az ő szája is mozog vagy összeillesztgeti kettétört kése darabjait. Irodalmunkban nem volt addig ily eleven jellemzés s ma sem igen van élőbb alak nála.

Minden alak utolsó csepp véreig magyar, egészen az elemezhetlen vonásokig, melyeket csak érezni lehet, nem magyarázni. Úgy különböznek más irodalmak alakjaitól, mint a faji típusok az életben: első tekintetre is látni, végig részletezni lehetetlen. Örök vonások vannak rajtuk, melyeket nem mosnak el az idők hullámai. Illosvai megnevezi Lajos királyt s 1320-ra teszi Toldi születését, az esemény mozzanatai rá is vallanak a korra: a vitézi játék, a bajvívás, az öserő győzelme (amit Zlinszky Aladár emelt ki kőfestőnek), az alakokban is a bárdolatlanság. Arany nem mond évet, akár a népmese; korhíven szövi be a királyi adomány-jogot s hogy a vitézség mindent jóvá teszen, a jellemek egyszerűségén is ódon lehellet érzik, — mégis: szinte ma élhetnének. Az ős természetesség él bennük. Lelki szervezetük kevés szálból áll, mint György átlátszó képmutatása, indulataik a felszínen vannak, érzésük nyelvükön. Miklós sírva fakad haragjában, bánatában, örömében, mint a keleti mondák hősei. Akaratukat gyorsan járó rugók mozgatják, a tett nincs messzebb tőlük, mint a szó; Toldi meglátja a nádor vitézeit s rögtön menni készül, haragra lobban s már repül a malomkő. Lélek és test ily szoros egysége, közössége ősi naiv vonás s Arany a lelkit is testileg tudja kifejezni. Miklós felindulását az árulja el: „csaknem összeroppan a rúd vaskezében.“ A lélek terhét is testi módon érzi: a bú nyakán ül, vérzi sarkantyúja. Ér-

zések, hangulatok hamar átesapnak a másik végletbe: Miklós bújdostában egy jó véletlenre rögtön csupa öröm. Az emberek közelebb vannak egymáshoz: így Miklós és Bence. Állatokhoz, élettelen tárgyakhoz is, azokat is megszólítják: Miklós a farkasokat, cimbalmot. Viszont belső vívódásaikra nincs szavuk, nem is próbálják kimondani; mikor Bence anyját emlegeti Miklósnak, az csak bámul a nádra, míg könnye kicsordul.

Mindez régi korok sajátsága s a monda- és mesevilágé, de ma is megvan az egyszerű népnél. Aranynál csak mélyebb a lélek, érzés és érzékenység nagyobb, — ezt az alakok a költőtől öröklik. Máskülönben a cselekmény is, az alakok is olyanok, mint a mesében, ahol minden mult is, jelen is egyszerre.

Ilyen a környezet is, a magyar föld és magyar élet képe, melyet senki sem rajzolt igazabban és művészebben. A székes mező, melynek 'találó és megkapó' leírását tudományos növénytani munka idézi,⁷⁹ a kútágas körül delelő jószág, a boglyák árnyékában pihenő bérese, a pusztai forgósél, a pásztortűz a 'tenger' pusztaságon, a nádas, a rongyos csárda, a rekkenő nap, hirtelen támadt zivatar: a magyar föld jellemző képei. Az úttalan pusztát csak a vitézi sereg avatja történelmi tájjá; a régi szűk Pest, hová beszabadulhat a bika, egy alföldi nagyközség mása; a gyepszélen a Toldi-ház tája: a nagy udvar, a gyümölcsös-kert, a kertre nyíló szoba mai nap is ismerős, akár a nagyasszony és öreg szolgája. Az élet is: a nap járásán mért idő, Bence készsége, a tarisznya, kulacs, bieska, a szénahordás, a nagy sütés-főzés a vendég

⁷⁹ Mágoesy—Dietz Sándor: *A növények táplálkozása.* 275. l.

jöttére, a vigadás a csapszékben cimbalomszó mellett, amikhez hozzátartozik az egyetlen anachronizmus is, a tengeri-morzsolás:⁸⁰ mindez Arany korában is így volt s oly közeli, mintha ma folyna előttünk. Nagyrészt ez adja meg az egésznek közvetlenségét, ép úgy, mint valóságosságát. Ily reális mű nem volt még irodalmunkban.⁸¹

A nép ajkán élő hős, a pusztai élet egyszerű jele-
netei a nép élő beszédét hozták magukkal, a Tisza-
vidék erős, búsas nyelvét, tele törülmetszett szólások-
kal. Midőn később a nyelv romlásán bánkódott, maga
mondta a költő, hogy „*Toldi* nyelvét a népnek kö-
szöni”. (*Visszatekintés*, I.) Sorait, kifejezéseit sok
helyt népdalokkal állítja párhuzamba Lehr Albert. A
költő érti a népnyelv titkát, mely eleven képzelettel
folyvást szemléltet, cselekedtet. Az efféle kifejezések:

⁸⁰ Toldy Ferenc mutatott rá először a *Szépirodalmi Szemle* bírálatában (1847.), úgy, mint a min senki fennakadni nem fog. Riedl is említette *A magyar irodalom főirányai*-ban, azután Galambos fedezte fel a *Nyelvőr*-ben, 1912., 189, 244. l. felelt rá Lehr, *Magyar Nyelv*, 1912, 285. l.

⁸¹ Ezeken sarkallik *Toldi* paedagogiai jelentősége. Erre osztrák ember jött rá, Joh. Gabriel Seidl, versíró s a *Zeitschrift für die oesterr. Gymnasium* szerkesztője; Kolbenheyer soproni evang. lelkész német *Toldi*-fordítását ismertette folyóiratában, 1855. VI. köt., 430. l. azt írta: „E monda annyi igazán népies elemet tartalmaz, országot és kort jellemző vonást, hogy elevenebben ismertet meg a magyar alap- és ősi viszonyokkal sok történeti munkánál. — Egy testben-lélekben egészséges természetnek az ármány és rossz sors fölött kiküzdött győzelmét mutatja, távol áll minden túlzástól és visszataszítótól, minden betegestől és érzelgőstől, és nincs benne semmi irányzat.” (Közli — h (=Heinrich G.) az *Egy. Phil. Közl.* XXXI. 1907. évi kötetében, 617. l.) 1879. óta Toldi valóban iskolai olvasmány nálunk, de művészi és erkölcsi értékeire az iskolai kiadás alig mutat rá, csak nyelvtani példatárul tekinti.

fülét sem *mozdítja*, *repül* a nehéz kő, föld a vért *felnyalja*, — mind személyesítő, mint cselekvők az ilyen elvontabbak is: *kifőzik* a tervet, *megtörik* a csendet; az ilyenek életet visznek a szavakba, megmozdítják a képzeletet. E mellett jelzőre alig szorul. Élnek a természeti tünemények is, ember módra, az emberrel érezve, mint a mesékben; a viadal reggelén a hajnal is piros köpönyeget vesz magára. Riedl ezt mithologiai képzeletnek nevezte.

Az előadás a népi mesélőé, jobban mondva annak művészi mása. A történet a jelenben folyik, ha múlt időt használ, az csak ál-múlt, mint a mesében.⁸² Rendesen szemtanúként beszél. Mihelyst lehet, alakjai szájába adja a szót, őket beszélteti, cselekedteti. Maga is ott van hőse sarkában, lelkébe lát, olvas gondolataiban; találgatja, mit fog tenni; egy-egy mozdulatát meglepetve nézi; mint hogy Györgyre rá nem támad. Tanácsot ad neki: „Fuss, ha futhatsz, Miklós!”⁸², félti, mint a farkasoktól: „Jaj, dehogy bírsz vélek!” — Ezzel jelenvalóvá teszi a pillanatot. Előre eljátsza a hallgatók érzéseit, az ijedelmet, rettegést, amint találgatja: mi lenne, ha Miklós lesújtaná Györgyöt, vagy: hol áll meg a kő; aztán megnyugtatja, mint a farkas-viadalnál („semmi baj!”). Ezzel felesigázza a kíváncsiságot, érzelmi hullámmást kelt, oly érzelmi kísértőt ad az elmondott eseményeknek, minő a valósággal jár. Él a mesemondók egyéb fogásaival is. Mindjárt az előhangban — ügyes mesélő módjára — maga mondja, hogy talán el sem hiszik, amit beszél; a pusztán elmondással pártjára áll egyik alakjának, rögtön jellemez egy szóval („Felelt a jó király”),

⁸² Erről az „átképzéletes előadás“-ról szól Gyomai Gyula érdekes tanulmánya a Beöthy-émlékkönyvben.

figyelmeztet, ha új mozzanathoz ér, (hogy egyik szavamat másikba ne öltsem'); máskor panaszkodik, hogy nem győzi versbe szedni, amit el akar mondani; mindezzel közelebb lép hallgatójához s azt mintegy belevonja a mesébe. — Mindezek a magyar mese-mondás sajátosságai.

S hozzá az ősi Zrinyi-sor, melyet gyermeksege óta ismert ponyva-históriákból, szeretett Gvadányi és Csokonaiban, melyben Ilosvai is pengette egyszerű versét, melyet Petőfi megszépített. Arany nyelvén e vers tömörebb, zengőbb lett, rögtön felülmulta elődeit, nemcsak Vörösmartyt, kinek ereje másutt volt, hanem Petőfit is. *Toldi* lett a tökéletes magyar rhythmus példája. Csak nagysokára, iskolai magyarázatainak egyik későbbi (1893) kiadásában kezdte hangoztatni Lehr Albert, hogy „a sorok rhythmusának nem annyira a hangsúly az alapja, mint az időmérték, úgy hogy azok többnyire nem hangsúlyos alexandrinok, . . . hanem szabályszerű hatos trochaeusok“, kivált az első énekben. Arany László, a hangsúly és rhythmus jeles vizsgálója, nyomban szót emelt e föltevés túlsága ellen s az első énekekből is a hangsúlyos rhythmus tisztán pengő sorait idézte.⁸³ Lehr ezt szintén annyi joggal mondhatta volna *Tündérvölgy*-re, melyben Erdélyi szerint „mérték semmi, egyedül a szótagok egyenlők“,⁸⁴ ép úgy *János vitéz*-re, elejétől végig; egyszóval Arany előtt minden Sándor-versre. Még népdalaink nagy részében is ilyes esést talál, aki papíron ízenként scandálja (pl. Nagy-Abonyban csak két torony látszik), — de fennhangon

⁸³ *Budapesti Szemle*, 72. kötet, 1892. Újabban összes munkáinak II. kötetében, 401. lap.

⁸⁴ Vörösmarty bírálatában, *Pályák és pálmák*, 262. l.

olvasva, senki sem hallja ezeket egyformának egy trochaeusi verssel. A francia alexandrint a szóvégi hangsúly fölfelé emelgeti, számos elméletíró iambikusnak nézi, Boileau is.⁸⁵ A magyar Sándor-versen a szóeleji magyar hangsúly némi ereszkedést éreztet. Ha van valami Lehr megfigyelésében, csak annyi, hogy a költő munka közben bátrabban bízta magát hallására, hangsúly és rhythmus szabadabban lüktet. Arany kényes érzéke a kézirat elején spondaeusjeleket vetett a lapszélre, magát figyelmeztetni, ahol vontatott ballagást érzett.⁸⁶ Szilágyinak kétszer is írt erről: „Az eleje igen nehézkes . . . Egyes sorok sok helyett numerustalanok“. (47. nagypéntek.). „Azok, amiket utóbb írtam, egészen más modorúak, népiesebbek, könnyebbek. Szeretném az elejét — a mit ön olvasott — megváltoztatni, de már késő“. (47. jan. 9.)

Így is kétségtelen, hogy épség, hangzás, zeneiség dolgában *Toldi* versei felülmultak minden addigi hangsúlyos verset. A vers oly önkénytelenül folyik, mintha írása is oly édes gyönyörűség lett volna, minő olvasása.

Mindjárt újított is: a szokott négysoros szakból kettőt forraszt egybe, részletező epikai előadásra alkalmas nagyobb terjedetű magyar stanzát alkotva belőle. E hosszabb lélekzetű szak szélesebb mozzanatot markol fel s azt magában is kikerekíti. E példát kö-

⁸⁵ Lehr Vilmos: *Alexandrin és Zrinyi sor.* — *Egyet. Phil. Köz.* 1895. 15—29. l.

⁸⁶ Ezen sorok:

I. én., 5. vszak, 7. sor: Aztán csak néz, csak néz előre hajolva
 7. vsz., 2. sor: Mely sovárgó lelkét mélyen szántogatja
 8. sor: Gögösen henýél az a király-udvarban.

vette Petőfi, mikor *Lehel*-t írta. (Maga írja Arany-nak, 48. jan. 29.)

Az egyszerű szépségek, naiv felfogás, népi előadás ismerős volt előtte a nép ismeretéből, közte folyt életéből s fiatalkori olvasmányaiból. Művészi fokon ezekre három példája volt, három naiv epikai mű. Nyelvében a Károli-féle bibliára mutat sok szó, sok fogalom, melyek a nép ajkán is élnek, mint az 'Isten haragja' és 'nyila', *szó* helyett az ige; a hit, hogy a kiontott vér égre kiált s hogy az Úr az árvák atyja.⁸⁷ A gimszarvas-hasonlat epikai közkincs, Homérosztól Tassón át Zrinyiig, Balassáig lehet követni, de *Toldi*-ba nyilván a zsoltárból (XLII.) s kálvinista imádságos könyvekből jutott.⁸⁸ Bánóczy József egyes alakokon is lát némi emlékeztetőt: Toldin Sámsonból, győzelmében a Dávidéből, a csechen Góliáthból; a cselekvényben is: pásztor korában Dávid szintén küzd ragadozókkal s egyszer tudtára adja Saulnak, hogy általában ott járt s kezében volt élte.⁸⁹

⁸⁷ Az ily egyezéseket apróra összeállította Pollák Miksa: *Arany János és a biblia*, 41—50. l. Az 51—60. lapon *Belső hatás* címen azokat is részletezi, miket Bánóczy sorolt fel először, s Györgyöt Saulhoz méri, kinek 'szíve rakva álnoksággal.'

⁸⁸ Waldapfel szerint Zrinyi XII. énekéből vette, ott van szó *sebzett gím* szarvasról, (a bibliában csak *szomjas*), ott keres dictamust, a mit Arany a *Zrinyi és Tasso* tanulmány bevezetésében ezerjófűnek fordít. Waldapfel Zrinyinek több ottani kitételét is párhuzamba teszi a IV. énekkel. — *Irodalomtörténeti Közlemények*, XII. 62—64. — Géresi Kálmán gr. Bethlen Katának *Bujdosásnak emlékezetköve* c. ref. imádságos könyvében látja a hasonlat közvetítőjét (*Bp. Szemle*, 118. k. 312. l.). — Ez is mutatja, milyen általános e hasonlat.

⁸⁹ Bánóczy József: *Toldi és a biblia*. — Évkönyv. Kiadja az Izr. Magy. Irod. Társulat. 1895. — A két utóbbi mozzanat: Sámuel, I. XVII. 34—35, és u. ott XIV., XVI.

Az egyszerű, természetes előadásban Homér volt mintája. Még mielőtt *Toldi* írásába fogott, azt mondja Szilágyinak: „Homért tanulom, *Iliást* eszem.“ (46. febr. 22.) Benne mindazt megtalálta, amit Erdélyi Vörösmartyt bírálva tanított: hogy az alkotáshoz ‘átgondoltság’ kell, ‘az esemény egész látkörének tisztában tartása’, ‘a résznek is magához illő egység’. E természetes, örök kíváncsiságot megvalósítva találta Homérosban. Ő rá vezeti vissza Zlinszky Aladár a jellemzésben az indulatok nyíltságát, a lelki állapotok testi kísérőit, általában a testi élet pontos rajzát, mellyel Arany Toldi étkéről, álmáról beszámol.⁹⁰ Hasonlatai nem külső vonások kiszélesítői, rendesen lelki állapotot szemléltetnek, mint a vérző szarvas, a bezárt paripa. Homér állathasonlatainak példájára méri Toldit ő is hajszolt toporjánhoz, űzött vadkanhoz és komor bikához; ezek azonban egytől-egyig alföldi képek, az utóbbi egyenesen szalontai, ott neveztek így egy erős, erőszakos embert.⁹¹ Folyamatos előadást tanul a görög költőtől, de azt a magyar mesélők módjára a jelenbe hozza s folyvást beleavatkozik. Oly

⁹⁰ Zlinszky Aladár: *Toldi, a természetes ember.* — *Egy. Phil. Közl.* XXXI. — Harmos Sándor (*Irod. tört. Közl.* XXII. 115. és 144.) a III. énekbéli sürgés-forgást a kérők vigadásából vezeti le az Odysseában (a mi erőszakolt). — E magyaros leíráshoz B. Podmaniczky Pálné Gvadányi Rontó Páljából idéz hasonlót, de nem forrásképpen (*Irodalomtörténet*, 917. 413.); láthatott ilyet Arany Szalontán eleget. — Csengeri János (a *Költők és Írók* Homeros-kötetében) személyek közt keres hasonlatosságot; Benczén az *Odyseea* Eumaiosának ‘visszasugárzását’ látja; viszonya Miklóshoz olyan, mint ezé Telemachoszhoz; Toldiné orrtekerődése a Laertesé; Homér is beleszól néha az elbeszélésbe, megszólítja Menelaost, Patroklost. A szövegből Riedl és Zlinszky csak 2—2 sort tudtak párhuzamba állítani.

⁹¹ Rozvány írta Riedlnek. *Magyar Figyelő*, 1917.

természetes kíván lenni, mint Homéros, csakhogy a maga módján s amint Homér nyomán Goethe a német polgári eposzt alkotta meg, Arany a magyar népies költői elbeszélést. Szemében az *Iliás* és *Odysseia* „nem egyebek egyszerű, — téjmézzel folyó népi költeményeknél. Bennök az egyszerűség költői fenség-gel párosulva van, s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalman. — Ez lebeggett előttem, midőn *Toldi*-t irtam.“ (Szilágyinak, 47. nagypéntekén.).

Közvetlen, magyar példája Petőfi *János vitéz*-e volt, melyben a költő a magyar nép mesetermő képzeletét s a nép elbeszélő modorát követte művészi módon. Arany Petőfi költészetét 46 óta ismerte igazán (maga írja Szemere Miklósnak, 57. nov. 29.), mikor rendes olvasója volt a *Pesti Divatlap*-nak, hová Petőfi dolgozott. Szilágyi személyesen is ismerte Petőfit 44 óta s bizonyára sokat beszélt róla, 46-ban Szalontán jártában. 47-ben Arany már feleségét is azzal mutatja be, hogy „Petőfit olvas“ (Petőfinek, 47. febr. 28.), *Kukorica Jancsi*-t pedig gyermekei is ismerik (u. ott.). Készülő műve hosszát Arany ehhez méregeti. „*Toldi* nagyra nőtt — írja Szilágyinak (47. jan. 9.). — *János vitéz*-nél nagyobb, megolvastam.“ Ez volt előtte a minta. E hatásról egész irodalom támadt.⁹² Kéky Lajos a mesében is lát ha-

⁹² Kivált mióta az Akadémia pályakérdésül tűzte ki. A jutalmat Kéky nyerte; műve a *Budapesti Szemlé*-ben jelent meg s Arany epikájáról szóló füzetében az *Olcsó Könyvtár*-ban. Harmos tanulmánya az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben. XXII. köt., Nagy Sándoré u. ott, XXIV. k. Kristóf György csak az általános hatásokra mutatott rá, a reform-kor nemzeti erejére, az irodalom akkori népies hajlamára. — *Uránia*, 1912. — 475—484. Az értekezés harmadik, elemző része nem jelent meg.

sonlatosságot, csakhogy az alacsony sorból kalandokon át fölvergődő ifjú örök mese-téma s *Toldi*-ból épen a *János vitéz* főindítéka, a szerelem hiányzik, az óriásokkal s a népi képzelet egyéb csodálatosságaival együtt; a részlet-hasonlóságok merő kicsiségek. A népi szólasmokat, melyeket Harmos összeböngészett, Arany ép úgy vehette a néptől közvetlenül. Nagy Sándor csakis apró színező vonásokban látja Petőfi hatását. A hasonlóságnál több a különbség. *Toldi* szerkezete egységes és szilárd, nem laza kalandok sora. Janesin némi népmesei humor csillámlik, Miklós lelki élete magasabb fokú. Aranynál több az élet, Petőfinél a képzelet s hangulat.

Petőfi a mesék naiv képtelenségeit utánozza, Arany a mondák egyszerű természetességét. Petőfi a népmesék virágait szedi, Arany a nép józan előadásának vette magvát. Műveikben természetük különbsége is tükröződik: János vitézt az ifjuság könnyelműsége ragadja kalandról-kalandra, Toldiban költőjének komolysága él. — Petőfi valódi hatása abban áll, hogy felbátorította Arany félénk Múzsáját, hogy az meg mert szólalni a maga nyelvén.

Valóban, Aranyra Petőfi egész költészetének szeleme hatott, mely költőivé tudta emelni a nép életét, gondolkozását, érzéseit, nyelvét s a népköltészet egyszerű szépségeivel ki tudta fejezni a szív minden érzését, a költészet minden hatalmát. Mikor *Toldi* könnyes szemmel gondol a szülői házra és édesanyjára, gyászba borult csillagáról és jó reményéről beszél (IV.): Gyulai Ágost a szavakban is szinte Petőfinek *Távolból* versére ismer, mintha annak érzései zsongának Arany szívében. Lehet ez azonban csak egyforma emlék, hiszen vannak hasonló élményeik s

egyéniességükben rokon vonások. A gyermeki szeretet megvolt Petőfi verseiben, de megvolt Arany szívében is. Származásukkal járt a néphez való ragaszkodásuk. Mindketten hiszik a természet igazságát, a nép romlatlanságát, ezt hirdeti e kor romantikus irodalma. Toldiban Zlinszky „a természetes embert” látja, Petőfi magát „a természet vadvirágának” vallja. Lelki válságok idején Petőfi falura menekül, a várost Toldi is hidegnek, szívtelennek tapasztalja. Az úri rendet Toldival és Bencével szemben a nádor hetyke legényei meg a kapzsi György képyiselik, a kárörvendő udvari néppel, mely örömmel hallja, hogy Györgynek gyilkos testvére van. Mindkét költő az üldözöttek pártját fogja, a bújdosókét; ez az irodalomban a betyár-világ és betyár-romantika kora.

Mindebben a kor is tükröződik, a közélet demokratikus, a költészet népies iránya. A kor élénk nemzeti érzése büszkélkedve nézhetett Toldira, ki nek testi-lelki épsége, egyenes természete, mély érzése, bátorsága és nagylelkűsége s tiszta erkölce virágukban mutatták a magyar jellem erényeit. Arany maga is úgy látta, „Toldi fogadtatására igen sokat tett az újság, a democratia felé gravitáló közszellem” (Tompának, 54. nov.). Gyulai szinte a kor megtestesülését látta Toldiban. „Vajon a pórsuhanc, ki lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör, népünk eszményi oldalait tünteti elő, nem hangzott-e össze azon kor vágyai és élményeivel, melyben az első rész megjelent?”⁹³

Minden példa és hatás csekélység ahhoz, amit Arany saját tehetségének köszön, képzeletének és

⁹³ *Kritikai dolgozatok*, 116. l.

művészi érzékének, mely a monda hézagait odaillőn egészítette ki, úgy hogy gazdag, egységes képpé változott. *Toldi* diadala után sokat írtak a mondáról s a hősről, de Arany felfogását s művészi érzékét minden csak igazolta.

A mondát *Toldy* Ferenc „a magyar őskorból vagy épen eleink mythosából fenmaradt’ töredéknek nézte, hőset Herakles-féle vasgyúrónak, kire „utóbb a Miklós keresztyén név tapadt”; Ilosvainál Anjou-kori alakja maradt volna fenn.⁹⁴ *Ipolyi Magyar mythológiája* (1854.) számos külföldi mondából idéz hasonló elemeket: Kullervo és Szigfried kovácslegényekként nőnek, Romulus és Remus pásztorok közt, Firdusi-nál is Kosrev. Rustem szörnyekkel küzd s keze szorítására lehullnak az újjak. (173—179. l.)

Maga Arany aláhúzza *Ipolyi* bevezetésében a néphagyományról szóló szakaszban, hogy a rossz ellen küzdő s diadalmaskodó hősök története mythosok töredékére mutat vissza s hogy a nyugatiakhoz való hasonlóság mellett mondáinkban eredeti vonás is van. (23. l.)

Toldy Ferenczel szemben *Kemény Zsigmond* élő személyt gyanított a hősből. Motiválatlan gyilkossága életrajzi valóságnak érzik, az is, hogy nem hajlik szerelemre, sőt egyetlen ilyen kalandján pórul jár; ezekben „a képzelődést zsidbasztotta az ismert tények terhe“, ez magyarázza e monda józanságát.⁹⁵

A kutatás két irányban halad: egyik a monda

⁹⁴ *A magyar költészet Zrínyiig.* 98. l.

⁹⁵ Arany *Toldi*-jának bírálatában, a *Divatcsarnok*-ban, 1854., s *Tanulmányai* közt. Mondái alaktól azt várná, hogy már gyermekkorában csodákat műveljen s egész seregeket verjen szét.

eredetét fürkészi a mondák rengetegében, a másik Toldi életének nyomait keresi.

A monda-hasonlítás veszélye, hogy felületességre vagy erőszakra csábít, sok kutatót megjátszott. Gre-guss Shakespeare-búvárlatai közben az *Ahogy' tetszik* forrásában, a Gamelyn-mondában pillantott meg egy ismerős vonást: a gonosz testvért, ki öccsét eselédül tartja s elfoglalja örökségét,⁹⁶ — ami csak Aranynál van így, Ilosvainál oly kevés a nyoma, akár a Heinrich Gusztáv felhozta Kurzibold-mondának, ahol a hős kistermetű, (innen neve), szűkmellű, de bátor⁹⁷ s gyűlöli a nőket, amit Arany *Toldi szerelmé*-nek előszavában félre is hárított. Ily futó pillantással a felhők közt bolygó János vitézt Phaëtonnak lehetne nézni.

Később Riedl⁹⁸ szeme egy részlet egyezésén akadt meg: a szigeti párharc s a csónak visszalódítása megvan Tristan-eposzokban. A szigeti párbaj közhely, saját neve volt: Holmgang; a másik mozzanat is az, előfordul a Niebelung-énekekben is; a Dunán átkelve, Hagen szétrombolja a tutajt, hogy senki haza ne szökhessék (XXV. kaland.)⁹⁹ Ilosvai ezért nem okvetlen a Tristan-monda adósa. Hogy a csónak a túlsó partba vágja orrát, megvan magyar mesékben is, Gál

⁹⁶ Előbb a Pesti Naplóban, 1874. júl. 18. s azután a *Shakespeare pályája* c. kötetben. A többi vonás is erőltetett; a csehnek egy ökölbírkózó felelne meg, az anyának szerető.

⁹⁷ Ehhez járulna még, hogy megöl egy oroszánt s lever egy szláv harcost, és hogy sokat énekelnek róla. — *Egy. Phil. Közl.* III. 1879. 153—75. 1.

⁹⁸ Egyetemi előadásain. Ehhez hasonló mozzanatra Szász Károly is célzott, *A világirodalom eposzai* II. kötetében, a Tristan-mondáról szólva.

⁹⁹ Arany ezt még ekkor nem ismerte (Szilágyihoz, 47. nagypéntek.)

Jankalovich-ában (I. köt.), hol a visszalökött esónak hat mérföldet esúszik a szárazon; Toldiról szóló magyar mesében is megvan, ámbár talán Ilosvai nyomán.¹⁰⁰ Arany ezt a szájhagyományból vette, meg is jegyzi. Olyik Tristan-eposzban ott a büszke szó is, hogy holtnak nem kell esónak, de ennyi hetykeségért sem Ilosvai, sem Arany korabeli magyar legénynek nem kell a szomszédba menni.

Sok folyik önként a tárgyból, a helyzetből; nem minden átvétel, ami hasonlatos. Lám, Tristán is a szerelmes órán a víz tükrén veszi észre a leskelődő királyt, mint Toldi az orvul rátámadó csehet. Ez nines Ilosvaiban, de megvan Aranynál, aki a Tristán-eposzt nem ösmerte. Ez észrevevés természetes a puszta élesszemű fiánál, kinek a víz színe igazán tükör. Ily kis lelemény találkozása mutatja, mennyire saját módján s természete szerint tudta felruházni Arany a népmonda vázát.

Ilosvai Toldijára ütő vonást találtak mások a XIII. században feljegyzett olasz és francia Guillaume-mondák Rainouart-jában: bátyjára támadást, elbűjdosást, kuktálkodást a királyi konyhán, ahol fazekakat mosogat. Mindez a bűnbeesett és vezeklő lovag mondatypusának közhelye: Havelok és Gareth is szolgál a konyhán. (Tennysonnál is.) Ha Ilosvai ennyi külföldi mondát ismert, korának nagy tudósa lehetett. Több részletben akad hasonlóság, ha elhiszük, hogy a fenyőszálból, melyet Rainouart kitép, vált a Toldi nyomórúdja.¹⁰¹ Fák kitépését a

¹⁰⁰ *Népköltési gyűjtemény*, XIII. 475.

¹⁰¹ Kacziány Géza: *Ősköltészetünk az összehasonlító irodalomtörténet alapján*. 1891. — Birkás Géza, *Ethnographia*, 1912., 277—289; 1913. 82 1. — Bírálta Karl Lajos az *Iroda-*

Kalevipoeg Toll-járól is mondják s a mesék fanyűvő óriásairól s íme, megvan *Toldi szerelmé*-ben is, Píroska sírjánál; ez is annak példája, mennyire a népmondák és mesék szellemében él Arany képzelete, mozog leleménye.

Találóbbr az a párhuzam, melyet Solymossy Sándor állított fel, rámutatva, hogy Toldi egész ifjúsága, amint anyja mellett nő, lovagokkal találkozik, gyászoló özvegy boszúját megállja s kitűnik: főmozzanataiban hasonlatos a *Parcival-mondához*.¹⁰² Ezzel egy világszerte elterjedt typushoz kapcsolta a Toldi-mondát.

Mélyrehatóbb, amint ezzel kapcsolatban a francia hősmondák szokásos szerkezetét megvilágítja. Ezek rendszerint három részből állnak: az első a hős ifjúságáról szól (*enfance*), a második férfikora tetteiről (*chevalerie*), végül a hős többnyire monostorba lép (*moniage*), de még egyszer előjön megívni egy idegen bajnokkal. Efféle szerkezet Ilosvainál is tisztán érezhető; amit Arany *Toldi*-ban különválasztott és megírt, az első résznek felel meg; közepe mintha szét hullt és kiesett volna Ilosvainál, de az öregkori rész megint kerek s Arany művészi érzéke másodjára ehhez fordul *Toldi estéjé*-ben s csak nehezen szánja rá magát, hogy a töredékes középső részt a történetből és képzeletéből kiegészítse. Íme, Arany szerkesztő művészete Ilosvai kusza szövegéből is tisztán kiérezte a monda természetes tagoltságát.

lomtörténet-ben, 1914. 94—105. l.; erről Bartha József az *Élet és irodalom*-ban, vitájuk az *Irodalomtörténet*-ben, 1914. 134., 280. l. — Havelok és Gareth példáját Solymossy hozta fel, *Ethnographia*, 1918., 1—23 l.

¹⁰² Solymossy Sándor, *Irodalomtört.* Közl. 1924.

A moniage-mintát tartalmi részlet is megerősíti: ezzel meg volna magyarázva a barátsuha,¹⁰³ melyben az agg Toldi harcol, amihez Solymossy szintén talál megfelelőt (*Moniage Guillaume*), ahhoz is, hogy vén korában szembeszáll a királlyal (Guillaume Fièrrebrace-kaland), ami e chansonok nyers nemzeti hőseivel nem egyszer megesik.¹⁰⁴

Minden szorgos hasonlítás után is maradnak

¹⁰³ Ezen kívül csak Thuróczyra hivatkozhatnánk, hol Bátor Opos viseli, (II. 52.; Bonfin I. 54.; Ipolyi 177.) úgy küzd a cseh óriással, „super gilvum equum in lorica cucullata.”

¹⁰⁴ Solymossy a mondának mind a három részéhez keres párhuzamokat, s nem nyugszik, míg oly részletekhez is hasonló vonást nem talál, minő a kenyérbe süített pénz (*Ruodlib*), ami a népmesékben mindennapi, vagy a bakfitty-játék Lucera ostrománál, *Toldi szerelmé*-ben, miben a költő nyilván a gyermekjátékot írta le; továbbá a prágai kaland és fegyvercsempészés, melynek párját csak kerülővel, a föltevés szerint franciából átplántált spanyol mondából idézi, hol Toldi helyén Cid áll, noha Szilády és Bartha József kimutatták, hogy ez történeti valóság. (Bartha: *Kath. Szemle*, 1899. Poór Antalra hivatkozva; *Nagy Lajos király*, Tört. Életrajzok, 432—440). Szóval Solymossy egy fikarcnyi leleményt sem akar meghagyni, nemcsak Ilosvainak, hanem Aranynak sem, — mert ezeket csak ő beszéli; — pedig Solymossy is elismeri, hogy e chansonokat nem is ösmerhette, mert csak halála után kezdették kiadni. Még oly mozzanatot is hoz fel, a Dán Ogier mondájából, mely nálunk nem Ilosvaiban, hanem a népmesében maradt fenn: hogy az elfeledt, holtnak hitt hős mint keres magának lovat az utolsó viadalhoz, míg végre a maga szeméten tengődő lovára akad, a mesék táltosára. (*Népkölt. Gyűjt.* XIII. 475. Szeged vidékéről.) Ezt a mozzanatot közmondás is őrzi: „Rágódik, mint Toldi lova a szeméten.” (A száműzött s holtnak hitt Ogier öregkori mentő harcát a Nagy Károly mondakörében Szász Károly is említette; *A világirodalom nagy eposzai*, II.) Mind-ebből azt látni, egyrészt, hogy a hőselemek tömegében mindenhez találni hasonlatost; másrészt megint azt, hogy Arany mennyire a mondák szellemében dolgozott.

Ilosvaiban magyaros, részben egyenest népmesei vonások. Tisztán hazai szokás bajrahívó jelül sisaktoll küldése; példa nélkül marad a nyomórúd-jelenet, a nádon-éren bújdosás, a fiát éléssel tartó anya, a hős beszéde ősz szakállához, miben Ipolyi sámsoni vonást gyanít. Jár az egészen át valami szellő, melyet Arany magyar levegőnek érzett. Ilosvai verses históriájának nagy elterjedése is arra vall, hogy nem idegen népünk képzeletétől. Vannak benne vonások, melyek népmeséinkkel rokonok. Toldi kalandjait két elterjedt mese-typussal próbálta összehasonlítani Moór Elemér.¹⁰⁵ Egyik Erős Jankó, mely nálunk 7 változatban ismeretes; szereplőjét külföldi kutatók mindazon mondai hősökkel kapcsolatba hozták, kikkel Toldit szokás összemérni. Jankónak roppant az ereje, tíz öles botja, rengeteg buzogánya van, félrehúzódva él, agyonesap egy bikát, farkasokkal bírkózik s úgy megszorítja az ördög kezét, hogy körme alól „csatagzik” a vér; külföldi mesékben a király konyháján szolgál s ölszám hordja a fát. A másik mesetypus „Aranyhajú”-é; négy magyar mese szól róla. Férfi-változata Hamupipőkének; bújdosik, alacsony szolgálatot tesz, míg lovagi tornán kitünteti magát. A két typus épen azon ponton forr össze, hol Négyesy forradást látott Ilosvai szövegén. E népmesei mozzanatok kétségkívül hasonlatosak a Toldi-mondához. Arany tehát jó úton járt, midőn a töredékes mondát a népmesék vonásaival egészítette ki, amit célja is diktál, mert a népnek kívánt írni.

Vannak meséinkben közelebb vívő nyomok is. Szilády Áron egész sereg mesét hordott össze nagy-

¹⁰⁵ Moór Elemér: *A Toldi-monda és német kapcsolatai*. Német philologiai dolgozatok. XIII. füzet.

erejű hősről, kit Miklósnak hívnak, sokszor királyfia néven, ami vitézt jelent. A Toldi név is él mesékben. Nyomórúdját emlegetik Göcsej vidékén s kézfogását táltos barátjával, melytől mindketten lángra lobbannak.¹⁰⁶ Elvadult lováról és lópróbájáról mesélnek Szeged környékén. Bán Aladár Esztergom megyéből olyan mesét hallott, hogy mikor Toldi kirázta eszizmájából a homokot, domb támadt belőle, máig Toldi-domb a neve.¹⁰⁷ Ereje közmondásos; erős emberről azt mondták: Toldi unokája. A szalontai mondában Mátyás király megfogadja Góliátjának.¹⁰⁸ Így meggyökeresedett alakja a magyar népben.

Feljegyzések is szóltak felőle. Ilosvai panaszkodik, hogy „keveset olvasott róla krónikákban”, tehát valamit mégis csak olvasott; szemükre lobbantja az énekszerzőknek: „feledkeztek dolgokban”. De a nép

¹⁰⁶ Gönczi Ferenc: *Göcseji mondák Mátyás királyról és Toldiról*. — *Ethnographia*, XIV. 439—440.

¹⁰⁷ Bán Aladár: *A Toldi-monda alaprétege*. *Ethnographia*, 1917. A hős nevét Lisznai palóc mondája abból magyarázza, hogy a király útjából félretolt egy hegyet. — Nógrádból Szilády oly mesét is közöl, mely a királyi udvarra való neheztelésének adja okát; de kiderült, hogy ez a *Gesta romanorum*-ból s Poncianus históriájából való részlet; mint Bognár Theophil kimutatta, *Egyet. Phil. Közl.* XV. 969. 1.

¹⁰⁸ *Magy. Népkölt. Gyűjt.* XIV. *Nagyszalontai gyűjtés*, szerkesztette Szendrey Zsigmond. 229. C. — Szalontán ma már a nyomórúd mellett a farkaskalandot is mesélik, meg hogy az óriás orozva támadt rá; anyjáról s Györgyről is tudnak, de meg lehet, hogy ezt Ilosvaiból vagy Aranyból tudják. — Egy Rozsnyón előadott iskolai drámában Mátyás király Toldit küldi hadat gyűjteni. — Ism. Dézsi Lajos; *Irodalomtörténeti Közlemények*, XVI. — Erejének híre messze földön elterjedt. Corbea Tódor 1700 körül készült román szótárában Milo római hősnél az erő példajaképen említi. (Baciu János, *Egy. Phil. Közl.* 1910. 157. 1.)

nem feledkezett meg róla. Rádai Pál 1700 körül hallotta a mondát Nógrádban, az ottani Nagyfalú és Toldi községekbe s Mátyás király korába téve.¹⁰⁹ Bél Mátyás útféli énekeket hallott róla, carmina vernacula, quibus prodigiosi actus Toldii decantantur.¹¹⁰ Balassi két énekét 'Toldi Miklós éneke nótájára' szerzette. Erdélyi János két sornyi verstöredéket idéz:

Híres Toldi Miklós erős vitéz vala.

Budán egy kapuban függ még vasoldala.¹¹¹

Buda bécsi kapujában, középkori szokás szerint, csakugyan voltak felaggatva hadi szerszámok. Ott látta 1573-ban, Ilosvai idejében, Gerlach István, de az őrt álló török neki török vitéz fegyvereinek monddotta; Bán Aladár szerint a katona Toldit tarthatta töröknek, mert neve török szó is, duzzadtat jelent. Leírta e fegyvereket Bél Mátyás; emlegeti b. Orczy Lőrinc;¹¹² Dugonics is látta és Jankovich, a gyűjtő;¹¹³ ők mind Toldi Miklós emlékeinek tartották.

Toldi alakját tehát a hagyomány is őrizte s nem mesebeli alaknak, hanem elevennek tudta. Arany korában ez adalékok nem voltak összegyűjtve, de ő

¹⁰⁹ Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*, 1854. 98. lap.

¹¹⁰ *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, 1735—42. III. 442.

¹¹¹ *Népdalok és mondák*, II. 399.

¹¹² Ezt Tolnai Vilmos hozta emlékezetbe, *Egyet. Phil. Közl.* XXVII. 442. l. — Orczy a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* c. kötetben említi (megj. 1789.), *A' menykö háritó dárdákról* szóló versben, ezek alatt a budai királyi palotára tett villámhárítókat érti.

¹¹³ L. Szilády jegyzeteit s Prónay Antalt: *T. M. fegyverei*. — *Irodalomtörténet*, I. 184. l. — V. ö.: Tóth Béla: *Magyar ritkaságok*, 222. l.

kiérezte Ilosvaiból az életrajzszerű felépítést s néhány vonást, mely megéltnek látszott, minő a jelenet a nyomórúddal, a bírkózás a cseh lovaggal, kárhoztatott részegessége, a dísznélküli, nem hősi elmulás, hírneve mellett a vagyon megvetése. Midőn később Kemény fejtegetését olvasta, hogy Toldinak élő történeti személynek kellett lenni, azt írta Gyulainak: „... azt hiszem, teljesen igaza van ... legalább én eleve úgy fogtam fel Miklós gazdát“. (54 jan. 21.) Hogy' is tudott volna belőle e nélkül oly élő alakot formálni!

Ilosvai Toldi születésének évét is megmondja, 1320-at, Lajos királyt emlegeti s nagyrészt valóban az ő korában élt főurakat. Rádai ellenben s még szalontai monda-foszlányok is, Mátyás korába teszik, mintegy Kinizsi helyébe;¹¹⁴ Toldy Ferenc ezt azzal magyarázza, hogy „Mátyás fényes időszaka feledékbe süllyesztvén Lajosét, a nép a maga Toldiát Mátyás hősköre kiegészítésére fordította“. Arany ebben is meghiszem Ilosvainak; Laczfi nevét is említi. Ha Mátyás vonzza magához, alig vezetheti a megvénült Toldit a rövidéltű király udvarába; talán elvágja az útját a középkor tragikai hátterű lovagi eposzának, *Toldi szerelmé*-nek.

Vidék is kettő versenyzett Toldiért. Rádai s az ő nyomán Dugonics, nódrádmegyeinek tartják.¹¹⁵

¹¹⁴ Nagyszalontai gyűjtés, 229.

¹¹⁵ Nagy Iván az ezerháromszázas évek közepétől ismer Nógrádban Toldi-nemzetséget; a név utóbb a Horváth-Tholdyakra szállt Erdélyben, akik egy 1512. évszámmal jelölt állítólagos képét őrizték Miklós ősüknek. (Szilády jegyzetei szerint.) A nyugati rokon mondák kutatói Nógrád-felé találják meg a monda útját, hol Garábon, az ottani Thold szomszédságában, 1180 körül prémontreiek települtek meg; ők hozhatták

Arany erről aligha tudott. Ilosvai földrajza biharmegyei Nagyfalu mellett szólt, ezen vitt Laczfi útja, mikor 'Erdélyből indula Lajos udvarába'. A Szilágyság monografusa, Petri Mór is azt vitatja, hogy az út Erdélybe a Rezen vitt keresztül. De különben is, miért hagyta volna el a költő e tájat, melyet a nép hiedelme Toldiének tartott s mely neki is szülőföldje, otthona volt? Hiszen e vidék szállongó hagyományai hatottak Ilosvaira is. Karácsonyi János meg is találta a Toldiak udvarházának alapfalait a bihari Rojt községben. Ennek köszöni az alföldi tájképeket és jeleket, részben az egésznek realitását, ennek a *Toldi szerelmé*-be beszótt helyi mondákat, emlékezőseket s a meg-megcsendülő lírai hang báját.

A költő megérte, hogy Ilosvait s beléje vetett bizodalmit igazolva, hőstét pedig Lajos korában elevennek látta. 1860-ban Miskolezi Károly az Akadémiában egy biharmegyei összeírást mutatott be, 1352-ből, melyből a Tholdiak virágzó családnak látszanak, Nagyfaluban, Szalontán és Tholdon; öten viselik közülük a Miklós nevet.¹¹⁶ A költő koporsója fölött is hirdette Szász Károly: a tudomány be fogja bizonyítani, hogy hőse nem mese; s néhány hónap mulva Aranynak Nagykovácsán volt tanítványa, Szilády Áron, Ilosvai-kiadása mellett okleveleket mutatott fel arról, hogy Toldi Miklós 1354-ben pozsonyi vicecomes

magukkal a francia mondat, Karácsonyi feltevése szerint (*Kath. Szemle*, 1899.). Solymossy úgy gondolja, hogy az ott porladó hősré ruházták hazai mondáikat. — Mályusz Elemér kutatásai azt mutatják, hogy a bihari és a szilágysági ág Nógrádból származott el.

¹¹⁶ A felolvasást kivonatossan ismertette Csengery Antal *Budapesti Szemlé*-je, X. 116.; utóbb egészen közölte az *Egyet. Phil. Közl.* 1881, 164, 1.

és várnagy, 1365-ben pedig a pápa zsoldjában az itáliai Alba Societas magyar kapitánya, (sok magyar harcos maradt ott el a király hadából); 1372-ben heves-vármegyei, 75-ben bihari comes, 82-ben Szabolcsé, — kedves embere lehetett Nagy Lajosnak. Még 85-ben is ad ki oklevelet, tehát túlélte a királyt.¹¹⁷ Zsigmond is adományokkal tüntette ki, többek között Bátorral Biharban.¹¹⁸

Ez évszámok, adatok illenek Ilosvai hősére; nincs

¹¹⁷ Sziládynek csak egy adata bizonyult tévesnek: hogy Lajos király oroszlán-kölkekért küldte Firenzébe; ez a Taldi Valoris ércöntő volt, levelet hozott Lajos királynak, úgy bízta aztán rá az oroszlán-kérő levelet. — Poór Antal, *Századok*, 1894., 926. l.; — Karácsonyi János, *Katholikus Szemle*, 1899. Karácsonyi atyjának nevét is tudja: Choka; — a Lőrincz nevet is érti, ha Ilosvai egy személy azzal a Péter deákkal, aki 1563-ban Telegden udvarházat vásárolt hét telekkel a Telegdyektől; ezek egyik öse, Toldi Miklós anyai rokona, viselt Lőrincz nevet. — György nevű testvére nem volt, de e nevet sokan viselték a családban. — Mályusz egyik oklevélben magisternek olvassa, nem nőtt tehát bárdolatlanul; az Alba Societas dominusa is lovagot jelent. Fiatalkori elnyomottságán Ilosvainál is a monda keze nyoma látszik.

¹¹⁸ Az újabb kutatás dr. Mályusz Elemér érdeme: *A Toldi-monda történeti alapja*. — *Hadtörténeti Közlemények*, 1924. 11. l. — Mályusz a prágai kalandot, melyet Ilosvai Toldi „vénségének csuda dolgai” közt említ s mégis „ifju Lajos királyról” beszél, Zsigmondra vonatkoztatja, ki 1388-ban „örök békességet” szerzett Vencel cseh királlyal. Így érthető az öregkori Ujhelyi viadal is; Német-Ujhelynek értve, Mátyás korára mutatna; Mályusz Vágujhelynek veszi, hová Zsigmond királyt kísérte el, 1387-ben. — Adalékokat közöltek még: Wertner Mór, *Akad. Értesítő*, 1913. 172. l. (1355-ben az esztergomi érsek milesei közt talál rá Toldira); Zsák Adolf egy osztályos perre vonatkozó oklevelet közölt, *Irodört. Közl.* XII. 373. lap.

igaz ok arra, hogy az oklevelek Toldiját egynek ne vehetnők a monda hősével.

Ha mindez nem bizonyult volna is valóságnak, ha az oklevelek Toldit más korba s más vidékre helyeznék, nem sokat változtatna Arany művének költői becsén, mégis zavaró volna; így a költemény csak nyert realitásban. Minde kutatás költői tekintetben is Arany érzékét s éles látását mutatja. Kiérezte Ilosvaiból a mondát, a mondából a valóságot. Oly részt emelt ki a rímes krónikából, melynek önállását Négyesy elemzéssel is bizonyította, mondai tartalmát s önmagában való kerektségét az enfance-ok példája igazolta. Ilosvai mellé befogadta a néphagyomány ihletését, a hézagokat a népmesék szellemében egészítette ki, előbb, mint tudhatta, hogy Toldi mesék hőse is volt. Képzelete oly egyöntetűen, oly szabatosan alkotott, oly epizódokat szőtt a cselekménybe, melyek rokon mondákban s mesékben is megvannak. Ilosvai nyomán az elveszett mondát alkotta újra, kipótolva a hagyomány és a népmesék elemeivel. Képzelete a monda-alkotás útját tette meg, visszafelé.

A nyers anyag megolvasztása lassú munka. A pályahirdetés után egy hónappal, március elején, még próza-elbeszélést ír, nem ezt. Nyáron Szilágyi néhány hetet tölt Szalontán látogatóban, akkor még csak elejét olvashatja a költeménynek. (Arany levelének célzása, 47. jan. 9.) Maga a kidolgozás gyorsan megy, bár hivatalától csak estéje szabad, akkor pedig sokat háborgatja a szomszéd udvarról a „Piros kakas“-nak csúfolt eszmiadiamester legényfiának klarinétózása.¹¹⁹ De költői ere oly gazdagon buzog, mint a sokáig elzárt forrás, ha nyílásra akad. A kéziratból világos,

¹¹⁹ Ercsey, 38.

hogy könnyen dolgozott, csak úgy folyt tollából. Ahol sorokat töröl is, a javított szöveg nyomban az írás folytában következik, nem későbbi toldás. Így mindjárt az első versszak második fele előbb így volt:

Itt-amott egy ferde boglya szinte szánja,
Hogy korán elszáradt árva sarju-lánya
S mintha volna ő is életérző pára,
Görnyedezve néz le törpe fajzatára.

Kihúzta s helyébe négy festőibb, népesebb sort vett át a második szakból, ott pedig a jószág-ítás képével pótolta.

A hetedik szak után még így festette Miklós lelki állapotát:

Ezért emésztődik egyedül, magában,
Mint ha szénrakás ég fojtott garmadában —
De habár körülte egy vásár nép volna,
Lelke fájdalmáról még sem panaszolna.

E esonka strófát kihagyta s az eseményekre bízta Miklós érzéseinek megvilágítását. Ép így elhagyta megütődésének széles rajzát Lacfi szavaira:

S mint ha fürgeteggé volna mindjárt válva,
Izmos balkezében megrendül a szálfá,
Szólni kezd, de a szót gyorsan visszakupja,
Húsos szája szélit majd vérig harapja.

Itt is két versszakot forrasztott egybe, meggyorsítva az egésznék menetét. A második ének elején a esonka strófákat próbálgatta összekapcsolni, de az eleven festés vonásaiból végre sem áldozott fel semmit.

Ily nagyobb javítások csak az elején vannak,

később csupán egy-egy vonáson módosít. Nyomtatás előtt már jobbra csak egyes szavakat változtat.¹²⁰

A kézirat utolsó lapján oda van írva: *Vége oct. 23-án, 1846.* Egy hónapja volt így a letisztázásra.¹²¹ A posta akkoriban bizonytalan; mikor az újságok a beérkezett pályaművek címét közlik, Arany megnyugodva írja Szilágyinak: „*Toldi*, a mint látom, felment.“ (47. jan. 3.)

Szilágyi biztatja barátját: „a népies írói kapacitásokat ösmerve, nem lesz, ki vele mérkőzhessék.“ (47. febr. 3.) *Toldi* valóban a Kisfaludy-Társaság kívánságát testesítette meg. Íme, egy mű, mely a nemzeti hagyományon épül, mégis új utat tör; a multat idézi fel, de közel hozza a jelenhez s a gyakorlatban eldönti a vitát az éposz korszerűségéről. A képzelet rémségeket hajhászó játéakai közt íme egy józan költői mű, a nemes realizmus első példánya nálunk, mely mégis merő költészet. Magyar rhythmusban zeng, mint Schedel kívánta, de el sem képzelt tökéletességgel s nyoma sincs benne a rím-szegénységnek, mellyel Er-

¹²⁰ Az első kéziratot Arany László özvegye a M. N. Múzeumnak ajándékozta. A II. ének elejéig menő abbamaradt tisztázatát Arany László Lehr Albertnek ajándékozta, hagyatékából az Akadémiába került. A múzeumi kézirat variánsait kijegyezte Esztegar László s kiadta a *Magyar Könyvszemlé*-ben, 905. IV. füz. Kijegyzései nem pontosak, s a kiadások közül csak a Ráth-félét tartja szem előtt, a közbeeső kiadások apró változtatásait nem. U. o. Bányai E. 1906.

¹²¹ Tehát idején készen volt. Kardos Albert elsietés nyomait látja az utolsó éneken: gyöngébb rimeket, nem értelmi pontra eső diaeresist, igéiktől elválasztott igekötőket. — *Toldi XII. éneke.* — *Irodört. Közl.* I. 101–108. 1. — U. ott e kérdéshez más is hozzászólott. — Ez ének kéziratán kevés a javítás, törlés, de a költő utóbb sem javítgatta.

délyi vádolta nyelvünket. Az elméletírók kívánságait látták beteljesülve, a költők a maguk törekvéseit.

Erdélyi János, a népies költészet útegyengetője, joggal mutatott rá, hogy Arany „a népi és művelt költő tulajdonait a legfényesebb sikerrel tudá egye-síteni.“¹²²

Az első hírt Erdélyi levele viszi Szalontára, ki, mint a Társaság titoknoka, jan. 23-án *Az elveszett alkotmány* visszaküldött kéziratának felküldését sürgeti. „Egyszersmind van szerencsém üdvözölni Önt, mint pályanyertest újra *Toldi*-jával, melynek sorsa épen a mai ülésben döntetett el, oly kedvezőleg, hogy a díjt méltányosnak hívé az ülés a kihirdetettnél magasabbra tenni.“¹²³ Arany 29-én kapja kézhez e levelet, másnap közli Szilágyival, utána vetve: „Jól esik a tavalyi keserűre.“ Szigetről február 3-án felel a visszhang: „IO PAEAN! — Toldinak nagy máj adatik.“ — Február elsejéről Vahot Imre keresi föl levélével, a *Pesti Divatlap* élelmes szerkesztője, „egy-egy talpraesett népies költeményt“ kérve, mert „ön bírálói kifogyhatlanok ön népies költészete, sajátos, eredeti magyarságának dícséretében.“¹²⁴ Ezt Garaytól tudhatta, ki belső embere volt a *Divatlap*-nak s a pályázat egyik bírálója. A lapnál nagy szükség volt népies költeményekre, mióta Petőfi a fiatal írók nagy részével az *Életképek*-hez pártolt. E pályamű őket is érdekelte. — Petőfit is kíváncsivá tette a sok dicséret; elkérte a kéziratot Erdélyitől; febr. 4-én elolvasta, rögtön verset írt Aranyhoz, s rövid levéllel még aznap

¹²² *Magy. Szépirodalmi Szemle*, 1847. júl. 25., az Értesítő rovatban.

¹²³ A levél nincs kiadva, de megvan Arany levelezése közt az Akadémiában.

¹²⁴ Kiadatlan, u. ott.

elküldte neki. „...minél hamarabb akarom Önnek tudtára adni azon meglepetést, azon örömet, azon elragadtatást, melyet műve költött bennem. Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy azt tegyük uralkodóvá!“ Kéri, hogy írjon neki magáról. Ugyanez érzéseket fejezi ki a vers, melyben magához öleli *Toldi* íróját:

Mit én nem egészen diestelenül kezdék,
Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel.

Képzeltetni Arany meglepetését, midőn e borítékot fölívta s kezébe vette e gyöngybetűs lapot, egyik oldalán levél, a másikon vers, s alatta a név: Petőfié. „Február 10-ike — ha szabad törpeségeket óriási dolgokhoz hasonlítani — úgy rohant meg a kitüntetéssel, mint Macbethet a diadalnap“ — írja másnap „viszont üdvezlet“-ében.¹²⁵ Zavara, sietése a válaszversen is érzik.

Február közepén végre a pályázat egész történetét olvashatta a titoknoki jelentésből a *Szépirodalmi Szemlé*-ben, a Társaság új közlönyében (7. szám, febr. 14.), melyet Erdélyi szerkesztett s Arany is járatott (Szilágyinak, jan. 3.). Tizennégy mű versenyzett. Bártfay, Gál, Garay, Tóth Lőrinc, Vörösmarty voltak a bírálók. Elég dícsérni valót találtak a pályamunkák közt — Tompa *Szuhay Mátyás*-a is ott volt — „de mintha előlegesen összebeszéltek volna, felolvasott véleményeik egymás után ugyanazon műnek ítélek a díjt, mely, mint egy bíráló magát kifejezé, nem csak a jelen pályáiratok közt hasonlíthatlanul a legbecsesb,

¹²⁵ E levél nincs kiadva Arany levelezése közt. Mikes Lajos akadt rá Szendrey Júlia iratai közt s ő közölte facsimilében *Az Est* 1925. évi április 12-iki számában, a válasz-verssel együtt. Ennél van kitéve a kelet: febr. 11.

hanem a magyar irodalom egyik legszebb díszé; kérdésen kívül... ezé a pálma, borostyán és minden... Az... ülés... azzal igyekvék lelkesedését kitüntetni, hogy a jutalmúl kitett öszveget 15 aranyról 20 aranyra emelé pénztára erejéhez képest.“ Ez elismerésben ott volt Vörösmarty szavazata is, kinek *Az elveszett alkotmány*-ról ejtett megjegyzése egy évvel előbb mélyen furódott Arany szívébe. A közülésen hossza miatt nem olvashatták fel, „részek pedig az egésznek kára nélkül nem adhatók.“

Szalontán azonban váltig fel akarták olvastatni nyilvánosan, — de Arany tartott az ottani kritikától, „a hol *János vitéz*-re elmondják: az is bolond, aki az ilyet kinyomatja“ (Szilágyinak, 47. nagypéntek.).

Az elismerés csak szigorúbbá teszi műve iránt. Alig küldte föl a pályázatra, már írta Szilágyinak: „... a szerkezetben lényeges hibát fedeztem fel egyet. T. Miklós, midőn Laczfi hada által hadi életre buzdítatik, bátyjától osztályrészét, pénzt stb. lovakat kell hogy követeljen, legalább azt, hogy őt *leventeileg* állítsa ki, s ezen közöttük viszálykodásnak támadni. Ezt megjavítandom.“¹²⁶ E fontos mozzanat tehát később

¹²⁶ Kiadatlan részlet a mutatványt vívó jan. 9-iki levélből. — Gyöngyösy könyve a 111. lapon közli a beiktatott strófa hasonmását, rajta a nyomdának szóló utasítás, hogy hová illessze. E szalag a pályázati példányba lehetett illesztve, mikor a nyomdába ment. Erdélyi János illesztette helyére. 47. febr. 23. azt írja Toldy Ferencnek: „T. Úr! Arany ismét irt. Ha Toldia el nem ment volna még, úgy kérem hozzámm küldeni; Arany javítása nálam van, én majd belé szúrom, a hová kell“. — *Akad. Értesítő*. 1914. okt. 578. 1. A Múzeumban lévő kézirat, mely a költőnél otthon maradt első fogalmazás, e szak a maga helyén áll, de éppen ennek közbeszúrása kedvéért egy egész árkus (9—16. old.) újra van leírva, törlések nélkül.

van közbeszúrva a II. énekbe, azon versszakkal: „Azért, hogy senkinek láb alatt ne legyenek...” Főképp ezért kéri vissza kéziratát (Szilágyinak, 47. jan. 31.) Erdélyitől. „Hallom, visszakérted *Toldi*-t javítani vagy mi — írja Petőfi. — Ugyan minek?... iparkodjál felkűlteni, hogy minél hamarabb kinyomhassák! S aztán bámulhassa két ország.” (Febr. 23.) De Arany még később is azt írja Szilágyinak: „Toldi sem mindenütt tetszik nekem, az eleje igen nehézkes; sok helyett igen elszélesedik, s néhol nagyon is alant jár, — ... *javítva* kiadom, az bizonyos. (47. nagypéntek.)

A *Szépirodalmi Szemle* május 23-án hirdeti, hogy „a napokban’ megjelenik; június elején meg is jelent, Tompa dícséretet nyert *Szuhay Mátyás*-ával s Garay koszorúzott legendájával, *Bosnyák Zsófiá*-val egy kötetben; 18-án a szerzőt illető példányok már Petőfi kezében vannak (levele e napról.). A kritika és az írók egyaránt lelkesedéssel fogadták. Tompa „örök életű költemény’-nek nevezi (júl. 5.); Eötvös József azt mondta: mindent odaadna *Toldi*-ért, amit valaha írt és írni fog.¹²⁷ A *Pesti Divatlap* föllengzőn magasztalja (jún. 27.); „jól esik látnunk a becsület és érdem emberét fölemelkedni”; dícséri a nyelvet és rímeit, s hogy „a köznép csak oly gyönyörrel olvashatja, mint akárki.” Bíráló megjegyzése is van: „legnagyobb mesék Toldinak Bencével s anyjávali véletlen találkozásai,” (melyek éppen nem véletlenek s mesékben és mondákban nem is szokatlanok). E tömjénezés azért is van, mert a költőt a lap borítékja már kizárólagos dolgozó társnak hirdeti; éppen ezért Garayról is ilyen nagy

¹²⁷ Erdélyi: *Pályák és pálmák*, 360.

hangon írnak.¹²⁸ A *Magyar Szépirodalmi Szemlé*-ben egy névtelen bírálat ismerteti, Toldy Ferencé (II. félév, 2. sz. júl. 11.). Szerinte e mű „örömpohárral kínálja az irodalom vendégét, mely majd minden gáncs utóízétől szabad”. Méltányolja a kompozíció kerekességét, a tagok összefűzését; hogy a „pesti viszontagság” „nem lazúl” van beszöve, mert „e nélkül Toldi nem jutott volna külső állapotjának öntudatára;” „jöhetett volna ugyan Bence előbb, de akkor az anyai szeretetnek a távolba is meleg áthatása elveszté vala azon költői jelentességet, melyet a szívtelen világ hidegségének e ténye után nyer.” Kiemeli, hogy „a jellemek cselekvésbe téve nyilatkoznak, drámaibban sok drámairónál;” kiemeli „Toldi talpig egészséges természetét,” s az egésznek népiességét, mely nemesak a kifejezés-módban, hanem a felfogás naivságában áll, mintha önkéntelenül alkotna így, a nép módjára, ami Kisfaludy Károlytól Petőfiig senkinek sem sikerült ily tisztán s a minnek „foltatlan birtoka teszi Arany János művét ritka tüneménnyé az egyetemes műköltészetben, s egyetlenné a magyar irodalomban.” „A mű egyébiránt oly tökéletes a maga nemében, hogy költője nevét, ha egyebet nem adna is ezentúl, megörökíteni képes.”

Arany örömmel látta, hogy a bíráló „sokat észrevett a rejtettebb dolgokból, miket ő szépség gyanánt írt oda.” Megrovásait is helyben hagyja, de az „akaratlan sírás előjelein” (VI. én.) nem változtat, sem „Toldi altában a „tisztá nyál kiesordulásán,” e homéri helyen, mert „a *tiszta* szó, melyet én gonddal tettem oda, mérsekel azon valamit” (Szilágyinak, szept. 6.).

¹²⁸ Az ismertetés írója alkalmasint Vahot; június 6. azt írja Aranyak: „*Toldy*-ját most olvasom s egészen el vagyok általa bájolva. Majd írok róla rövid időn.” (Kiadatl.)

Ezt Petőfi is megdicsérte, de előre megmondta, hogy lesznek, akik megakadnak benne (márc. 31.). Abban Toldy Ferenc némi részben eltalálta gondolatát, hogy az utolsó két sor helyett méltóbbat kívánt, noha átlátta erős kapcsolatukat az előzőkkel. „Csakugyan az adta nekem az *ökre* szót, nem a rím — mondja Arany, — sőt emlékszem, mikor az *ökre* már le volt írva, azon gondolkoztam, micsoda rímet vegyek rá a kápsa *örökre* helyett“ (Szilágyinak, 47. szept. 6.). A kéziraton ki is húzta ezt a két sort s ezt írta helyökbe:

De míg egy csillag lesz a szép magyar égen,
Szép emlékezete szájrul szájra mégyn,

— mégis jobbnak találta a régit, a többivel egy daraból valónak, — meghagyta hát végkép. Már csak azért is, mert ez jól simult Ilosvaihoz, aki Toldi életét azzal végzi:

Ő nagy erejének nem sok hasznát látá,
Semmiben marháját meg nem szaporíthatá.

Toldi sikere egyszerre belesodorja Aranyt az irodalomba. Vahot utat nyit neki lapjában a közönséghez. Petőfi barátsága segíti eligazodni az irodalmi életben, irányt mutat, terveket sugall neki s folytonos munkásságra ösztönzi. A Kisfaludy-Társaság elismerése az első költők közé sorozza s egyszerre ismertté teszi nevét. E kapcsolat állandóvá lesz. 1847 végén Szőnyi Pál, a Tisza-család geszti nevelője, megkérdezi Aranyt, elfogadja-e a Társaság tagságát, mert Erdélyi ajánlani akarja.¹²⁹ 1848. jan. 12-én megválasztják. A február hatodiki közülés meghívóján neve már ott van a tagok sorában. Szilágyi örvendezve írja: „A sors tudja, kinek hol van helye.“¹³⁰

¹²⁹ Kiadatlan levél, 1847. dec. 28-ról.

¹³⁰ Kiadatlan, 48. febr. 28.

III.

Új tervek. — Vahot és a Pesti Divatlap. — Rózsa és Ibolya. — Az első kisebb költemények. — Petőfi Szalontán. — Arany elvei a népies költészetről. — Szilágyi tárgyakat ad. — Petőfik őszi látogatása. — Shakespeare-fordítások terve. — Murány ostroma.

Nagy tehetség is olykor csak a hatás láttán eszmél magára; ezért szükséges művésznek az elismerés. Arannyal is ez történt.

Csendesen rója napjait. „Naponkint egyre-másra 10 órát hivatalban vagyok. A többi időmet részint szeretett nőm s két kis gyermekem, részint Homérom és Shakespeare-em társaságában töltöm el“ — írja bemutatkozásul Petőfinek (1847. febr. 11.). — Amint *Toldi*-t felküldi a pályázatra, visszatér tanulmányaihoz s fordítási terveihez. Szilágyi folyvást ösztönzi; „... már ilyesek után feljogosítva érzem magam befogni kedves barátomat az irodalom jármába...“ (47. febr. 3.). Ő 1845 óta „a theologia és physica rendes professora“ Mármaroszigeten a lyceumban; az iskola könyvtárából küldözgeti a görög klasszikusokat barátjának. 46-ban, mihelyst szalontai látogatásából hazaér, felhányja a „thékát“ s útnak indítja Xenophont és Platót, a színműírók közül Aristophanes *Plutos*-át — vele ekkor ismerkedik meg Arany, —

Sophokles *Trachisi női*-t, — „de meg is kívánnám aztán, hogy az egész *Sophokles* magyarul meglenne“ (46. szept. 25.). Arany bele is fog a *Trachisi nők* fordításába, „hatos jambusban, sort sornak, igen kevés kivétellel, visszaadva, a karénekeket prózában, mert... pindarusi mértékben magyar fül semmi gyönyört nem talál“ (47. jan. 31.). Segítségül kéri a német fordítást, melyet barátjánál már forgatott, s midőn Szilágyi megküldi, Arany örömmel látja, hogy jól értette a nehéz eredetit (47. nagypént.). Szilágyi figyelmezteti Schedel értekezésére *A műfordítás elveiről* (47. márc. 12.) s Arany a kérdést „studiummá“ szándékszik tenni (nagypént.). „Csak több szabad időm s erősebb szemem volna!... A télen Homérrel rontottam el esténkint“ (u. o.). Sophoklessel különben is elkésett, mint régebben Shakespeare-rel: a Kisfaludy-Társaság 46-ban Szücs Dánielt bízta meg teljes fordításával.¹ Szilágyi Shakespeare *Szélvész*-ét is elküldi, Lemouton fordításában, „összehasonlításért“ (46. szept. 25.). Arany tökéletlennek találja s arra gondol, hogy Szilágyival ketten egész Shakespearet lefordíthatnák (47. jan. 3. és jan. 31.).

A drámák általában erősen érdeklik őket.

Szilágyi a Nemzeti Színháznál el nem fogadott *Zrínyi* tragédiáját is hozzája küldi, hogy dolgozza át, tegye akár más korba is (1845. dec. 4., 46. szept. 25., 47. nagypéntek.). Aranynak semmi kedve e hálátlan munkához. Szilágyi Schwandtnert is megküldi s I. Ulászlót ajánlja tragédia-tárgynak, „à la *János*

¹ *Évlapok*, VII. kötet, XXI. lap.

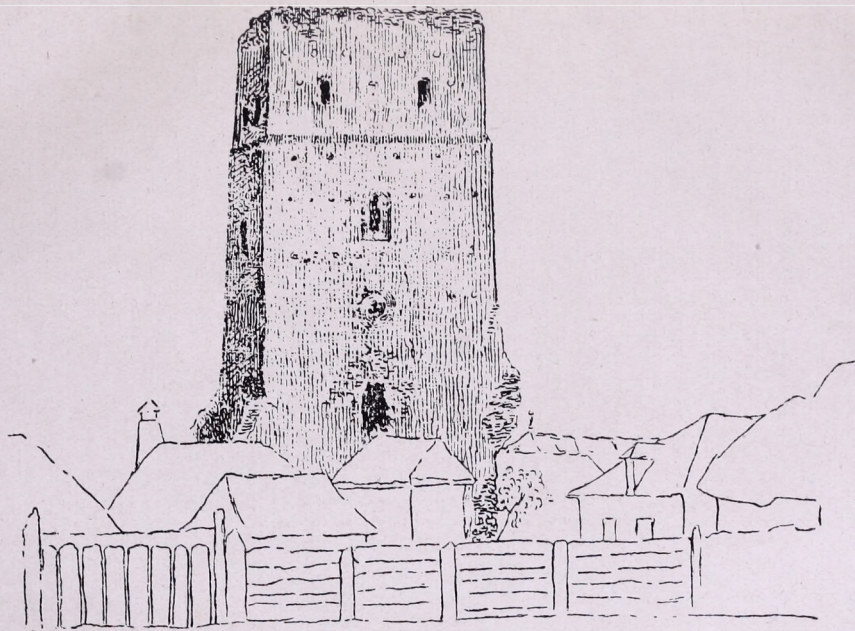
király“ (46. szept. 25.). Aranynak magának is van színdarab-terve; 47. jan. 9-én írja Szilágyinak: „Vígjátékot akarnék írni, ha — tudnék. Egy jó mese kereng fejemben, talán megkísértem. Fogalmim a komikumról tisztulnak; s a komikum műzsájának ügyis áldozattal tartozom — az *Elveszett alkotmány*-ért“. Szilágyi váltig tudakozódik a terv felől, de a válasz csak annyi: „... sub iudice est: kidolgozzam-e vagy sem“ (47. jan. 31.).²

Tehetsége habozva keresi irányát, mint a remegő delejtű. *Toldi* írása közben beleélte magát a verses, népies, epikai előadásba; tehetsége magára talált. Fordítási tervei közt eredeti műveké bukkan fel. Még mit sem tud műve sorsáról, mikor már azt kérdi Szilágyitól: „Mi volna az, ha az ember *népies hőskölteményt* írna. Kinevetnék vele az embert?...“ (47. jan. 9.) A vezérek és Árpád kora jár az eszében (nagy-pént.). Szilágyi mindjárt a *Nibelungen Noth*-ot emlegeti (márc. 12.), meg is veszi számára (u. ott), mert Arany már látta s olvasni szeretné (nagy-pént.). Amellett Fábrián Gábor Ossián-fordításaira figyelmezteti, s egy párhuzamra is, Homér és Ossián közt (ápr. 9.). A legjobb példák lebegtek a költő előtt.

² Szilágyi 1883-ban (febr. 1.) azt írta Arany Lászlónak: „... van egy eredeti vígjátéka is, ha csak el nem égette, mit nem gondolok.“ — Gyöngyösy László már azt erősítgette, (*Egyet. Phil. Közl.*, 1905. 822. l.), hogy Szilágyi olvasott is belőle részleteket s a mű az Akadémia pályázatára is felment. Akkor még nem volt ott ilyen pályázat; Arany ez évben többet dolgozott, hogysém még egy színmű is elférne közben; leveleiben nincs is róla több említés. — A kaszinó könyvtárából azonban ekkortájt említi Kotzebuét (47. jan. 31.).

Előbb azonban kisebb népies tervre gondol, mint egy erejét próbálni. „Halotta-e ön a *Rózsa és Ibolya* meséjét? — kérdi Szilágyitól (47. jan. 31.), — le akarom írni népiesen. De akkor mit csináljak vele? Ingyen oda lökjem valamelyik lapnak? Pedig szép tárgy a gonosz, nagyon költői.“ Szilágyi a népdal- és mesegyűjtés e korában a népi tárgy megmentését is fontosnak látva, arra biztatja: „Kérem, kényszerítem kedves barátomat, hogy a pusztai embereket meséltesse meg!“ (márc. 12.). Tompának is ez jár eszébe: „Mit értesz az ‚eredeti népmesék‘ alatt? Azt-e, hogy compositiója és meséje a magadé legyen? Vagy csak feldolgozod a néptől hallottakat? Úgy gondolom, az elsőt érted. Lehet is azt, mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét?... nekem itt ez a gondolatom van: meséltetni magamnak és kidolgozni aztán népiesen“ (48. márc. 2.). Ő arra kérte barátait, hogy a nép közt regetárgyakat gyűjtsenek számára. Arany is valódi népmesét dolgozott fel. Talán az is vonzotta, hogy mesét mondjon gyermekeinek.

Mire Szilágyi biztatása Aranyhoz eljutott, a mű már készen is volt. Vahot Imre, a *Pesti Divatlap* szerkesztője, február 1-én költeményeket kér tőle lapjába, melynek célja „nemzetiségünk terjesztése s különösen a romlatlan erőteljes magyar népies elem megkedveltetése“ (kiadatlan levél). Helye tehát már volt a költeménynek; ez késztehetette Aranyt, hogy tárgyán gondolkozzék. Február 10-ikén jutott kezéhez Petőfi levele s úgy felvillanyozta, hogy amint másnap elküldte válaszáat, rögtön hozzálátott a terv kidolgozásához. Tíz nap alatt elkészült vele. A kézirat vastag zöld papírosra írva, mint *Toldi*, tíz árkus-oldalt te-

A CSONKA TORONY NAGY-SZALONTÁN.

Petőfi rajza.

szen; vége alá oda van írva: „*Kidolgozásához fogtam febr. 11. 1847. — Vége febr. 21-én 1847.*“³

A mese gazdag költői szépségekben. Első tagja, a szerelmes legény próbatétele, ős mesetárgy, mely sok mesével közös.⁴ Hogy a feladatokat a lány végzi el kedvese helyett, arra Henszlmann Gaálnak németül kiadott meséiből,⁵ Simrock német mesékből Shakespeare Mirandájáig hoz fel példákat.⁶ Az átváltozás elterjedt népies költői lelemény az *Ezeregy éjszaka* óta; Kunos Ignác oszmán-török népmesékben közölt hasonlót,⁷ a költők Ovidius óta kedvelik; ez üz kergetőző játékot a képzelettel Mistral *Magali*-dalában. Arany érezte ennek népies erejét, egy, a *Nyelvőr*-ben olvasott mese prózaibb elváltozásainál öreg korában odajegyezte, hogy *Rózsa és Ibolyá*-ra emlékezteti.⁸ Legköltőibb a történetben az átok s betelése, hogy az ifjú elfelejti kedvesét, mást készül elvenni, mikor végre eszébe jut vagy ráismer és egymáséi lesznek.

³ A kéziratot Arany László özvegye a kisújszállási ref. főgym. könyvtárának ajándékozta.

⁴ A három próba is általános: erdőt egy éjszaka kivágni, helyét bevetni, learatni s reggelre kalácsot sütni a termésből; hegyet lehordani, szőlővel beültetni, borát szűrni; tüzet fújó paripákat megülni. Az első kettő megvan Erdélyinél, *A király és ördög* c. mesében, (III. 218.); a második Merényi *Dunamelléki népmeséi* közt, II. 117. l.; a harmadik *A pelikán madárról* szólóban, (III. 244. l.). A *Rózsa* férfinév Krizánál, 418. l., *Rózsa vitéz*.

⁵ Henszlmann: *A népmese Magyarországon. — M. Szépirodalmi Szemle*. II. félév, 168. és 219. l.

⁶ Simrock: *Die Quellen des Shakespeare*, II. 337.

⁷ *Budapesti Szemle*, 50. kötet, 386. l.

⁸ *Nyelvőr*, VIII. 375.

Ez Kalidásza *Sakuntalá*-jának gyönyörű tárgya, mely itt fölbukkan a magyar népmesében.⁹

Rózsa és Ibolya elterjedt mese volt, bár ízről-ízre abban az alakban, amint Arany feldolgozta, nincsen följegyezve. Első följegyzője Gaál György, de az ő gyűjteményében csak 1860-ban látott napvilágot, *Az ördög leánya* címen¹⁰; Gaálnál *Az üvegbaltá*-ban is hasonlóak a feladatok és átváltozások. Rokon Erdélyinek 1855-ben megjelent *Magyar népmesék* kötetében (melyet nagyrészt Gaál kézírataiból adott ki) a *Több hétszer esküdni, mint egyszer*; megvan Krizánál is, *Szép Palkó* címen. Merényi később a Duna mellékéről s a Sajó vidékéről is közli; Solymossy Sándor húsz változatát ismeri.¹¹ A költeményhez tartalmilag mint származásra legközelebb esik a *Ráadó és Anyicska* c. mese, melyet Arany László írt le.¹² Gaálnál, Erdélyinél s *Ráadó*-ban idegen tag van a mese elejéhez forrva: az ördög segítség fejében kaparint meg egy újszülött fiút, kit aztán próbáin az ördög lánya segít; Krizánál is ördögök végzik el a munkákat. Arany ezt lefejtí a mese törzséről. Mindezzel érezni szépítő, simító kezét. Gaálnál, Krizánál s *Ráadó*-ban a lányok változnak lovakká s hátukon viszik el kedvesüket. Kápolna s pap helyett — mint Gaálnál, Erdélyinél van — malommá s molnárrá változtatja őket. Nagyon szétágazók a végső mozzana-

⁹ Simrock angol változatát is ismerteti, i. m. 335—36.

¹⁰ *Gaál György magyar népmesegyűjteménye*. I—III. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc. 1860. Ez a mese III. k., XXIX.

¹¹ *Ethnographia*, 1906. *Rudolf meg Rudinca* címen még 1888-ban is lejegyezte Veszprémmegyében Halász Ignác. — *M. Nyelvőr*, XVII. 426—29.

¹² *Arany László népmesegyűjteménye*,

tok. Krizánál álomból ébredve nem ismernek többé egymásra s álmukban ötlük újra eszükbe minden; Erdélyinél a legény már meg is esküszik mással. Egészen Ráadó jár legközelebb a költeményhez: királyfi a hőse, aki tündér-mátkáját hazavinné apja országába, csak addig válnak el, míg ő előre siet, s még az új lakzi előtt egymáséi lesznek.

Arany egyéb népmesei vonásokat is elegyít közbe; a mostoha nála a vasorrú bába, aki szénvonón lova-gol, öreg ura pedig tutyi-mutyi ember. Az egészet kikerekíti. Minden szálát elvarr: Rózsa cserbenha-gyott új mátkája visszanyeri régi szerelmesét, kiért váltig búsult. Lépten-nyomon költői részletek emel-kednek ki, mint a csókolódzás gyöngéd jelene, a vér-csepp kibuggyanásánál az az észrevevés, hogy „söté-tebb volt a Rózsa vére”, mit Riedl Arany jellemző erejének példájául emelt ki.

Minden íz magyar: Tündérországnak határfája van; Rózsa szíve úgy ugrál örömében, mint legény a csárdában. A költő ereje s magyarsága egészen fel-szabadul a végső két jelenetben: az utcaajtóban tör-vényt látó király homéri vagy bibliai¹³ egyszerűségű alak, egy mesebeli falusi bíró; a lakzin magyar tánc pereg, az egész násznép a lakodalmas magyar házé; a vén koldusban, ki nem szokott kérni, kiabálni, ma-gyar szemérem és büszkeség lakik; bukfencező purdék egészítik ki a falusi képet.

Éppen ez évben adta ki Henszlmann nagy tanul-mányát a népmeséről s abban Arany feldolgozásáról

¹³ Pollák Miksa szószerint annak veszi s idézi Ámos V. 15: „szolgáltassatok a kapuban igaz ítéletet”. — *A. J. és a biblia*, 170. l.

is megemlékezik.¹⁴ Ő a mesék nagy részében jelképes értelmet keres. Így nézve a boszorkányok a tél 'jel-vei' s a nap küzd velük. Henszlmann hibának tartja, hogy Aranynál alig különbözik más banyáktól; azt is, hogy nem vész el, pedig téved, hiszen széttépik a szelek. Arany nem látott e tárgyban jelképet; őt a próbák s átváltozások kapták meg, főképp pedig az átok költőisége. Henszlmann még az új jegyest is lakoltatná, mert hűtelen régi szerelméhez; de a népmesék sem szigorúbbak hozzá. Azt is hibáztatja, hogy rajkék juttatják eszébe Rózsának Ibolyát; Gaálnál egy béres; a mese kedveli az ily egyszerű eszközt; s ez így erkölcsösebb, mintha Ibolya kedvesének lakzija után három éjtszaka kopogtatja meg ablakát galamb képében, mint Erdélyinél. A költő 'a cselekmény gyorsaságán igyekezett' — írja Szilágyinak (nagyapént.), — 'egységesen stilusos népmese-földolgozást' kívánt adni, mint Négyesy mondja; és ez sikerült is, de sem a lelki élet, sem a természet rajza nem oly gazdag, mint *Toldi*-ban (Négyesy).¹⁵

Egyes későbbi lejegyzések egyenest Arany hatására vallanak.¹⁶

¹⁴ Henszlmann Imre: *A népmese Magyarországon*. — Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847., II. félév; Arany meséjéről a 219. lapon.

¹⁵ Négyesy László: *Arany és a magyar nyelv*. — *Magyar Nyelv*, 1917. 5—6. füz. — Kalmár Elek rámutatott, hogy Arany megjelenít egy népi kifejezést: jégeső zúg s az a vén boszorkány átka. — *János vitéz*-ben is a katonák levegőt esznek, mert oly sűrű, hogy 'harapni lehet'. — *Egy. Phil. Közl.*, XVII. 649.

¹⁶ Solymossy felhossa Kálmány *Hagyományok* c. kötetből *Rózsa és Ibolyát*; ilyen Berze Nagy János gyűjteményében *Rózsa meg Viola*; ponyván is megjelent *Ibolya és Ne-*

Maga meg volt elégedve művével; Szilágyinak, később Tompának is, úgy írt felőle, hogy „jobban szereti” *Toldi*-nál (47. nagypént., Tompa válasza 48. márc. 2., Arany levele hozzá 56. dec. 7.); — de az író többnyire legújabb munkáját szereti legjobban.

Mihelyst elkészült, felküldte a *Pesti Divatlap*-nak. Március 5-én már Vahot kezében volt a „gyönyörű népies mese” (kiadatlan levél). Siet is közölni (12. szám, március 21.), s a címhez fűzött jegyzetben dicssekszik, hogy „irodalmunk koszorús bajnoka — ki isteneink által népies költészetünk ujjáteremtőjévé látszik meghíva lenni — megígéré munkás részvételel”. E tömjénezést — mi Vahotnak munkatársainál szokása volt — a *Szépirodalmi Szemle* nem hagyta szó nélkül. *Értesítő*-jében szemlét tartva a divatlapok felett, azt írta, hogy a költő „nem e művéért fog érdemelni dicsőséget, mivel ez gyöngébb műve lesz mindig” (47. május 9., 9-ik szám). Talán e megjegyzés is oka, hogy Arany több ily mesét nem írt (Tompa levele 48. márc. 2.), sőt ezt is kihagyta kisebb költeményeinek 1856-iki gyűjteményéből (Tompa 48. márc. 2. és Tompához 56. dec. 7.). Később visszatért hozzá, kétszer is belefogott átdolgozásába, új alakba önteni is megpróbálta,¹⁷ de mindez abba maradt; *Összes költeményei* 67-iki kiadásába csak átsimítva vette föl.

Rózsa és Ibolya volt az első költemény, mely Arany nevével napvilágot látott. A *Pesti Divatlap* mutatta be őt a közönségnek. E lap a népies irányt karolta fel, egy ideig Petőfi volt segédszerkesztője s felejt, 1884-ben, *Rózsa Kálmán* kiadásában. Arany műve is megjelent a nép számára, a *Jó könyvek* közt.

¹⁷ E töredék megjelent *Hátrahagyott Versei* közt.

itt közlöttes verseit, míg 46-ban meghasonlott Vahottal, s a 'Tizek társaságával' együtt az *Életképck*-hez pártolt. Vahot tovább is megmaradt ez iránynál; ide vonzotta természete s az érdek is, mert az ébredő nemzeti érzésre számolt. Vahot hangos alakja volt az akkori nyers bohémségnek, mely az irodalmat pusztán kenyérnek nézte, tanyáját kocs mákban ütötte fel, adta a fesztelent, s apró-cseprő magánügyeivel mulattatta a közönséget. Vahot is a virtusért lelkesült, melynek jelvénye kulacs és fokos. Magyar ruhában, de házi sapkában vétette le magát, egyik kezében hosszú-szárú pipa, a másikban boros pohár. Sekély tehetsége főképp a színpadot ostromolta, többnyire mások sikert aratott műveinek utánzatával. A közönségnek tetszett Gaál József Mátyás-adomája, *A király Ludaszon*, Vahot megismétli a *Költő és király*-lyal, mely Mátyást esetlen kalandokba bonyolítja. Nagy Ignác *Tisztújítás*-a nyomában *Még egy tisztújítás*-sal állott elő, Szigligeti sikerei után népszínművekkel. Azonban a népiest föleseréli a póriassal, a tárgytól, sőt a címtől vár hatást (*Éljen a honi!*), később oly fogásoktól, hogy cigánybandát, sőt lovat visz a színpadra. Mint szerkesztő, irodalmi potentátnak érezte magát; főképp a fiatal írókat pártfogolta, de jobbára csak dícsérettel fizetett. Aranyt is hizelgéssel édesgeti magához; dícsérgeti *Rózsa és Ibolyá*-t; szeretik ám itt az ön meséjét nagyon“ azt is tudakolja, nem akarna-e pesti lakos lenni, „mert csak itt az élet.“ (Márc. 20. kiadatli.)

Arannyal Petőfit kívánja pótolni. Ivenként 25 pengő forintot kínál. „... azt is ajánlanám önnek, hogy az olly népies költeményt, mint nálam levő meséje, érdemes volna később külön is kinyomatni, külö-

nösen a nép számára. És ez igen kevésbe kerülne úgy, ha például én a már lapom számára kiszedett betűket nem hányatnám szét, hanem mintegy 1000—1500 példányban egyszerű papíron mind a könyvkereskedés, mind a ponyvák számára kinyomatnám“ (márc. 5. kiadatl.). Arra is kész, hogy ő nyomassa ki s e kiadás tiszta jövedelme illetné a költőt szerzői díj helyett. Jellemző Aranyra, hogy egyiket sem fogadja el. „Mindenik elzárt volna az újabb kiadás előtti előleges javitástól“ — írja Szilágyinak (47. nagypént.). Az ígéretések közt Arany csakhamar esapdába botlik. A költő az ívenkénti díjazásba próza-elbeszélést is beleért, egybe már bele is fogott, Vahot hirdette is (Arany Petőfinek, május 27.), viszont húzódozni kezd a nagyobb költeményektől, melyeket meg kellene szakítani, s ilyeneknél már csak arra ajánlkozik, hogy kiadót keres (márc. 20. kiadatl.). Március végén a *Divatlap* borítékán mégis a kizárólagos dolgozótársak közt hirdeti Aranyt. Ezen Petőfi megütközik s epésen festi le barátjának Vahotot s óvja tőle (márc. 31.). Vahot minden úton-módon kedvében jár; júniusban magasztaló ismertetést közöl *Toldi*-ról, (26. sz., jún. 27.) egy-egy beküldött versét előre emlegeti a *Szerkesztői értesítő*-ben,¹⁸ ősszel pedig kiadja a fiatal Szász Károlynak Aranyhoz írt lelkesülő versét (szept. 16. *Szőke Panni* után). 48-ra minden áron le akarja kötni kizárólagosan. „Minthogy az *Életképek*-nek Petőfije van, miért ne legyen a *Divatlap*nak Aranya?“ (Jún. 6., kiadatl.).

¹⁸ 1847. II. 42. sz. okt. 14., a boríték hátlapján: „Arany és Szemere M. verseit megkaptuk“. Ugyanígy 36. sz. szept. 2. „Ifj. Szász Károlynak „Aranyhoz“ írt szép költeménye még e hónapban napvilágot látand“.

Nagyobb művek ívét 25 pengő forinttal, a kisebb verseket négy pengőjével fizetné, mint Tompának. (U. o.) Az akkori viszonyok közt ez meglehetősen díjazás. 1843-ban Nagy Ignác a *Tisztújítás* előadásából 170 pengőt vett be, a *Torzképek* két kötetéből kétszáz pengőt, a *Külföldi Regénytár* szerkesztéséből 49 forintot, 47-ben a *Divatlap*-nál, az *Életképek*-nél összesen nyolevan forintot keresett.¹⁹ Az ötvenes években a népszerű Beöthy László *Az ördög naplójá*-nak négy ívéért 80 pengőforintot kap Müller Gyula könyvárústól, aki 'egy tavaszi kabát, mellény és nadrágért jót álland', mi azután a díjból levonatik.²⁰ Petőfi mint segédszerkesztő 1844-ben Vahottól szállást, ellátást és havi tizenöt váltó forintot húzott, egy-egy verséért pedig két forintot.²¹ Vahot ajánlata ehhez képest tisztességes volt. De a folytonos csürés-csavarás kedvetlenítette Aranyt; az év végén túl nem is kötötte le magát, hanem az *Életképek*-hez, Petőfi mellé szegődött. Vahot boszút is állott érte. Arany taggá választásakor sajnálkozott a Kisfaludy-Társaság népszerűségének apadásán, mi Aranyt annyira bántotta, hogy csak a Társaság iránti tisztelet tartotta vissza a leköszönéstől. (Toldynak, 48. febr. 25.)

A *Divatlap*-nak megvolt az az érdeme, hogy útát nyitott Aranynak a közönséghez s kisebb költemények írására ösztönözte. Munkakedvét azonban mindjárt eleinte egy szerencsétlen esemény bénította meg.

Szalonta nád- és zsupfedelű házai közt gyakori volt a tűzvész. A nép minden tüzet annak nevére szólított, akinek hibájából támadt. Az a tűzvész, mely

¹⁹ *Irodalomtörténeti közlemények*, II. 1893. 227. l.

²⁰ U. o.; XXI. 1911. 242. l.

²¹ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*, II. 15. l.

1847-ben a község nagy részét elhamvasztotta, a „Kalári tüze“, mert Szabó Jánosné Zempléni Klára házában ütött ki, április 17-én, a Kis-Kölesér-utca végén, hol az asszony a katonáknak szokott sütni-főzni, nagy rendetlenség és örökös mulatozás közt, ami ily házakban szokásos. Szombati nap volt; Arany hivatalában dolgozott, mikor déli tizenkét óra után félreverték a harangot. Többedmagával az egyetlen fecskendőhöz fut, — „lovakat várni késő volt“ — de a dühöngő délkeleti szélben a tűz harapózása ellen nines mentség. A lángok végighasálnak a sűrűn és rendetlenül épült nádas házakon, a leomlott nád lán gal az utcákon, a városháza is lángban. Arany hazafut; a jegyzői lak cserépfedelű ugyan, de a tűz a cseres házakat sem kíméli. Pincéje már tele a szomszédok bútoraival, maga egy szobába hordja össze mindenét, hol semmit sincsenek nagyobb biztónságban, de a fejetlen ijedtség tenni, menteni akar. Már tüzet fog átellenben a templom zszindely-teteje; a félrevert harang kongása elnémul, a három harang megolvadtan zuhan alá a torony aljába. Aranytól a harmadik ház s szomszédjának óla már ég. — Egy pár szomszéd dal ,erejök végmegfeszítéséig hordják a vizet, s a szomszéd ház, mely rohadt gazzal lévén fedve, nem lobbant hamar lángra, meg van mentve'. Arany lakása épen maradt, de bár a város jóformán nyugatra esett tőle, most az övé látszott szélső háznak, túl rajta nyugatnak csak rom, meg rom.

Estefelé megfordul a szél s nyugatról hordja a szikrát a még álló tetőkre. Megint Arany jár elől példával, hogy ellocsolják a zsarátnokot; fél éjszaka hordják a vizet a fel-fellobbanó parázsra. Éjfélkor megered a zápor s elolt üszköt és repülő szikrát.

Hétszázkilencven ház, kétezernégyszáz mindenféle épület hamvadt el. Vastag kapubálványok tövig égtek. A házakban a lakosságnak mindene, élelme is ott veszett. A füstölő romok közt a szülők keresték eltévedt gyermekeiket. Mindezt Arany maga írja le a jegyzőkönyvben s Petőfinek írt levelében, ápr. 21. „Egy nagy sík területen — írja barátjának — semmit sem látni, mint kormos falakat, nyulánk kéményeket s itt-ott még most is füstölő üszköket. A házak — vagy inkább romok — többnyire lakatlanok, néhol egy-egy hű kutya félig összeégve örködik azok körül, vagy az éhenhalással küzdő házigazda tántorog köztük”.²² A módosabb gazdák utóbb kihúzódnak a tanyákra, mások félereszt ragasztanak a romfalakhoz; — a szegénység vermekben, gödrökben húzódik meg.

Arannak első dolga adakozásra hívni fel a megyét és az országot. Ő a segítő bizottság lelke, ő vezeti az elszámolást; július 8-ig tizenkétezernél több kenyeret oszt szét az inségesek közt²³ s a begyűlt tizenhatezer forint egyharmadát is az inség csillapítására fordítja.²⁴ Míg a templomot helyrehozzák, a piactéren tartják az isteni tiszteletet s annak végeztével osztják ki a kenyeret.

Kérvényt fogalmaz V. Ferdinand királyhoz. hogy „az annyira elterjedt uzsoráskodás miatt” „a királyi kincstárból negyvenezer ezüstforint kölcsön-

²² A jegyzőkönyvet közli Rozvány: *Nagy-Szalonta történelme*, (1800—1848), 38—43. l. U. ott Rozvány is leírja a tüzet, szemtanúként s egy róla szóló verses krónikát is lenyomat, 52—60. l.

²³ U. o., 67—72. l.

²⁴ U. o., 73. l.

nek... minél olcsóbb kamat mellett kiadását elrendelni méltóztassa“.²⁵ A kiküldött királyi biztos, br. Vay Miklós, rögtön 5000 aranyforint kölcsönt utalványoz ki a tűzkárosultaknak, azzal a kikötéssel, hogy új épületeiket kötelesek cseréptetőre venni. A város okos és erélyes főbírája, Kenyeres János, végzett ügyvéd, határozatot erőszakol ki a keskeny sikátorok kiszélesítésére, kisajátítás útján, mert a városon keresztül eddig csak kelet-nyugatnak húzódtak széles utcák, keresztbe csupán gyalogosoknak való keskeny közök futottak. Siet az egyházi, városi és iskolai épületek helyreállításával. Mindebben Arany volt tanácsadója, segítője.²⁶ E fejezetet Rozvány Szalonta történetében „Arany János küzdelmé“-nek nevezi. Mindennapi munkája roppantúl felszaporodott.

A leégett városházból a főbírói hivatal a kaszinóba költözött. Elégett a levéltár is, mert aajtáját, ablakait nem védelmezték vastáblák; a tűz martaléka lett sok fontos oklevél, mely a háromszáz hajdú birtokszerzését igazolta. Elhamvadt a város sok pörös irata, ezek pótlására szükségessé vált „minden káptalanok és Conventeknek kerestető paranes mellett felhányatása.“ Elégtek a város számadásai, a földfelmérések, telekkönyvek, adókimutatások, ezek hiánya hosszú időre megnehezítette és megnövelte Arany hivatali munkáját.

Ez időben panaszolja Petőfinek: „Nekem oly prózai, oly kisszerű élet jutott, hogy, hivatalos iratokon kívül, akár az olvasást is elfeledjem“ (47. má-

²⁵ Ez iratok u. o., 50—52. l. (Az idézett utolsó szóhoz Arany odaírta zárjelben: *(nem parancsoló módon, íkes igével.)*)

²⁶ U. ott 84. l.

jus 27.). Ehhez járult a leverő látvány és nyomasztó érzés s a megélhetés gondja.

A szerencsétlenség hírére Toldy Ferenc leküldi Szőnyi Pál útján a húsz arany pályadíjat s még hatvan forintot; Arany csak a díjat veszi át, a többi segélynek nézi s vonakodik elfogadni, minthogy ő „a tűzvész által közvetlen semmi kárt nem vallott”; de tart tőle, hogy most már elszegényedett nép közt lakván, ez az ő hivatalos fáradozásait oly jól, mint ezelőtt, nem jutalmazhatja.²⁷

Ennyi gond és munka közben május derekától mégis minden hónapban küld egy-egy verset a *Dívatlap*-nak, az év végéig összesen hetet. Szűkös jövedelmének megpótlása is sarkallhatja. E kapcsolatnak megvan az a jó oldala, hogy eltéríti a fordítási tervektől, saját tehetségének kifejtésére ösztönzi. „Erőnek erejével eredeti íróvá tesznek, s a fordítás hátrább marad” — írja Szilágyinak (47. nagypéntek.).

Nyomott hangulatában s tenger munkája mellett pár hónapig nem ír kis verseknél egyebet. Annál többen gondolkozik a népies költészet célja s módjai felől. Egy-egy tervét, gondolatát föl-fölveti leveleiben Petőfi előtt, csak hogy az nyugtalanabb levélíró, sem hogy tollát elméletre fogná. Nem is sűrűn váltanak levelet; személyes találkozásukig, júniusig, Petőfi mindössze háromszor ír, Arany négyszer. Nem írhatnak magukról, míg egymást sem ismerik; Petőfi

²⁷ Szőnyi Pál ekkor nevelő Geszten a Tisza-családnál; levele Toldy Ferenchez, N.-Várad, 1847. szept. 28.; közölte a *Vasárnapi Ujság*, 1893. 20. sz. — Toldynak, okt. 1. írt levele fölvilágosítja a költőt, hogy a 60 pft. a pályaművek kiadása után öt megillető rész.

Juliát sem említi addig. Arany többnyire irodalmi terveibe mélyed. Levelezésük később sem hasonlítható Goethe és Schiller elvont eszmecseréihez, de két nagy léleknek ily kitárulása, ölelkezése fölemelő. Aranyhoz először közeledik vele rokon szellem baráti szívvel, költői példaképe nyújt kezét; Petőfi sok kiesinylő támadás után a maga irányát látja elismerve egy nagy műben, melyet koszorújával ékít a hagyományokat őrző irodalmi Társaság. Petőfi régi ellensége, a *Honderű*, mindjárt együtt támadja őket, gúnyverssel utánozva kölcsönös üdvözlő verseiket, mintha egymás dicsőítésére szövetkeztek volna (május 18.). Irodalmi barátságuk már személyes találkozásuk előtt is meghitté válik. Leveleik ösztönöségükben mindkettőjükénél naplót pótolnak. Petőfi boldogsága küszöbén áll; csak úgy szikrázik benne a tréfa, kergetőzik a sok ötlet; Arany hasonló hangot próbál, mintha gondokba fulladt ifjúsága most fölélédné, s hozzáfiatalodnék barátjához; hiszen mindössze hét év köztük a különbség. Alig várják, hogy találkozzanak. Petőfi már második levelében azt mondja: „Úgy szeretnék már látni és megölelni“. Arany váltig hívja s előre bemutatja családját: „Jőjj el, az isten áldjon meg; az én nőm se nem fest, se nem zongoráz, ... de Petőfit olvas, jó anya s jó magyar gazdasszony, t. i. a miből van. Majd főz olyan töltött káposztát, hogy édes anyád is *csak olyat* főzhetett“. A gyermekek is „égnek látni azt a jó Petőfi bácsit“, ki azt a szép *Kukoricza Jancsit* írta“ (febr. 28.). Később ~~ast~~ mondja: „Nőm azzal dicsékszik, hogy ha egyszer véletlenül betoppannál, areképed után megismerne. Fogadtam vele, ugyan tégy próbát“ (máj. 27.).

Petőfi csakugyan váratlanul toppant be s hama-

rább, mint tervezte. Ekkor fejlődött szerelmi regénye. Május havában Erdődön járt s megkérte Júlia kezét. A szülők ellenkeztek, s legalább őszre halasztották az esküvőt, kikötve, hogy addig a fiatalok ne találkozzanak. Petőfi így is boldogan indult hazafelé, Nagyváradon át s június 1-én délre kint termett Szalontán. Mikor a jegyzői lakba benyitott, Aranyné éppen a tűzhely körül szorgoskodott; a vendég oda surrant, átölelte, megcsókolta. Arany a községen kívül, gyümölcsös kertjében dolgoztatott; Petőfi utána megy; már messziről megismeri, amint egy fiatal diófán babrálgat. — Addig éljen, míg abból a fából telik ki a koporsója — kiált oda. Arany odanéz s ő is tüstént ráösmer.²⁸

Petőfi tizedikéig maradt Szalontán (Arany följegyzése, Petőfi egyik levelének szélén.). Amint az érdekes vendégnek híre futott, többen látni kívánták. Rozvány György együtt találta őket, de Petőfi hideg köszönés után kiment a szobából. Ridegen bánt Balogh János szenátorral is, aki nem egykönnyen hagyta magát lerázni, Petőfi utóbb meg is kedvelte, mert mindenre rímet vágott.²⁹ Egy környékbeli pap a kertbe is utána ment, de a költő ügyet sem vetett rá, éppen egy versen gondolkozott.³⁰ Arany alig győzte barátját mentetgetni, hogy sokat dolgozik s terhére van, ha háborgatják. Rendesen járkálva gondolta ki versét, egyes sorait papirdarabkákra szokta feljegyezni; szobája néha tele volt elszórt papírfoszlánnyal, beszélte Arany Gyulainak.

²⁸ Így maradt fenn az Arany-családban. Nagy J.: *Szabadság*, 1883. máj. 1.

²⁹ Rozvány: *Nagy-Szalonta történelme*, 208. l.

³⁰ Gyöngyösy, 137. l.

Petőfi jól érezte magát a „kis szobácskában, melynek hossza öt, széle pedig két lépés’. (Uti lev. VII.) Itt írta VII. *Úti levelé*-t Kerényinek. „Éltem legszebb napjai közé sorozom e hetet, melyet itt töltöttem, új barátom családi körében. Egy felől a komoly vidámságú családapa, más felől a vidám komolyságú családanya s előttünk a két fecsegő, virgonc gyermek, egy szőke leányka s egy barna kis fiú... ilyen koszorú övezi szívemet, és boldog vagyok; csak az fáj, hogy a napokban már elhagyom, el kell hagynom őket, kiket annyira szeretek, mintha ikertestvéreim volnának“. Lerajzolta Aranyt, aki négy sorban tréfás verses kritikát írt a rajz alá. Játszott Lacival, „ki akkor három éves volt s kit igen szeretett, nagyokat ütven fenekére, az ő módja szerint. A gyermekeim is igen szerették,... mert ő igen kedves tudott lenni azok irányában, ha akart“ (Arany id. jegyzete.). Ekkor írta pompás gyermekversét *Arany Lacinak*. Hat verset ír e néhány nap alatt. Kettő Julia körül szálldos, négy szalontai benyomásból sarjad. Ott írta *Sári néni*-t, „egy öreg asszony adván neki tárgyat, ki a tűzvész alkalmával fedél nélkül maradt s nálam a színben vonta meg magát, míg jobb helyet kap“ — jegyezte föl Arany. Lerajzolta s megénekelte a csonka tornyot, s itt írta költeményét a gólyáról.

Új verseit bizonyára megmutatta barátjának. Aranynak aligha volt mutatni valója, hivatala egészen lekötötte. Annál többet beszélhetett irodalomról. Petőfi levitte ajándékba *Összes költeményei*-nek márciusban megjelent nagy kötetét; bele is írta: *Arany Jánosnak — Petőfi Sándor*. Arany most együtt látta barátjának egész munkáját. Sokat beszélhettek róla.

Arany kifejthette aesthetikai nézeteit, melyek ez időtájt forrtak ki benne. Petőfi azt írta neki első levelében: „A népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy azt tegyük uralkodóvá“; — Arany azt válaszolja: „Elveit... forró kebellem osztom, ... hisz nekem *önzés*-ből is azt kell tennem“. (Népköltészetnek ők saját népies költészetüket nevezték s magukat népköltőknek.) Ez irány nála nem csupán a származás öröksége vagy fiatalkori olvasmányainak hagyománya; őt a világirodalom remekeinek tanulmányán, Byron-fordításon, saját hexameteres époszán és Homeroson keresztül vezette ide izlése s a művészi meggyőződés. Petőfi példája világított előtte, de a maga útján járt. Előbb, mintsem *Toldi* diadaláról hall s Petőfivel levelezni kezd, már azt kérdezi magától: „... mi volna az, ha valaki, ki *a nép nyelvén költeni ért*, megkísértené“ a népies hőskölteményt? (Szilágyihoz, 47. jan. 9.) Szilágyi gondolatait is szeretné olvasni a népiességről (nagyapénteki levél). Szilágyi felel is, csakhogy ő nem nézi a népiest a nemzeti költészet alapjának, mindössze úgy látja, hogy „a népiesség egyik, nem legkisebb, nem legkönynyebb ága a művésziességnek“; hevenyészett elmefuttatása a népiest jóformán csak az írásmódra korlátozza. (47. ápr. 9. Kiadatlan.) Ő viszont Aranyt biztatja, hogy „pennázhatna erről egy kevésbé“, „mert ez nálunk még aestheticailag kifejtve, meghatározva nincs“ (márc. 12.). Arany végig is gondolja a népies költészet célját s eszközeit. Egész elmélete kristályosul ki, melyet biztosan megvitatnak Petőfivel, s nyilván egyetértenek benne. Erre vall, hogy ettől fogva Arany többet és határozottabban hangoztatja elveit; részletesen is kifejti

Tompának s még az év őszén Szász Károlynak, aki őt a *Divatlap*-ban verssel üdvözölte.³¹ A vers Petőfi üdvözlő versének visszhangja, összefoglalja hármójukat Tompával, s a néphez szóló költőket dicsőíti bennök.³² Arany így okkal fejti ki köszönő levelében a népies költészet feladatát, útmutatásul az ifjú költőnek. Tompához írott levele elveszett, de a válaszból kivehetni tartalmát; e két levélből egész elméletét kiolvashatni.

Első céljuk: a népnek írni, vagy legalább a nép számára is. Üdvözlő versében Petőfi egyenest célul tűzi:

daloljunk számára,
Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás,
Egy édes álom a kemény nyoszolyára.

Arany is ezt fejtegette Tompának, miut a válaszból látni: „Én azt igen régen fájdalmasan érzem, hogy a népnek nincs irodalma.“ (47. jun. 14.).

A népnek szóló költészet útján Petőfi előtt politikai cél lebeg: „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll hozzá, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokallta látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvez-

³¹ A vers a *Divatlap*-ban szept. 16. jelent meg, Arany *Szöke Panni*-jával egy számban.

³² A szegény, szegény nép! mennyi bánat nyomja;
Barna kenyere is mennyi kinnak ára!

— — —
— — —

Hála, hála nektek! — kik a szegény népet
Az emlékezetnek szárnyára vettétek!
S a múlt örömeivel a jelen keservét
Legalább egy percre elfeledtettétek.

zenek.“ Így beszél első levelében. Arany is oly költészetről álmodik, „mit azon egynéhány politikai *nulla*, azon még fejetlen *zéro*, melyekhez nem több, csak egy vonás: 1 (mi például kardvonás is lehet) kívántatik, hogy politikai milliókká emeltessék, ez a *számatlan nagy szám*... magáénak, szívvéréből szakadottnak vall“ (Petőfinek, 47. május 27.). E hang a kor és Petőfi visszhangja. Csák mellett Dózsára gondol, mint époszi hősré, kinek harca „elnyomottaké az elnyomók ellen“, így szinte rokonnak látszik Rákóczi-val, aki szintén megfordul fejében. (Petőfinek, 47. febr. 28.). A honfoglalás époszában azt a vért készül magasztalni, mely „részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik.“ (U. o.) A *Szegény jobbágy* ily politikai érzésű vers; de míg Petőfinél a forradalmi hang folyvást erősül, Aranynál lehiggad, a népies költészetben csupán költői célokát s eszközöket lát; csak a szabadságharc alatt csap föl e láng újra buzdító verseiből. Ez egy különbséggel a népies költészet hivatására teljesen egyetért Petőfivel.

A népköltéshez minden irodalom akkor fordul, mikor az idegen példák ellenében a nemzeti hagyományokban eredetiségre, a mesterkéeltséggel szemben egyszerűségre vágyik. Így jelent meg a tavak ködös költői közt akkora hatással Burns, a föllengő és gyöngéd franciák közt így vette ajkára az utcák dalát Béranger. Aranyt is ily cél vezet, midőn költeményeinek tárgyát a nép életéből veszi s a nép felfogása szerint, a nép módján adja elő. Petőfi azt mondta Szász Károlynak: a régiebb költők, még Vörösmarty is, úgy vannak a népiességgel, mint a fecske, mikor a víz színe fölött repdes, néha szinte súrolja tükrét, mintha úszni eres-

kednék rá s elemében volna, de rögtön újra fölnyilalja magát s magasra szárnyal.³³ Horváth János finom megkülönböztetése szerint: csak ábrázolták a népet, de nem idomultak hozzá. Arany és Petőfi magukévá teszik a nép egész költői kincsét: hangját, rhythmusát, felfogását.

A nyelvre nézve kitűnik Arany felfogása Tompa leveléből: „Ily modorban írni, a népre hatni, nem engedni elveszni azon nyelvkincseket, melyeket, mint mondod is, csak a nép nyelve tartott meg, kötelességül nézem.“ (48. márc. 2.). Az ifjú Szász Károlynak a nyelvről azt írja Arany: „... nem az a költészeti végcélja s tökélypontja, hogy a lehető legfensőbb fokig esigáztassék nyelve, hanem az, hogy magát egyszerű köntösben is képes legyen művészileg fejezni ki.“ (47. okt. 11.). — Ez a népiesben megújulást kereső költészeti eszménye.

A nyelv mellett Arany figyel a nép énekeinek dalmát, azokban a különleges magyar versidomot. Petőfi e részben hallása után indult. Arany megfigyel, tanulmányoz. Olvassa a *Szépirodalmi Szemlé*-ben (47. márc. 28., 13. sz.) A magyar népzene és versmérték című értekezést, mely a *Népdalok és mondák* népszerűbb darabjainak Fogarasi és Travnyik füzeteiben énekekre és zongorára tett dallamai alapján a dallam és rhythmus egybevágását fejtegeti, ismertetve a gyakori ütemeket, ismételten rámutatva a négyszótagú ütemekben a choriambusra, sőt általános szabályul hangoztatja, hogy „a magyar lassú dalok hosszabb soraiban uralkodó láb a lengedező.“ Ez értekezés figyelmezteti Aranyt először az ütemek zenei értéké-

³³ Szász Károly Arany *Összes költeményei*-nek bírálatában. *Budapesti Közlöny*, 1867.

nek szemmel tartására s a lengedezőre, melyet később annyira kedvel. Maga is készül népdal-schémákat gyűjteni. „E gyűjtemény legtarkább, változatosabb lesz“ — írja Szilágyinak (nagyapóntek.). — A *Szemle* cikke vezeti Erdélyi gyűjteményére (u. o.), buzgón forgatja, sok darabját megjegyzi, egyes sorok, példák később is visszaesengenek nála.³⁴

A népköltés egyszerű, naiv szépségeitől egészséges visszahatást remél a föllengző szenvedés ellenében. Már *Toldi* diadala előtt hirdeti Szilágyinak: „Most van ideje klasszikai egyszerűségekre törekedni, nehogy elsodorja az embert a dagálytenger“ (47. jan.

³⁴ E korbeli verseiben Erdélyi gyűjteményére mutatnak vissza főképen *A varró leányok* párbeszéde (Erd. *Szép Ilona és Bakonyi Jutka*, I. 377., 392—3.), az *Írószobám* rhythmusa, kurjantásai, *A betyár* egyes szakainak dallama, az *Én vagyok az anyám átka* felfogása, hangja, szerkezete; az ötvenes években innen válogat jeligéket a *Daliás Idők* első énekeihez. Amint Rozgonyinét szólítja ura: „Én kegyesem, szép hitesem“ — annak itt a párja: „kegyesem, jegyesem! (II. 451.). A *Lacikonyhá*-ban említett „kupeces kalap“ is előfordul III. 69. db. Innen kölcsönözhetette a *Lóra* magyar, lóra!... hangulatos első szavait (I. 271.). *Török Bálint* végsora rokon e képpel: Megért szívem búbanatja, — A halál lekaszállhatja. (I. 75.), *Zách Klára* hasonlatai is ezzel (I. 140.):

Szakajtottam rózsát, fehérét,
Tartottam szeretőt, kevélyet;
Szakajtottam rózsát, pirosat,
Tartottam szeretőt, esinosat.

A gyűjtemény darabjaira tett megjegyzései jobbára későbbiek, a versidom tanulmányozásának korából valók; az értekezés helyeinek megjelölése alkalmasint e korból, mikor Aranyt a népiesség elve foglalkoztatta. Az I—II. kötetet már 47-ben megvehette, midőn szándékáról ír Szilágyinak (ápr.), — a 48-ban megjelent III. kötet másképp van kötve könyvei közt.

31.). Kikél a 'halavány, homályos és hideg poesis' ellen s fogadkozik Petőfinek, hogy 'az érthetetlen szépségek kora lejárt, ... vagy ha még le nem járt volna, lejárátjuk' (Pet. május 27. és aug. 5.). Home-ros példáján úgy látja: „... a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt s legyen egy-szörűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfen-sőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn *Toldi*-t írtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet.“ (Szilágyinak, 47. nagypéntekén.) Ez a népies költészet fejlődésének útja és célja szemében.

Azonban nem szándékozik megállni a népies köl-tészetnél. Erdélyinek a gyűjteményt kísérő tanulmá-nyában értékes gondolatokat olvas a nép- és műkölté-szet kapcsolatáról. Több ily helyet meg is jegyez a szövegben, így a Köleseyből vett jelmondatot: „A nemzeti poësis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni“; továbbá, hogy „a népköltészet meg-kezdését visszalépésnek csak balga fogja tekinteni“ s hogy „a népköltés olyan a művelt írókének, mint tör-zsök a virágnak.“ E fölfogás termékenyítőn hat Arany elmélkedésére. Csaknem ugyane szavakkal ismétli ez év őszén Szász Károlynak a népiességről, hogy „vele az irodalom korántsem hátrafelé menne“. Ez alap-ról ő messze tekint. Idézi Szásznak a Petőfi elvét: 'a népköltészet az igazi költészet', mire 'ő is áment mon-dott', de — teszi hozzá — „mégsem úgy értettem azt, hogy minden költő *tisztán* népköltő legyen, ... hanem úgy, hogy a költészet ne legyen olyan, mi-lyenné az a legújabb időben nemesült (?) t. i. csak egynéhány tudósnak, vagy ábrándozó holdvilág-egyé-niségnek nagy bajjal megérthető, a nagy többségnek

pedig teljesen élvezhetetlen, hanem legyen egyszerűen nemes, erőteljes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaival ékes, — szóval döntessék el a közfal a népi és ma úgynevezett *fennköltészet* közt és legyen a költészet általános, *nemzeti*“. „E cél elérésére — írja Szilágyinak (szept. 6.) — csak a most divatos népies modoron keresztül juthatni s azért még, népies, *for ever!*“ A népies irányt egyrészt orvosságul fogja fel a mesterkéltné, idegenszerű költészet ellenében, másrészt átmenetül nézi a népköltéstől, minden költészet alapjától, a nemzeti műköltéshez.

Útja ennek „az *individualizálás* elve, minek az ember csak a nevét tanulja meg az aestheticából, a többi maga csinálja... Az embernek magába kell szállani s onnan fejteni ki, a mit tud“ — írja Szilágyinak (47. szept. 6.). Ez annyi, hogy a költő egyéni tehetségével emeli feljebb a népköltészet elemeit. Ezt cselekedte Petőfi, így gondolta el Arany.

Petőfi vezérelve az igazság. „A mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én aestheticám“. „... én az az ember vagyok, ki az igazért a szépet is föláladozom“ (47. márc. 31.). A népköltéshez való közelállás mindenkinél bizonyos fokú józan realizmust jelent. Arany megjegyzi a Petőfi szavaira: „Fejed nem köszöni meg a bókot, mert ha még oly szép érzetek fakadnának is a szívből, az alakítás, elrendezés diesősége a főt illeti“. (Május 27.) Máskor is azt írja: „nálam *főleg* a compositióban van a poezis, ha t. i. van; és ha a compositiót már előre gyöngének sejtem, soha sem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalag-

bokrát“. (Petőfinek, 48. ápr. 22.)³⁵ Ebben Arany műgondja szólal meg, a szerkezet és előadás fontossága, a műköltő kiemelkedő sajátságai.

Ezzel a népies költészet fölé a műköltészet magaslatára.

Egész elmélkedését ebben foglalja össze: „Szere-tem a *nemzeti* költészetet; a *népiesség* köntösében még most; később majd pusztán“. (Szilágyinak, 47. szept. 6.)

Örömmel írja ősszel Szilágyinak (u. o.): „A *Szépirodalmi Szemle* teljesen kimondja az én elve-
met, melyre én a népies kezdet által készülök: Le-
gyen a költészet sem úri, sem népi, hanem érthető s
élvezhető közös jó, mindennek, kit ép elmével áldott
meg isten“.³⁶

³⁵ Szilágyinak is azt írja 48. jan. 27.: „.... én nem egyes helyekért, hanem compositióért dolgozok.“

³⁶ Ezt bizonyára maga Erdélyi János írta a júl. 25-iki szám *Értesítő* rovatában. Egész fejtegetése összevág Arany nézeteivel s épen őt teszi példának. A cikk Komory Dávidnak *Magyar hitregetési eszmék* c. közleményét bírálja, mely a *Honderű*-ben jelent meg. Sajnálja, hogy a *Népdalok és mondák* anyagát többen nem vizsgálják; a népies, „ha felőle nem okoskodunk, csak mint divat fog még egy ideig virágozni köztünk, s... elalszik... mire találunk példát a múltban, mikor Csokonai, Fazekas, Gvadányi már meglehetősen bele jöttek művelésébe, s mégis utánok néhány esztendőre teljesen elhallgatott, s így organicus fejlődésében megakadályoztatott vagy legalább késett, mindaddig, míg nem Kisfaludy K. által fölélesztve, ma már Aranyig ment, ki a népi és művelt költő tulajdonait a legfényesebb sikerrel tudá egyesíteni Toldiában. — Senki ne vélje azonban, mintha mi csak népdalokat akarnánk iratni, korántsem! A mi gondolatunk a népköltészet maradványai körül és fölül mindig más és nemesebb volt... Mi hisszük és valljuk, hogy mindennek, a mi magyar tollból ered, magán

Ily költeményt, reményli, „vérré tanulna a nép, . . . a nemesi rend (talán) elszégyelné magát, átvenné a néptől, mint most a népdalokat, s lenne a költészet nem csak az „írástudók és farizeusok”, hanem a nemzet költészete“ — írja Petőfinek már (47. febr. 28)-án. „Ily értelemben vett nemzeti költészet előállítása lenne egyik hatalmas előmozdítója nemzeti újjáalakulásunk nagy művének“ (Szászhoz, 47. október 11.).

Ide kíván jutni Arany a népies költészet útján. Új költészetet akar kifejleszteni, mely a népies költészetből sarjad, minden ízében nemzeti, s fölér a legmagasabb műköltészetig. Az egységes magyar költészet ez, melyet mindenki, úr és paraszt, megért, s mely így összekapcsolja az egész nemzetet. Célja magasabb a Petőfiénél, művészeti tekintetben is, mert Petőfi elsősorban a népnek kívánt írni, másképp is, mert időszerű politikai cél helyett a nemzet összefoglalását szolgálja.

Ez e korban Arany aesthetikája, alapja a későbbinek is.

Petőfi mindebben csak megerősíthette. Ő rég azon

kell hordani eredete bélyegét, a vér színét... A népköltészet erekljével, ezeknek magyarázatával már csak azon szellemi légkört készítjük elő, melyből a művelt költő amaz életszint, ama nemzetnépi vonásokat szívja be... De hogy érzjük ezt el, mikor nem bírjuk soha is méltó elmélkedés tárgyává tenni a feladatot; hogy jönnénk tisztába a népiesség eszméjével, mi némely író előtt czél, nekünk pedig csak eszköz oly szépirodalomnak előállítására, mely akkép fejezze ki nemzeti önségünket gondolataink világával, legmagasb eszméinkkel együtt, mintha egy individium volna az egész nemzet; azaz legyen a költészet sem úri . . .“ stb. Erdélyi itt a népiesnek tanulmányozását s fölemelését sürgeti, ami Aranyak is célja.

volt, hogy egyesítse „a népköltészet képviselőit”, „a legjobb fejeket”, „kik valódi szabadelvűek, nem szűkeblűek, merészek, nagyot-akarók.” (47. aug. 17.) Aranyt e nyáron hódítja el Vahottól; Jókai, a szerkesztő, külön levélben hívja meg az *Életképek*-hez, havonként egy verset kérve tőle (jún. 18.). Tompát eleitől fogva irányukhoz számítják. Arany már Petőfihez írott válaszüzenetébe belefoglalja; Petőfi le akarja ezt másolni, hogy elküldje Tompának, s mindjárt „triumviratus”-t emleget (febr. 23.). Sokat beszél neki új barátjáról, mikor Tompa májusban költeményeinek kiadása dolgában Pesten jár.³⁷ Most Szalontáról együtt keresik föl levéllel, később Arany kifejti előtte nézeteiket. (A levél elveszett.) Tompa azt feleli (48. márc. 12.): „A zászlónak én is örömetest leszek egy közlegénye”. Mint Arany, ő is természetesnek találja ezt: „... hiszen én más tekintetben is a nép embere vagyok, annak művelésére, fölvilágosítására és boldogítására esküdtem fel”. Ő is úgy látja: „a népköltészetnek célja kettős: emelni a népet fölfelé, édesgetni a nagyobbakat hozzá lefelé”. Ez Arany nézetét ismétli. Megpendíti: nem jó volna-e népies munkáikat együtt adni ki először füzetenként? „Inkább ujjal mutattatnék az irányra.” „Azonban barátom, engem, igazság szerint, csak félig lehet népköltőnek mondani. Átnézem például, a mit összesen irtam, sokkal több benne mind nyelvre, mind eszmére tekintve a nem-népies, mint a népies, és látom, hogy ez jövőre is így marad, mert belőlem azon melancholikus gondolatok, melyek sokszor elfoglalják lelkemet, ezután is ilyen

³⁷ Tompa levele Aranyhoz, 47. jún. 14. — Tompa Pesten jártáról hírt adott a *Divatlap*, május 9. Vahot ekkor le is rajzoltatta Tompát s képét kiadta a II. félévben.

nem-népiesen fognak kiömlölni.“ Ez nem ellenkezik Arany felfogásával; sem ő, sem Petőfi nem kívánták, hogy minden vers tisztán népies legyen. Petőfi *Összes Költeményei*-ről is azt mondta Pulszky bírálata, hogy „verseinek egy negyede valóságos népdal.“

Arany a fejlődés egész útját végigéli munkáiban. A *Divatlap*-ban közölt első költeményei tisztára népiesek. A kritika ezeket nem fogadta kedvezően. A *Szépirodalmi Szemle*, melyet ő is járát, (Szilágyinak, 47. jan. 3.), a divatlapokról szólva, megemlíti első kisebb verseit, a *Lakodalom jó!* (címe később *A varró leányok*) és *A méh bosszúja* címűeket,³⁸ de úgy látja, ezekből nem lehetne megismerni *Toldi* költőjét, „Ő más természet, mint hogy egyes kis dalokban hullongjon költői ereje. Neki a nagya körül kell járni.“³⁹ Toldy Ferenc is így ítél, mikor Aranyra a pályadíj leküldését megköszönő levelére azt válaszolja: „Ne forgácsolja el erejét apró (bárminemű) költeménykékre, hanem fordítsa fiatalsága s szép talentoma egész erejét nagyobb vagy *egy nagy* elbeszélő költemény írására“ (47. okt. 1.). Egyike ez a gyakori tévedéseknek, hogy az írótól rendszeren első sikerének ismételését kívánják, s a bírálók gyöngeségének, kik a fejlődés kezdetén nem ismerik föl, amit később, kifejtetten, készséggel méltányolnak. E versek közül csak egy szól az akkori fiatal költők fesztelen modorában önmagáról, az *Aranyaimhoz*; e hangot később ritkán üti meg s többnyire tartalmasabban, mint a *Háziasztal*-ban s később az *Érzékeny bucsú*-ban. A gánacsoltak-

³⁸ Erről Vahot jún. 6.: „Lapom mai számában megjelent románca nagyon tetszett azoknak, kiknek még kéziratban felolvastam.“ (Kiadatl.)

³⁹ 1847. II. félév, 5. sz., aug. 1.

ban éppen saját területén maradt, az epikáén s a népies költészetén; azt folytatta bennök, amit *Toldi*-val kezdett: költészetünknek népies irányban való fejlesztését. Amit Petőfi tett a dallal, azt vitte tovább Arany, más műfajokra, szélesítve és fejlesztve az újítást. A *Divatlap*-ban később közölt *Szőke Panni* s *A keresztfü* szintén népiesek, de közben új hang zendül meg nála. *A szegény jobbágy* s *A rab gólya* genre-képeiben szabadabban szólal meg érzése, ami talán Petőfi hatása; az elsőn fiatalkori nélkülözéseinek utósajgása nyilal át, a másikon a nemzet vergődése. Ezekben a tisztán népies iránytól a nemzeti költészet felé közeledik, aesthetikájának elve szerint. Elfordulván a *Divatlap*-tól, távolodik a merőben népies iránytól is. Figyelmes szem Petőfi költészetén is észrevehet ekkortájt ilyes változást.

Bár céljuk és útjuk egy, a hasonlóságtól megóvjá őket egyéniségük, az, amit Arany „individualizálás”-nak nevez. Hatnak egymásra, de az a rokon érzés találkozása vagy műfajok példaadása. Arany *Egyesülés* versének eleje az *Erdélyben* végsoraihoz kapcsolódik; *Eldorado*-jának *Okatootaia* a mintája. Talán *Rákócziné* is úgy kél ki sírjából, mert előbb Petőfi Rákóczit élesztette föl, de aztán e „lyrai balladát” követte Petőfi politikai balladáival. *A tudós macskájá*-nak alkalmasint Petőfi tréfás kis elbeszélései, mondhatni adomái, voltak mintái: *A tintás üveg* meg *Csokonai*; a balladás és genre-képekre viszont Arany maga mondja: „a *Megy a juhász* nem volt az én mintám, de az övéi lehettek az én kísérleteim” (Önéletr., *Szőke P.* = *Panyó Panni*.) Talán *Lehel* gondolatára is hatott *Toldi*, mert addig Petőfi nem

fordult mondai tárgyhoz, mikor a népnek írt. Viszont *Bolond Istók* Petőfi után forgott Arany fejében.

Még közös tárgyú kis verseiknél is szembetűnő egyéniségük különbsége. Szalontán írja Petőfi versét a gólyáról; magáról beszél, a gólya láttán gyermekkori emlékei újulnak föl, a maga szállni vágyódása, a pusztá, a szabad élet szeretete. Arany is ez évben írja *A rab gólyá-t*, arról a tört szárnyú madárról, mely ott járkal az ő udvarukon, a gyermekek madara, azok ápolgatják.⁴⁰ Rajza Herman Ottó szerint „teljesen hű és plastikus madárkép.”⁴¹ Őt a repülni nem tudó madár gyötrődése hatja meg, de még az átvitelben sem magára gondol: a nemzet vergődését látja benne.⁴² Az Alföld e jellemző madarát Tompa is megénekelte, az abszolutizmus korában, szintén allegorikusan, amint nem talál helyet fészkének az üszkös háztetőkön (*A gólyához, Az özvegy gólya*), de ő nagyon is a maga eszméit költi rá, az átvitel józanul világos, egészen kihámozza a magot. Arany képe Petőfiénél objektívebb, Tompáénál viszont líraibb, annyira, hogy sokan magára a költőre értik.⁴³

⁴⁰ Szalontai emberek beszéltek Kolosvári Aladárnak. *A. J. élete*, 112. l.

⁴¹ Herman Ottó hagyatékában egy érdekes kézirat maradt: *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*. — Kivonatossan ismertette *A Hét*, 1915., 4. sz.

⁴² Így magyarázza a költő Erdélyi Jánosnak (1856. szept. 4.): „... a 848 előtti sisiphusi küzdelmek képe”; költeményei 72-iki kiadásának saját példányába is beleírta: „Allegoria, az 1848 előtti szabadelvű küzdelmek sikertelen voltára, szemben a reakcióval.” (Szendrey Zsigmond közlése, *Irodalomtörténet*, 1918. 216. l.)

⁴³ Ezt Gragger Róbert vetette föl, *Egyet. Phil. Közl.*, 1912. 856. l. „A rab madár Nagy-Szalontán élt, maga a költő volt.” — Ez ellen többen hivatkoztak Arany saját értelme-

A csonka-toronyról is mind a ketten verset írtak, Petőfi képzelete felépíti a ledőlt falat, újra dicső napjait éli, romjaiban is a hősiség és szabadság-vágy hírmondója, pusztulása vád a törpe jelenre. Arany 1850-ben írja versét, az omladékban pusztuló hazája képét szemléli s a küzdelem hiábavalóságát. Ez a két kor különbsége; egyéni azonban, hogy ő itt is hű, részletes vonásokkal fest, a torony saját multját idézi s képét a népi képzelet babonáival színezi, ami illik a multhoz, s e romhoz, a mult kísértetéhez. Ugyanily különbség látszik harmadik közös tárgyú költeményükön, melynek címe Petőfinél *Homér és Ossián*, Aranynál *Összel*. Petőfi lelkesülése egy fénykörbe foglalja Homért és Ossiant, Arany jobban ismeri a görög énekes ragyogó világát, mégis az északi bárd borúja lebeg fölötte, nemcsak az ötvenes években, mikor e költeményt írja, hanem állandóan. Petőfi a frescofestő gyors mozdulatával, nagy vonásával távlati képet fest, Arany a miniator aprólékosságával színez. Petőfinél mindig érzik valami az első megvillanás szikrája fényéből, Arany egészen tárgya mögé rejtőzik, objektiválja azt. Petőfi azonegy versben is képről képre, jelenetről jelenetre száll, — Arany egy képbe éli bele

zésére, *Egy. Phil. Közl.*, 913., 716. l. és *Irodalomtörténet*, 913., 532. l. Arany szárnya ekkor nem volt törve, — ez egyik legmunkásabb, leggazdagabb termésű éve. — Később maga is magára alkalmazza e képet, Gyulainak írt levelében, 1857. febr. végén; *Epilogus*-át is ily képpel zárja be. — Érdekes példa ez arra, mint változik koronként a műalkotás tartalma. — A földhöz kötött madár gyakori költői kép: Goethe: *Adler und Taube*, Maupassant: *A vadludak* (ford. Zempléni Árpád), Fontane: *Der Kranich*. Ez utóbbin Gragger Arany hatását érzi. (*Ungarische Einflüsse auf Th. Fontane.* — *Ung. Rundschau*, 912. 220. l.

magát, azt mélyíti folyvást. Petőfi a maga lelkét önti el tárgyán, Arany, — mint Gyulai mondja — „lyrai költeményeiben is majdnem annyit merít a tárgyból, mint saját kedélyéből.“ Petőfi lírai heve- s gyors képzeletével szemben Arany reálisabb, megfigyelő, részletező, a tartalomban több szálát fon össze, alakítása tömörebb. Petőfi tárgyról tárgyra röppen, Aranyt minden léptén tartóztatja a műgond. Egyiknek élete és költészete csupa mozgás, — a másiké merő nyugalomnak látszik. Petőfi szinte önkéntelenül talál rá a költészet rejtélyeire, Arany kitűzi irányuk, később a műfajok elméletét. Amennyire lírai az egyik, annyira epikus természet a másik.

Mint költői, épp úgy emberi tekintetben is kiegészítik egymást. Arany Petőfiben az ifjúság hevét, optimizmusát, erélyét szerette, még túlságaikban is, Petőfi tisztelte barátjában a nyugodt komolyságot, élettapasztalatot, állandó érzelmeket. Gyulai Pál szépen fejtegette, hogy Arany ifjúságát Petőfié pótolja, Petőfi férfikorát az Aranyé. Petőfiből az ifjúság változó, heves érzései, tüzes szerelme, forrongásai szólnak új meg új nemzedékhez, Aranyból a férfi életgondja, apai érzése, hazafi aggodalmai. Bennük az ifjúság s a látszólag könnyed, szinte önkénytelennek tetsző művészi teremtés typusa s a belső vívódások, csüggedt töprengések, félbehagyott töredékek mesterei testesülnek meg, mint Michel Angelo és Rafael, Beethoven és Mozart, Goethe és Schiller alakjaiban.

A szalontai látogatás az egész életre összekapcsolja őket. Most már az embert is szeretik egymásban. Arany megvallja: „... bár mint költőt is kimondhatatlanul szeretlek, mégis jobban érdekelsz, mint ember“ (1847. dec. 13.); Petőfi pedig így

szól róla Zoltán fiának életrajzában: „Keresztapja Arany János, a világ egyik legnagyobb költője s legbecsületesebb embere; keresztanyja Arany Jánosné, a mily egyszerű asszony, oly jó feleség és anya.“ Barátságukra soha sem vetett árnyékot semmi. Alig távozik el Petőfi Szalontáról, barátja már is hívja vissza; az egész család emlegeti. „Nines egy kedves falatunk, melyet megennénk neved megemlítése nélkül.“ (Jún. 25.) A gyermekek is visszavárják. Laci váltig hajtogatja, hogy „de bizony eljő Petőfi bácsi, mert paripát ígért nekem s azt elhozza“ (aug. 11.). A hozzá írt verset Laci „könyv nélkül tudja (könyvből nem is tudhatná) . . . Akárki jő a házhoz, ismerős vagy idegen, első dolga keresni vagy kerestetni elő a lapot s mutogatni a verset, hogy azt neki Petőfi bácsi küldte. — Julesa könyvből olvasta, Laci hallgatta, úgy tanulták be.“ A nagyobacska Julesa már Petőfi vőlegénységéről is hallott, s kérdezőgeti apját a menyasszony felől, s számon tartja, hogy „majd lesz öröm, Petőfi bácsinak“ (szept. 7.). Petőfi is sokszor száll vissza gondolatban. „ . . számtalanszor gondolok rátok, szeretteim, és azt gondolom: vajha oly boldog lenne az én családi életem, mint a tiétek, mert annál boldogabb már nem lehet . . . Laczinak pedig mondd meg, hogy ne sirjon, mert egyszer csak azt veszi észre, hogy ott termék s még nagyobbat vágok a fenekére, mint a minap; akkor aztán majd sirhat.“ (Jan. 18.) — Ezentúl levelezésük is sűrűbbé válik. Petőfi esupa jókedv és tréfa, ha barátjának ír, ki előtt kitárhatja szívét; szinte látni, mennyire mulattatja, ha meglepi egy-egy ötlettel s komoly arcát földerítheti. Verses levelet is ír, hexameterben, de tréfálgozás közben ellágyul s ki-

bukkan becsülése, mikor a kis hajlékra gondol, hol „a gazdának lelke nagy és szép.“ — Arany kétszer is küld verses választ, s érzelme őt is komoly szépségekhez emeli (47. aug. 11.). Máskor egy kiadásra nem szánt verset csúsztat a levélbe (47. szept. 7.). Még a házas életre nézve is mer tanácsokat adni heves barátjának; inti, hogy szeszélyes ne legyen, hogy takarékoskodjék (47. aug. 25.). Neki ír ezentúl terveiről, készülő munkáiról, s Petőfi biztatja és sürgeti folyvást.

Szilágyi észre is veszi, hogy Petőfi „kiütötte a nyeregből’ s „repositiót’ kér (48. jan. 17.). Tovább küldözi a könyveket s tanácsait; számon tartja a népeposz tervét. 47. márc. 17. már tudakozza, fog-e pályázni a Kisfaludy-Társaság új pályatételére, mely Szécsi Mária murányi történetét tűzte ki költői elbeszélés tárgyául.⁴⁴ Arany meg is akarja próbálni. „Már gondolkoztam is róla — írja nagypénteken — s oly szempontból fogtam fel a történetet, milyen nem hiszem, hogy valakinek eszébe is jusson.“

Szilágyi július végén megint Szalontán tölti a szüenidő egy részét (Arany Petőfinek, 47. aug. 5.); Arany akkor beszél is neki erről (Ar. levele 48. jan. 27.). A fáradhatatlan Szilágyi most a szótár-írókban búvárkodik; figyelmezteti barátját Szikszói Fabricius Balázs *Nomenclaturá*-jában a cruciata (keresztffü) mondájára. Arany fel is dolgozza. A *keresztffü* címen.

⁴⁴ A *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847., 6. sz. közli a jutalomtételeket. „II. Rendkívüli költői feladás. Készíttessék költői beszély, melynek tárgya Szécsi Mária. Beküldés határidője nov. 20. 1847. Jutalma tizenkét darab arany, Marczibányi-Motesiczky Vincenzia assz. alapításából.“

(Később *Szent László füve* a címe.)⁴⁵ Ez utolsó munkája a *Pesti Divatlap*-ban (megj. 47. nov. 25.). Egyszerű népies előadása magas költői szépségekkel egyesül; a pestist a kunok belháborújához köti, benne a nép az elhagyott pogány isten büntetését látja, ami jól jellemzi az új hit ingatagságát s az átmeneti kort; a nép kishitúsége a király erős hitével van szembeállítva; a pestis leírása s a király átszellemülésének rajza költői és fiziológiai egyben; Salamon Ferenc a „patriarchalis viszony”-t emeli ki, melyhez hasonló „Izrael népe és prófétái közt létezett”. Erdélyi a pestis leírását, Greguss a nyíl röptét dicséri. Ennyi szépséget találtak a műbirák e rövid mondában.⁴⁶ Szilágyi beszélte azt az adomát is, egy volt szigeti tanárról, melyből Arany *A tudós macskájá*-t alakította.⁴⁷ Izlés dolgában most már nem igen értenek egyet. A látogatásról Arany azt írja Petőffnek (47. aug. 5.): „... veszekedtünk egy kicsit. Szeretné népies költeményeimből a népies kifejezéseket kihagyni.” Arany pedig a Szilágyi tárgyait is népiesen dolgozza ki.

Beszélt Szilágyinak Szécsi Mária történetéről, melynek megírására készült.⁴⁸

A „Márs sisakjában költő gilicék” regényes tör-

⁴⁵ Kéziratát Arany László özvegye a n.-kőrösi gimnáziumnak ajándékozta. A kézirat végén idézve van Fabricius pár sornyi latin szövege.

⁴⁶ Salamon: *Tanulmányok*, I. 78—79. — Erdélyi: *Pályák és pálmák*, 436. I. Greguss: *Pesti Napló*, 1856. 313. sz.

⁴⁷ Gyöngyösi László: *Arany J. élete és munkái*, 113. l. — Gyöngyösi ezt Szilágyitól hallhatta; mikor a márm.-szigeti ref. kollégiumban tanár volt, Szilágyi sokat beszélt neki Aranyról. — Gy. a nevet is közli: Szeremlei Gábor.

⁴⁸ V. ö. lev. 48. jan. 27.

ténete Gyöngyösi óta sokszor vonzotta a magyar írókat,⁴⁹ de rendesen nem Gyöngyösiből merítették, hanem báró Mednyánszky Alajos német nyelvű regéiből, melyek *B. Mednyánszky elbeszélései, regéi s legendái* címen Nyitske és Szebényi fordításában 1832-ben magyarul is megjelentek. E népszerű könyvben olvasta Arany a *Mátkásítás* beszélyt. (139—152. l.) Az elbeszélés a harmincéves háborút s Rákóczi György tetteit beszéli hosszan (8 lapon át), s e történeti háttér elébe állítja Murány ostromát (6. lapon). Innen vette Arany az egész cselekvényt; a lapok szélén vörös plajbásszal meg is számozza a négy fő mozzanatot, mely nála egy-egy ének tárgya. Szorosan ragaszkodik szűkszavú forrásához, minden szót számon tart, mely valamit jelenthet számára; aláhúzza

⁴⁹ Verseghy s Vitkovics drámában dolgozták fel; munkájuk elveszett. Dézsi Lajos: *A magyar történeti tárgyú szépirodalom*, 79. l. — Berzsenyi verses színműbe fogott róla, Kisfaludy Károly drámáját 1820-ban adták elő; Czuczornak a szerelmesek közt váltott két heroidája maradt, distichonokban; 1865-ben Szigeti József írt róla melodrámat, (Gyulai: *Dramaturgiai dolgoz.*, I. 537.), később Jókai vígjátékot, Dóczy színművet. Az epikai feldolgozásokról l. Kárpáti Károly: *A murányi Vénus a magyar költészetben*. Abafi *Figyelője*, III. 47—61. Egy német író is hozzá nyúlt: Karl Egon Ebert: *Eine Magyarenfrau*. 1865. — (Heinrich G. Kárpáti könyvének ismertetésében, *Ungarische Revue*, 1881.) Mind Mednyánszky nyomán járnak, kire a Kisfaludy-Társaság 1846. évi pályázat hirdetése is felhívta a figyelmet, mely „rendkívüli költői feladás” képen legendát kívánt Bosnyák Zsófiáról, Veselényi Ferenc első hitveséről, kinek holttesteme a teplicskai egyházban — szent élete jeléül — épségben maradt. „Adatokul használhatók, miket b. Mednyánszky Alajos Hormayrral kiadott ismeretes zsebkönyve 1822-ki évfolyamában találni e nevezetes hölgyről.” — Kisfaludy T. *Évlapjai*, VII. — Erre írta Tompa *Bosnyák Zsófiáját*, de a díjat Garay nyerte el.

e szót, hogy *sziklavár*; innen veszi a célzást Salm egy századdal előbbi hadjáratára; még a Veselényi által szabad járást kérni küldött „hírész”-t sem mellőzi. Ott végzi a cselekvényt, ahol forrása, sőt szakasztott azzal a mozzanattal: „még alig teríté el a’ nap sugárral a’ láthatárt, ’s már a’ királyi seregek bevévén a várat, az erdélyi őrizetet fogva tarták.” A jellemeket is itteni magból fejleszti. Aláhúzza Mednyánszkyban, hogy Veselényi „sok vitéz tettei által a sarkantyut egész tisztelettel megnyerte”, s most „meggyaláztatásnak nézi, hogy egy asszonytól meggyőzettessen.” A költeményben is „legnemesebb kincse — lovagsarkantyúja” s az gyötri, hogy ezt „sárba tapossa egy félénk asszonyember, . . . egy hősködő asszony!” A sebzett hiúság háborgását Arany a jellembe oltja, indulatos kitöréssé fokozva. Veselényi türelmetlenségét Mednyánszky is azzal magyarázza: „csaknem nyilván átlátván egy asszonytóli meggyőzettetését, minthogy épen olly tudósítások is érkezének: hogy az erdélyi seregek több győzedelmes ütközetet nyervén, keményen nyomulnának elő”; Arany nagy súlyt vet a közeledő seregek fenyegetésére. Itt találta Mária képét is, kiről az van mondva: „megtartván magának a’ hadfőkormányt, férjfi ruhába felöltve, melyén erős páncél, magosan lobogó tollak fedte részsak fején, oldalán erős kard, mint maga Pallás”; — ez Arany színesebb képének vázlata. Ennyire megbecsülte forrását. Rátalált abban a jellem és cselekvény közös kulesára is. Mednyánszky így jellemzi Máriát: „A’ természet úgy látszik eltévedt, mikor őt’ teremttette, bátor férjfiass lelkének asszonyi testet alkotván, mire meg nem határozható kételkedésben: ha valljon elhadjon e’ enyészni egy olly

nevezetes vitéz nemzetséget, vagy sem, mind a' két részre hajló ösztönből kettős nemet alkotott.“ Arany-nál még ez okoskodásnak is van némi visszhangja; azt írja, hogy mikor a halál Szécsi Györgyben „a fiágot eltörülte végkép, — Nőág öröklí a család vitéz-ségét.“ Csaknem szórul-szóra átveszi a jellem nyit-ját is, hogy a hős asszony „a csodás természet méla tévedése.“

Ebben látta Arany a lélektani alapeszmét. Petőfi-nek szeptember 7-én azt írja: „A főcselekvénnyel. — még pedig *sajátosan fogva fel*, — már készen vol-nék.“ A pályázatra gondol; „nem mondom, hogy pró-bát nem teszek vele“ — írja aug. 25. Petőfi-nek. Petőfi szept. 9. ráijeszt: „Én megírtam *Szécsi Má-riát* . . . el ne ájulj ijedtedben, nem pályázok vele.“ Arany-nak annyira tetszik a tárgy, hogy „bár az idő-ből már is kifogytam, kidolgozom; ha elkésik, kiadom külön“ — írja Szilágyi-nak (szept. 6.). Ő még bele sem fogott, mikor Petőfi már készen volt. Petőfi is Mednyánszkyból merített,⁵⁰ kinek könyvét talán épen Arany-nál olvasta a nyáron; nála csak a két főalak van az egészben. Arany körültekintőbb. „... histó-riai mellékszemélyek kellenének, mert ezek nélkül az egész úgy áll, mint egy kútágas a pusztában — ezek-ről pedig Mednyánszky azt sem mondja: pipa!“ (Pe-tőfi-nek, szept. 7.) Váltig sürgeti Gyöngyösi *Murányi Vénusá-t* „a locale és mellékszemélyek végett“ (u. o.), Szilágyitól is kéri (szept. 6.), Lugossytól is Debrecen-

⁵⁰ Erre Farkas Gyula már rámutatott egy felolvasásban. L. Horváth János *Petőfi*-könyvében, a Jegyzetes Tárgymutató 573. lapján. Úgy tetszik, mintha Petőfi csak emlékezetből dol-gozott volna.

ből, aki aug. 31-én útnak is indítja.⁵¹ Mikor végre kezébe kapja: Gyöngyösiben egészen más mesét talál. A korai ugorkák közt a várba csempésett szerelmes levél, Mária rögtöni engedése, kilovagolása Tiszolera, a vár odaígérése, az öccsétől, Listiusnétől ruhaszároгатni kölesönként létrák s azok leeresztése: mindez biztosan valóság a Veselényi-pár meghitt emberénél, de mindennapi történet, mely kevésbé szolgálná Arany lélektani felfogását. Megmarad tehát Mednyánszky meséjénél, de megnépesíti Gyöngyösi mellékalakjaival.⁵² Kettő jut nála nagyobb szerephez: Mária részén Kádas, Veselényién Solymosi. Kádast Gyöngyösi nyomán festi kopasznak,⁵³ de jellemet mást ad neki: hívebb a várhoz, mintsem asszonyához; nem készséges hírhordó; mikor Mária egyszer vele küld levelet: 'kézbe adja és megy, tovább szónak sem áll'. — Solymosi Gyöngyösiből jön; óvatosságáért a vezér ott is lehurítja, de hogy az ősz vitéz dícséretes tettel akarja megértetni a vezérrel tévedését s ezzel állni bosszút: ez Arany művészi leleménye.⁵⁴ Ez az egyetlen epizód a különben egységes műben.

⁵¹ Kísérő levele Arany levelezése közt az Akadémiában; Szilágyi is megküldte, csak hogy eltévedt a postán. (Szil. 48. febr. 28., kiadatlan.)

⁵² Minthogy ezek mindjárt az I. énekben szerepelnek, világos, hogy Arany csak Gyöngyösi olvasása után fogott munkához.

⁵³ Később is, mikor tanulmányát írja s újra forgatja Gyöngyösit, Dugonics kiadásában, e sorához: 'Készen várja Kádas kopasz homlokával' — odaírja: *ismerte*.

⁵⁴ Apró részleteket is vett Gyöngyösitől, így a *hóhérbástya* nevét, a Máriának küldött ezüst órát, Mária levelének *sárga* pecsétjét; szavakat is, mint a *szembe lenni* kifejezést.

Arany az éposz eszközeivel nagyítja fel az anekdota-szerű tárgyat; a részletek egymásra hatnak nála s lélektani alapeszme fejlődik végig az egészen.⁵⁵ A mű Veselényi haditanácsával kezdődik; megtudjuk a vár fontosságát s az ostromlók szorult helyzetét; közben a követ is visszaérkezik s elmondja, hogy a vár vitézzel, éléssel bőven el van látva. Ez indulatba hozza Veselényit; azt is tudja, hogy erdélyi hadak közelegnek a vár mentésére. E két ok siettetí s vitézi hírért féltve egy nő által való meggyőzetéstől, épen Mária szívéen — vagy hiúságán — keresztül akarja megnyerni a várat, ami nem valami nemes szándék, de okai némikép mentik. Máriát ugyane két ok teszi hajlóvá: a várfokról hiába kémli a segítő sereget, az élelem bősége pedig hadicsel volt (ez is epikai fogás). Veselényi a követ képében — Gyöngyösiből átvett beszédben — Szécsi György régebbi királyhűségét állítja például; Mária nőies hévvel fogózik a szabadság lobogójába. Beszédek egész époszi oratiók. Riedl némi vezércikk-ízt érez rajtuk, de nem is könnyű Veselényinek a szabadság ügyével szemben védelmezni saját pártállását. Veselényi átadja az előre megírt szerelmes levelet, a heroidát, melyet önző célja diktált; Máriában e kicsinált játéokra szégyen és harag lázad fel, elhárítja magától a puha szerelmet, s boszszúból írja meg a várba hívó választ. De amint Kádas elmegy a levéllel: Mária előveszi Veselényiét, felét a mécs lángján elégeti, másik felét azalatt átfutja s fiókjába zárja; a szerelmes szó utat lelt szívéhez. Innen kezdve a játék a lelkekbe mélyed. Máriában kö-

⁵⁵ Az indokolás pontosságát tisztán látni, ha Kisfaludy drámáját s Gaálnak arra tett megjegyzéseit olvassuk. Bánóczi József: *Kisfaludy K. és munkái*. I. 277.

telesség és szerelem küzdenek. Veselényit Mária szépsége s kihívott bátorsága vonják a veszélyes útra. Mint lopózik föl a várba s mint vetnek rá kezet: a nyomában járó hű Solymosi figyelésében van, költői módon, tükröztetve. Mária most már retteg, hogy levele gúny tárgyává teszi, bár azzal hitegeti magát, hogy pártja érdekében írta. Veselényi jötte meglágyítja; szerelmének tudja be, elfogatását árulásnak nézi. Mikor Kádas arra bízta: keze árán kösse foglyát Rákóczihoz, — kikél a „gyáva nőhöz illő hitvány szerelmek” ellen, de ezzel már maga előtt leplezi érzelmeit. Végre, áldozatkép, rááll. Mihelyt Kádas elmegy, tükre elébe áll és lebontja haját; mintha nőiségét szabadítaná fel. — Veselényi azonban nem tántorul meg. Máriában most már a nő van megsértve a visszautasítással; ez súgja a vérpad ijesztő próbáját; de még előbb meg akarja mutatni magát a dacos vitéznek női szépségében, — hadd lobbanjon lángra, — s ő majd akkor dobja oda „a hideg kegyelmet.” Ebben már elő van készítve a kifejlés. Veselényi a vérpad lépcsőjén igaz szerelmi szóval teszi jóvá terve számító kezdetét, de pártjától nem tántorodik el. Ekkor besuhog Mária. A hős jellemsszilárdsága, hősi elszántsága legyőzi, szerelme megengeszteli: „Pártomat elhagyom, hogy kövessek férjet.” Mint Veselényinek tervéhez, neki is van mentsége e Pálforduláshoz: a vár szorongatott helyzete, fölébredő igaz szerelme; az, hogy Veselényi sem ellenség, csak más úton járó hazafi, sőt némi szelíd célzást is sejteni Veselényi egykori megnyerésére.

A vár dolga s a szerelem folyvást összeszővődik s ezzel az adomaszerű történet a lelkekben játszódik, főképp Máriánál; Veselényi érzése inkább az esemé-

nyek reflexe; itt a mű gyöngéje. Alapeszméje abban van, amint hősködő, visszás szerepéből kivetkezve, a nő saját útjára tér. Ezt fejezi ki a Vörösmartyból vett jelige: „Ó hölgy, az isten *gyönyörül* Teremte tégedet“. A vígjátéki tárgyba ezzel komoly mag férkezik, az események romantikájához lélektan járul. Petőfi is így fogta föl. Ő a szalontai látogatás után, július elején, meglátogatta Tompát Bején s együtt megnézték Murány romjait. Petőfit elragadta a kép; költeménye ebből az egyéni benyomásból fakadt. Képzete előtt könnyed álmokép gyanánt lengett a rom körül az akadályt nem ismerő szerelem meséje, melyet egészen lírai hangulat fog körül: a lovagkor felidézésével kezdődik, befejezése pedig a mulandóság sóhaja, mi annyira illik a romhoz s e régmúlt történethez. Petőfi ekkor kiválókép lírai hangulatban van; e költeménye a szerepelni vágyó Júliát a szerelem mindent legyőző hatalmára inti. A költemény egyéni vonatkozását szépen fejti fel Horváth János. Nála Máriából első látásra ‚Marsból Venus termett‘, s attól fogva minden szerelemből történik. Mária csak színpadi hatás kedvéért mutat a vérpadra, de már el van határozva:

Mert csak szerep s nem más az asszonyvitézség...

Fölveszlek, szerelem eldobott rózsája...

Petőfi nem sietett műve kiadásával, talán Aranynak sem akart elébe vágni. Október végén, a koltói mézeshetek után, feleségestül meglátogatta Aranyt néhány napra (okt. 25—31.). Vele volt *Szécsi Mária*-ja kéziratban. Arany is megmutatta neki félben levő művét. Ekkor látta, mint Szilágyinak írja: „hogya az én alapeszmémet: *isten a némbert szerelemre teremté*, Petőfi praeripialta . . . Egyébiránt nálam a kivitel

annyira különböző, miszerint nem hiszem, hogy valaki az eredetiséget tölem elvitassa. — Midőn nálam létekor, október végén, én az ő *Szécsi Máriájá*-t olvastam, ő is olvasta az én *Murány*-omnak már készen volt felét, miből az alapeszme már nagyon tisztán kitűnven, bámulva tekintettünk egymásra s Petőfi lélekrokonságot vélt fölfedezni ebben is, mint újabb bizonyosságát máskori mondásának: „Te, ebadta, te sokszor olyat gondolsz, és mondasz, hogy nekem úgy tesz, mintha én mondtam, vagy gondoltam volna“; én pedig azt válaszoltam: mindketten meglettük az egyetlen archimedesi pontot, melyből Szécsi Máriát művészileg felfogni lehet és kell; (ha az ember úgy nem akar vele járni, mint Tompa Miska)“ (48. jan. 27.). Tompa tragikusan fogta föl a történetet, paposan esküszegést látott benne s a tízparancsolat kőtábláival szétzúzta a szerelem bálványát, mint Mózes az aranyborjút.⁵⁶ Arany egész öntudattal fejti ki Petőfinek (48. jún. 8.): „Ha pozitív törvény a lélek és szív törvényeivel hozatik összeütközésbe, mint Tompánál eskü és szerelem (nálunk csak önkénytesen felkarolt pártérdek és önkénytelenül támadó szerelem — férfiaszkodás és nőiség hozatik küzdésbe, az utolsó győz, . . . a cél el van érve, tehát semmi tragikus vég, sőt triumphus) — ott ha az utolsók győznek, tragikus vég kell.“

Petőfiék egy hetet töltöttek Szalontán. A két barát bizonyára sokat beszélt irodalomról. Együtt

⁵⁶ Tompa a murányi kiránduláson már szintén készen volt tervével; mondta volna is, de Petőfi nem hallgatott oda. (Tompa Aranyinak, 48. febr. 7.) Szintén Mednyánszkyt követi, de ettől is messze téved. Nála rögtön felgyullad a szerelem, Veselényi felcsalását a várba s a vérpadot mind a

lelkesülhettek Shakespeareért; Petőfi már megírta rajongó sorait *III. Richárd* bírálatában (47. febr. 20.); alkalmasint Arany is fölemlegette a maga régi fordítási kísérleteit, mert Petőfi *János király*-ból nemso-kára mutatványt kér (48. febr. 10.); ő is küld a maga *Coriolan*-fordításából. Petőfi még sok darabra készül, Vörösmarty is hozzálát *Lear*-hez; ügylátszik, mintha egész Shakespearet le akarnák fordítani. Petőfi Aranyra is számít, a *Windsori víg nők*-et sürgeti nála s *Coriolán* címlapját úgy nyomatja: *Shakespeare összes színművei, fordítják Arany, Petőfi, Vörösmarty.* (1848. márc. 21.) Ezen Arany megütődik: „Ha az öszön bizonyost mondasz vagy írsz, úgy már én is tettem volna valamit, de miután hirdették a lapok, hogy ketten fordítottok, letettem róla.“ (Ápr. 22.) Dickenst is mind a ketten szerették; Petőfi épen ez időtájt lelkesült érte *Uti levelei*-ben (okt. 14.); Arany ekkor ajándékozhatta meg *Martin Chuzzlewit* két kötetével, a Tauchnitz-kiadásban, bele is írva: *Petőfi Sándornak Arany János.*⁵⁷ Petőfi Börnének *Gesammelte Schriften* kiadásával viszonzta (I—VIII. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1835.), szintén beleírva nevét. Bármily jól érezte is magát Petőfi e boldog családi élet körében, rímeket rögtönözve a „polturás gyertya füstölő hamvánál“, (Arany emlékeztetése dec. 13.), — vágya már Pest felé vonta. Világosan látni ezt *Arany Jánosnál c.* versén, mely inkább magáról szól s elárulja nyugtalan munkavágyát.

várnagy rendezi, képzelt személy; neve is csak képzeleti: Farkas. Arravaló, hogy állhatatossága kiemelje Mária meg-ingását. Egyikük sem pályázott; a díjat a 18 éves Szász Károly nyerte el, *Murány hölgye c.* művével.

⁵⁷ A két kötet később egy antiquár útján visszakerült Arany Lászlóhoz.

Elmentők után Arany tovább dolgozik művén, melynek Petőfi „szívesen magára vállalta, hogy vásárt keres“ (Szilágyinak, 48. jan. 27.). Lassan halad. Nov. 11-én azt írja Petőfinek: „Mióta itt hagytál, Murányon tíz strophát csináltam.“ Valóban csoda, hogy nyűgös hivatala mellett birt időt és hangulatot találni költői munkálkodásra. Méltán panaszolja Szilágyinak (48. jan. 27.): „Ez az én életköröm oly prózai valami, hogy sokszor hét számra sem tudok kibontakozni a prózai hangulatból. Hiába! költőnek szabadnak, függetlennek kell lenni: köszönöm én a versírást, amit ottan-ottan sertésspasszus írás és a Liptákné tyúk-panasza szakaszt félbe“. — El is késett a pályázatról; kedve sem volt a nagy munkát „12 aranyért bizonytalanra odavetni“ (Szilágyinak, 48. jan. 27.); azt is rebesgették, mint Tompától hallá, hogy „a koszorú bizonyosan Garayé, ausgemacht“ (Petőfinek, 47. aug. 25.), ez oktan ráfogás, hiszen Garay bírálónak volt kiküldve.⁵⁸ Petőfi kész költeménye is csüggeszti; „hátha versenyezni *akarni* láttatom oly művel, mely mögött hátra kell maradnom.“ December 11-én mégis befejezi. (Szilágyinak, 48. jan. 27.), 13-án már felküldi Petőfinek. Petőfi, felesége és Jókai elolvassák (Szilágyinak, 48. jan. 27.). „Cethal-szájamnak kellene lenni, hogy méltóképen megdicsérjem“ — írja Petőfi (48. jan. 2.). Jókai mutatványt is készül belőle közölni, de Arany azt hiszi, az olyformán ütne ki, mint midőn valaki házát el akarván adni, pár téglát visz abból a vásárra mutatóba. (Jan. 8.) Ezt a szerkezetre s a folytonos lélektani fejlődésre érti. Arany fejében megfordul: hátha Wesselényi Miklósnak ajánlaná, hogy „a teljes életében becsületes úton haladt szerencsétlen

⁵⁸ *M. Szépir. Szemle*, 22. sz. nov. 28.

nagy honfi sötét éjjelét némileg derítné“ (dec. 13.); de Petőfi lebeszéli (48. jan. 29.). Petőfi mindjárt elviszi Emichhez, „de oly csekély árt szabott neki (100 p. frt-ot), hogy alkuba sem ereszkedtem vele.“ Emich azt ajánlja, adja ki Arany maga; ő „magára vállalja a kinyomatást, oly föltétellel, hogy a munka hozzá menjen bizományba.“ (48. jan. 2.) Petőfi maga is ezt tanácsolja s Arany beleegyezik. (Jan. 8.) Január 29-én már a censornál van (Petőfi levele, jan. 29.). A censor, az öreg Reseta, — mint Petőfi írja (febr. 10.) „három versszakot meg akart benne gyilkolni, ott ahol arról beszélsz vagy beszélteted Máriát, hogy nézünk csak a szegény romlott cseh szomszédig stb. azt fogta rá, hogy ez allusio a mostani politikai viszonyokra, de én... a capacitatio köszörűkövén megtompítottam gyilkos szándékú törét, s kedves rajkód életben és tökéletes épségben maradt.“ Resetától egyenest a nyomdába viszi a kéziratot; ezer példányban nyomják s egynek 40 p. kr. lesz az ára. Arany még utólag is küld egy „jegyzetkét“ (jan. 8.) a Salm nevéhez; ez a későbbi kiadásokból elmarad. Később egy előszót is küld, de azzal már elkésett. A könyv 1848 április elején megjelent (Petőfi, ápr. 18.). Akkor nem sokat gondolt a világ éposszal, multtal. „Szerencsétlen idő van rá — tudja Arany maga is — de az nem baj, lesújt a zápor egyes virágokat, de utána dúsabb a tenyészés.“ (Petőfinek, 48. ápr. 22.) Mégis kelt valamelyest. Arany a nyáron már ezer váltóforintra számolt (Pet. aug. 12.). Emich azonban azt üzente, hogy a vidéki könyvárusokkal csak esztendőre, áprilisban tud elszámolni, de „ha a vidéken is oly kelendősége volt, mint helyben, úgy már bejött a nyomtatási költségnek vagy fele.“ Ezt írja Petőfi, 48. aug. 16. Esz-

tendő multán azonban már nem számoltak az országban könyvekről. Arany 1858-ban rá is írta Petőfi ezen levelére, hogy Emich addig sem „számolt meg, sem egy fillért nem adott.” (Emich még 58-ban is vidéki könyvárusoknál künn rekedt példányokat emlegetett; Arany felírta a számadásra: „908 példányra követelés sem van”, miből a nyomtatási és bekötési költség 162 ft. 30 krajcárt teszen.)

Az elkésett előszóban bizonyára azt világította meg, a mire később önéletrajzában mutat rá. „*Murányban* oly nyelvet akarék megkísérteni, mely az irodalmi s népies nyelv közt mintegy közepet tartson, erős legyen, de ne cikornyás; oly nyelvet, mely szélesebb olvasó körrel bírhasson, mint csupán a művelt közönség, így akarván egyrészt a költészeti nyelvnek nagyobb népszerűséget szerezni, másrészt a népet egy fokkal magasabb olvasmányhoz szoktatni.” Ez a népies költői iránynak kitűzött célja volt. „Sokat ártott *Muráynak*, — folytatja, — hogy a cselekvényt mindenütt drámaivá akartam tenni, érzelmeket, indulatokat, apró részletekre festeni, mintha leirhatná azt költő, mit a színész mimikájával ki tud fejezni.” A drámaiság főképp abban áll, hogy az esemény kevés jelenetbe van összefogva s fejlődése a lelkekben történik. A mi a részletes rajzot illeti, mellyel Riedl szerint „mintha a színészeknek utasítást akarna adni, hogyan kell az illető jelenetet a színpadon eljátszaniok;” — e „színházi plastiká”-t ő a költő „rövid színészi pályája hatásának” tudja be. Oly jelenség ez, mely Aranynál megmarad, sőt fejlődik. Jelenítő erejű, jellemző mozdulatok ezek, mint midőn a szólásra felálló alvezér „hátrább tette székét;” Solymosi, mikor a várból megjön: „Nagy lélekzetet vőn és körültekin-

tett'; a hírnök 'szétvigyáz jövet'; a lélekbe világít, midőn Mária elpirulását úgy fejezi ki, hogy arcát 'vérrel hinti meg pillanatnyi harca.' Már itt megvan test és lélek egymásraható kapcsolata, mi később oly mintaszérű nála; mikor a vén Solymosi könnye a fedésre kicsordul: 'észrevette, mert a szíve könnyebbedt'. — Külsőségekben is föltetszik aprólékos megfigyelése. A Máriának küldött lovakról tudja, hogy 'hajjal vergődtek fel a sziklaösvenyen.' Nem felejtí, hogy a börtönajtó zárjában kétszer fordul a nyelv. Körültekintő: Veselényi nem indul az éji útra mordály nélkül, de nem veszi hasznát, mivel dulakodás közben nyakából lefoszlott köntösében maradt.' (Annál feltünőbb, hogy a kötélhágesót az ablaknál felejtik.) Elevenek a természeti jelenségek megfigyelései, így a vihar leírása; a pillanatnyi tüneményeké is, pl. hogy a sötét sikátorból nézve — 'ha villant az ég, — fénye innen és túl egybetalálkozik.'

Ezek új vonások Arany új művében; megfelelnek elméletének s haladást jelentenek a maga elé tűzött úton.

Bármily természetes a lélektani alapeszme s bármennyi költői szépséget halmoz is e történetre Petőfi és Arany ereje, — e tárgynak valami eredendő hibája van. Mióta az idő megtépte a romantika köntösét, pörébben ütköznek ki e tárgy. benső fogyatkozásai: Veselényi önzése; a gyors lélek-esere, mely párosával még felötlőbb; a vérpaddal üzött ízetlen játék, mely egyszerre tréfába zökken. Indokolás, kidolgozás csak lankasztja az események fürgeségét: inkább hinnénk, ha rá sem érnénk gondolkozni s nem kellene komolyan venni. Cselekvényben és alakokon van valami komikai;

Gyulai Pál célzott is erre.⁵⁹ Fogadkozó amazon, ki egyszerre szerelembe szédül; tehetetlen lovag, ki röstell egy nőtől meggyőzetni, eselből mégis szerelmet színlel, álúton lopózik a várba s végre is házassággal szerzi meg, hogy mindketten azt nyerjék, mit nem kerestek: valódi vígjátéki figurák, vígjátéki történet. Ezért nem tehet e tárgy komoly feldolgozásban zavar-talan hatást.

Ezt azonban inkább a későbbi szem látja. Akkoriban a romantika volt divatban, vár-történetek, a *Két szomszédvár-tól Salgó-ig*, meglepő fordulatok, szörnyűségek; a szinpadon Gritti s a Zách-család meg Czakó Leoná-ja kísértett. 1850-ben Murány-t Toldival együtt német fordításban adta ki Kertbeny; Murány fordítását az ifjú Theodor Fontanenak ajánlva, ki ez időben szintén lovagi mondákat dolgozott fel, népies ízű versekben („der Ihnen geistig verwandt ist“ — írja Kertbeny; 51. jun. 1. kiadatl.). Fontane el volt ragadtatva a műtől s tiszteletének jeléül Kertbeny útján egyik könyvét küldte meg Arany-nak, a *Schöne Rosamundá-t*; tetszett is a költőnek.⁶⁰ S ez nem csupán a megtiszteltetés viszonzása. Az augsburgi *Allgemeine Zeitung* is méltatja a mű alapeszméjét s nyelvének fényét és erejét.⁶¹

Itthon nem esett szó róla. „Jobb fogadtatást érdemelt volna“ — mondja költője (*Önéletr.*) — de

⁵⁹ Szigeti darabját bírálva, *Dramaturgiai dolg.* I. 535. l.

⁶⁰ Kertbeny levelei, Arany levelezése közt a M. T. Akadémia levéltárában. 7. I. 52; 30. IX. 53. (Kiadatlanok.)

⁶¹ 1851. június 15. 166. sz. Beilage. O. K. (Karl Ohly), aki Kertbenyt Petőfi fordítására buzdította. — Kertbeny fordításairól később lesz szó.

„a politikai rajongás miatt teljesen ignorálták, soha senki meg nem bírálta tudtommal.“⁶²

⁶² Pedig Emich elszámolása szerint Petőfi 20 példányt vitt el tőle; nyilván azért, hogy írók és újságok között szétossza.

IV.

Toldi estéjét írja; kiadatlan marad. — Az első, népies balladák. — Hazafias versek s A nép barátja néplap. — Lelki kettőssége. — Követjelöltség és nemzetőri szolgálat. — Petőfi családja Szalontán. — Miniszteri fogalmazóság Debrecenben és Pesten. — Népköltői tervek. — Világos után.

A hosszú érlelődés, sok tanultság javára vált Arany tehetségének: egyszerre egész fejlettségében állt elő. Az 1847-ik évi ritka termékenység és gazdagság tanuja. Négyesy jól figyelte meg, hogy *Toldi* után két különböző úton indul tovább: egyfelől tisztán népies irányba, a népmese és népmonda felé, másrészt az érzelmek elemzőbb rajzához, fél fokkal felsőbb nemű' nyelvhez.¹ *Murány*-nyal egyszerre más munkán is dolgozik, s újabb művében megint más hangot, más színezetet próbál.

Murány-ba még bele sem fogott, már Kinizsi Pál és Magyar Benigna történetére biztatja Szilágyi, adatokat is küld hozzá (47. aug. 30. kiadatlan levél.). A költő azonban nem akar „egy kaptára dolgozni”, (Petőfinék, 47. aug. 25.), már pedig „Pali molnár”-ban „Toldit kellene ismétlenem” (Szil. 47. szept. 6.). Miért

¹ Négyesy László: *Arany és a magyar nyelv. — Magyar Nyelv*, 1917. 5. szám.

is fordulna egy új vasgyúróhoz, mikor ott van régi kedves hőse? Tőle nem birt megválni. Már 47 májusában, egy hónappal a tűzvész után (27-én), írja Petőfi-nek: ,egy *Toldi*-t akar még írni, *Toldi estéjé*-t', s azt neki szeretné dedikálni, „büszkeségből ilyenénformán: Petőfi Sándornak, a költőnek: barátomnak.“² Petőfi váltig sarkallja, Toldy Ferenc is arra biztatja: „... ha még egy *Toldi*-t írna kegyed“ (47. okt. 1.). Ilosvai még sokat tud róla. Elmondja pórul járt kalandját egy özvegyasszonnyal, egy sírrablást, érinti a prágai hadjáratot; ezek szakadozott részek, életének derekáról; azután öreg korára fordít, mikor ,Tholdira királynak egyszer lön haragja — Három esztendeig nem ment bé udvarba'; — de hogy Újhelyen a címert elnyeri egy olasz, rája emlékeznek, a vén vitéz barátságában ott terem s diadalt vesz: később gyűlésre hívják Budára, az udvarban az ifjak megesúfolják, boszút áll, haza megy, „két esztendő mulván meghala.“ Mindebben csak két esemény van, az újhelyi viadal s a budai eset; Ilosvainál két külön út, két külön esemény; Arany szorosan összekapcsolja egymással s velők a hős halálát is. A krónikás ének itt sem indokol semmit; még a legfőbbet, a király haragját sem; ,Bizonyt nem irhatok, mi volt annak oka', mondja. Arany összeszövi az eseményeket, mindent a jellemekből fejt ki, s egyszersmind el is mélyíti.

Még nyáron belefög. Az I. ének elébe odajegyzi: *júl. 3. 1847.* Tovább is ment, mert Szilágyitól július végén Szalontán a Nagy Lajos-korabeli címer felől

² Az *estéje* elnevezésről Beöthy azt hiszi (*A szépprózai elbeszélés*, I. 174.), hogy *Halónak boldog estéje* c. vallásos mű volt példája; írta Sintenis Ker. Fridrik, ford. Gelei József, 1788. — E könyvet Tompa említi egyik levelében, 1868. febr. 23.

tudakozódik; Szilágyi egész kis értekezést ír neki (aug. 23. kiadatl.) a négy fejér és négy veres szalagról s az oroszlánokról, de bizonyost mondani nem tud, mire Arany azt írja neki (szept. 6.): „hát csak megmaradok a már kész vers mellett”, — ez pedig a II. énekben van (11. vszak.). Eleinte öt énekre tervezte, negyven strófhájával; aug. 25-én kettő van belőle készen. Ekkor félreteszi a pályázatra készülő *Murány-ért*, s emezt már akkor sem hagyja félbe, mikor a pályázatról letesz. Talán épen az érzik meg ezen, hogy a költő nem egész lélekkel volt rajta. Amint *Murány*-nyal elkészül, tüstént újra hozzálát az új *Toldi*-hoz. A II. ének, ahol abbahagyta, rövid volt, csak huszonhat versszak,³ folytatta tehát Toldi diadalával, ami ma külön a harmadik ének. E részre vonatkozik az aláírt dátum: *Dec. 28—jan. 15.* Az előbbeni részről kétségei voltak: „egyszerűsíteni kell, nagyon képes” — írta Szilágyinak (47. szept. 6.); „nagyszerű akar lenni, megjárom vele, ha elrontom” — kétségeskedik Petőfi előtt is; szeretné, ha barátja megmutatná majd Vörösmartynak, „addig nem adom sajtó alá” (47. aug. 25.). E részt át is simítja. „Azon helyeket, melyekkel nem voltam egészen megelégedve, tetszésem szerint kijavítottam, s most egész kedvvel vagyok rajta” — írja Petőfinek. — „Szinte szeretném elolvasni előtted a nedélyes részt, hol a vén Benceze a viadalhelyen megjelenik. Ezt egész lélekkel dolgoztam, újra és bővebben, s remélem, a többit is így fogom. Azért is haladok vele lassan, hogy mikor dispositiót nem érzek magamban, inkább egy betűt sem írok, mint hogy rontsak” (48. jún. 7.).

³ Nem volt meg benne a Gyulafiak szerelme s a mai II. ének bevégző szaka sem.

Arany csodálatos gyorsasággal dolgozik, pedig nehezen tud az írói munkára csak egy-egy órát is szakítani. „Napjaimat kénytelen vagyok hivatalnak, estétmet családomnak szentelni, s így csak reggelenként van egy félórám.“ (Petőfinek, 47. jan. 7.). Képzeljük el a kis jegyzői lakot, amint homályos téli hajnalon ablakát megfesti a lámpa világa; bent, a belső szobában még szunnyadnak a gyermekek; itt a csöndben egy férfi hajlik a zömök, rácsos íróasztal fölébe; záros fiókjában Petőfi levelei vannak rendbe rakva; lapján kinyitva Ilosvai verses krónikája; levelei között az agg hős árnya imbolyog, a szoba kitágul, Buda tornyai tűnnek elé, — míg az utcán sűrűbb lesz a fagyos rögön a járó-kelők kopogása, a jelenések szétfoszlanak, az utcaajtón egy komoly férfi lép ki, s maga elé nézve megy a községháza felé.

A munka most már folyvást halad. A III. ének szintén hosszabb lélekzetű, össze van benne fogva a mai IV. és V.; a mostani utolsó ének akkor a negyedik, végső. Az egésznek vége: 1848. márc. 20. E négy énekes beosztásban is kerek egész. Az első és utolsó ének úgy volt, mint ma; a másodikban egyesült a két ifjú vitéz harca az olasszal s Toldi viadala, a harmadikban Toldi diadalútja és megcsúfoltatása: az összetartozó mozzanatok. Később, a kiadás előtt, 1854-ben, mégis változtatott rajta; az első résszel való arányosság kedvéért hat énekre bontotta;⁴ ekkor szötte be a II. énekbe a Gyulafiak szerelmének történetét, (17—25. vszak és a 36.) s az V.-be az apródok két énekét (a

⁴ Hogy ezért tette, mutatják a kézirat végén lévő számítások: „Strophák jelenleg: I. ének — 41, II. — 36, III. — 46, IV. — 30, V. — 20 és 17 és 7 rövid, VI. — 38. = 211 és 17 + 7 rövid. Az első Toldi 209.“

régebbi 11—17. vszak helyére), viszont hosszabb csúfolódásukat megrövidítette. Így az egyes énekek egyformák terjedelemre, mindegyik negyven stropha körül jár. Egyéb változtatásra nem volt szükség a szövegben, önként vált külön minden főbb mozzanatot.

Miklóst ott látjuk viszont, ahonnan elindult, az ős ház kertjében, — de milyen más most minden! A ház omladozik, a kert elvadult; ki gondját viselte, Toldiné, a sírban; a vén bajnok a maga sírját ássa; öreg szolgálja, a vén Bencze fia, segít a munkában. Ő mintegy atyja folytatása, „némi kedves reminiscenciáktól nem válhattam meg“, mond a költő. Mégis más a viszony köztök: ez a Bencze alig mer gazdájához szólni, az sem igen vet szót neki, magában beszélve önti ki felgyúlt keserűségét, a mért el kellett hagynia az udvart, bátor beszéde miatt, mellyel az olasz puhaságra zsémbelt. (Ezt a költő 6. versszakkal csak később szövi be már itten, s ezzel Toldi a magyarság képviselőjévé válik.) A tunyaság megőrli, az elmúlást várja s élete után keserűségében más jelet nem kíván, csak az ásónyelet, mellyel sírját ásta. De megéri az elégtételt: udvarbeli barátai érte küldenek, mert az ország címerét vitézi tornán elnyerte egy olasz. Ezzel mintegy ifjusága újul meg, mikor viadal és dicsőség várta. Arany megemlékezik Ilosvai szaváról, „hogyrészeses vala“, s mint az ifju Toldi a bajvívás előtt, most öregen is kupákból öntözi erejét.⁵

⁵ ~~Leír~~ elvitatja Arany leleményétől a hírhozó lovagot, mert Vörösmarty *Ősz bajnoká*-ban is „átrohan egy serény lovag“; sőt a Gyulafiakra is ráismer ugyane költemény két sorában: „A hadjáték pompájában — Két hős ifjú áll“. — Íme, a betűrágás átka! — Akkor nincs mit csodálkoznunk azon, ha

Azt sem felejtí a költő, hogy gyalog öt napba telt az út Budára, lovon három napra teszi. Toldi még oda sem ér, már is igazolva van: a fényes lovagok nem győzik a harcot az olasszal. A Gyulafiak epizódja ezzel Toldira világít; szerelmök később beszótt rajza az élet melegét önti el a két fiatal levén. Balvégük után jelenik meg Toldi, barát-kámzsában, rozsdás fegyverzettel, szinte a multból feljáró kísértet. Arany tartott tőle: „Lesz, a ki rosszalni fogja a humort, mely a darabon, növekvő arányban átszövődik: azonban ne feledjük, hogy a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű; különösen a vén Toldit humorosan fogta fel mind a nép, mind utána Illosvai és Vörösmarty. Ezt én nem annyira Toldiban, mint környezetében állítam szem elé, s az értő fogja tudni, miért.“ (A *vég*szó-ban.) A világtól elmaradt vén ember valóban mosolyogni készlet, de Toldit régi érdemei, ereje, főkép belső keserősége megóvják a nevetségtől. Minden furesaság a Bence fejére száll; „ő a villámhárító“ a Greguss szava szerint.⁶ Toldit megvédi, hogy mindenki rá gondol, őt várja; a király ráismer erejéről, hangjáról; rég megbocsátott már hű emberének, de halottnak mondták; arra is emlékszik,

Toldinak azt a keserű kívánságát, hogy ásója nyelét akarja sírjelnek, Várkonyi Endre az *Odysseidá*-val teszi párhuzamba, XI. 74. sor, — hol Elpenor azt kéri Odysseustól: „... sirom fölé szurj evezőlapátot, társimmal éltemben a mivel eveztem“. (*Egyet. Phil. Közl.* XII. 769.) — A sírásás jelenetéhez w. j. (= Waldapfel János) Grimmelshausen *Simplicissimusá*-ban talál hasonlót, ahol egy remete sírt ás magának; a közlő maga sem erőlködik az átvétel bizonyításán. (*Egy. Phil. Közl.* XXXV. 508.)

⁶ Toldi *estéjét* megjelenésekor a *Pesti Napló*-ban ismertette, 1854. 245. sz. — ss jegyzet alatt.

hogy *akkor* Toldinak lett igaza. Míg így megenyhül, mi az ősz bajnok életét keserítette, már viadalba fog az olasszal; épen egy olaszon töltheti ki mérgét, kiknek szokásaitól nemzete erkölcsét, erejét féltette, s most keserősége bosszúját állhatja. Ifjúkora óta Toldi lovaggá vált, lovagiságban is túltesz az olaszon: az előnyül vette, mikor egyik Gyulafi kezében eltörött a kardvas; Toldi visszarántja karját s más kardot adat ellenfelének, mikor az is így jár. Az öreg vitéznek össze kell szednie magát; végre nyers ereje kiüti amazt a nyeregből. Az első kidolgozásban a király kegyelem szava visszatartja a végesapást, a későbbiben a viadal halálos, mert e fordulat itt feltartóztatna, s az elkeseredett Toldihoz jobban is illik, hogy egész munkát tegyen. Fel sem fedi magát, mint a szokás kívánná, hanem amint elvégezte dolgát, eltűnik, semmi köze udvarhoz, királyhoz. A simább király hajlik, utána küld, hogy visszahozzák a palotába. Toldi ezt nem is álmodja; még jobban évődik magában, hogy rá sem ismertek; a király ellen is kifakad, de ép ebben árulja el, mennyire szerette s hogy a mellőzésben nem pusztá hiúság bántja; az fájt neki, hogy a király olasz bábot csinál a magyarból. Így éri utol a királyi követség s a néptömeg; ki a gúnyt szenvedte, most az fürdik a dicsőségben, Bence. Toldi magába fojtott lelke nem bír örülni; most, hogy az udvarba hívják, egyszerre világos előtte, mennyire nem illik ő oda. Szót fogad a királynak, de előérzete tart az ifjaktól, akiket gáncsolt. Ilosvai darabos szavaival dörmölődik magában, mi oly jól illik a morcos agg vitéznek.

Hamar megengesztelődve, megható gyöngédséggel kíván kedvére lenni Lajosnak. Betér budai házába, hogy kiöltözzék palota emberének, fényleni. Új

életre készül, vagy inkább a réginek folytatására s eszébe sem jut, hogy elmaradt a világtól. Így kerületi egymást kettejök jószándéka, a mi baljós sejtelemmel tölt el. Toldi, magára öltve pállott díszruháit, inkább kivetkőzik magából, könnyen válhatik gúny tárgyává. S csakugyan, a királyi termekben vígan vannak az apródok; egyikök a nap hőseről fog dalba, kinek megjelenése az ő szemökben fura. Arany pompás leleménnyel itt szövi be (utóbb, 53-ban) a nagyerejű hős groteszk szerelmi kalandját, egy énekben, s épen erre toppan be a bajnok. Az apródok nem bírják magukba fojtani féktelen kedvüket, csúfolódní kezdenek a daliával, mire indulata felforr, buzogány nyal bélelt mente-újjával hármát agyonsuhint, beront a királyhoz, s rátámad 'apró kölkei' miatt. Az ősz vitéz diadala napján megcsúfoltatva, a király küszöbén, kihez megenyhülten készül; a vérbe boruló jószándék; a király, ki ellágyultan várja kedves hőset s a vértett hallatára halált kiált fejére: mindez, amily természetes, olyan tragikai. Pillanatról-pillanatra rohan a sors a betelés felé.

Otthonn ezalatt Bence a nap örömében sütkérezik, ura fegyvereit tisztogatja, parancsolgat a kapusnak, „legyen valaki, a kin ő is nevéssen egyszer — megérdemli azt a hű eseléd“. (*Végszó.*) A hős rettentő haragjától szédelegve tántorog haza. A házat katonák veszik körül. Toldi már az örök bíró elé készül; diadalma napján hogy' is lehetne börtön foglya? Végperceiben a megsértett király maga jó hozzája; Toldi üvegesedő szeme megismeri, még egyszer ismétli tanácsát a faragatlan fa erejéről, még egyszer utóljára a magyarság szószólója. Lajos védi magát, a nemzeti csinosodást; — a változott időről beszél, mely a hősiséget

is megváltoztatja, mióta a puskaport ösmerik. A hal-dokló ezt már nem hallja, ami neki fájna (Greguss megjegyzése), keze elhidegül a király kezében. Benne az utolsó lovag fekszik ott holtan, aki még testi erő-vel harcolt. A győzhetetlent az idő győzi le, az indu-latos vitézt rettentő haragja öli meg.

Arany azt írta e művéről Petőfinék: „Drámai a föllépés, drámai, sőt ha sokat nem mondok, tragikus a lelépés.“ (48. ápr. 22.). A hős még egyszer újra éli vitézi multját, dicsőségét, de éreznie kell, hogy az idő megváltozott, az öregkornak sebzett szívvel kell az ifjúság elől sírjába szállnia. A küzdelem és diadal, a kegy és megcsúfoltatás ellentétes képeiben mintegy az élet hiúságai tűnnek el, az egész élet s amint a koporsót kísérő fáklyák kialusznak s a gyászkoesi az éj homályába merül: a mulandóság szárnya-legyinté-sét érezzük, oly mélyen, mintha ott volnánk a gyász-menetben. A hős oda tér meg, honnan elindult, sír-halmát az ős kert hinti be sárga levéllel.

Külsőleg a kert két képe fogja közre az egészet; bensőleg is tökéletesen egységes a szerkezet: egy napba szorítja a főbb eseményeket. A költő a természet képeit is összekapcsolja a szereplők hangulatával s az esemé-nyekével, mindent művészi egységbe foglal.

Az öreg Toldi ugyanaz a természetes, indulatos lélek, mint fiatalon; maga mulatása, karja ereje a régi. Harei módja lovagivá finomult; lelke hajlékonyabb, gyűrtebb, puhább; ifjan minden sértés kihozta sodrá-ból, hamari tette, most fojtott keserűség, dacos ön-érzet új érzései, megadó ellágyulás is; fiatalon is tu-dott gyöngéd lenni, de szívéből az most hamarabb ki-csordúl. Ha Dumast dícsérik, hogy a *Három testőr* alakjain fel tudta tüntetni az idő telését: ez elismerés

Aranyt inkább megilleti. Bence jámbor együgyűségében apja fia, csakhogy a patriarchalis kapocs gyengébb a lovag meg fegyvernőke közt, mint volt az ifju Toldi s a vén Bence között.

Toldi estéjé-nek cselekvénye egyes mozzanataiban emlékeztet az első *Toldi*-ra. Toldi itt is el van zárva az udvartól; ott szolgák ingerlik fel, az öreget apródok; fő mindenik részben egy-egy párviadal.⁷ Arany e hasonlatosságot úgy eltörölte, hogy észre sem venni. A cselekvény a népmesei háttérből a lovagkorba megy át, ezzel változik az egésznek színezete. A hang is más; a költő maga mondja, hogy itt nem találni „azon népileg őszinte, gyermeteg előadást, azon könnyedséget, a cselekvényekben azon gyorsaságot, változatosságot, mely amabban elismertetett“; „de a sír szélén álló Toldi nem az a pórsuhanc többé, ki a viszonyok jármát lerázza s fölfelé tör; ezt az előadás által is ki kelle tüntetnem.“ Az ifjúság forrongásához illő üdeség helyett itt elegiai méla hangulat ömlik el, az öregkor, a világtól elmaradottság humora.

Ott minden csupa ifjúság, remény, tett, küzdelem, minden a jövő felé fordul: itt őszi hervadás búja a tájon, a lelkeken a multak terhe. Az események nemcsak egymásból folynak, hanem a lelkekből, jellemekből, jobban a lélekben történnek, az egésznek belső egysége, belső szerkezete van. A hangulatokban több az árnyalás, a szivekben többféle érzés áramlik; maga a humor, mely félszemmel könnyez, féllal mosolyog, összetett érzés. Más a hang is: édes szomorúság van benne, mint a visszanéző nap melegében. A költői képek újabbak, eredetiek, frissebbek. (Apró szelek, mi-

⁷ Rámutatott Bánóczy Dénes, *Egyet. Phil. Közl.* XXV. 869—70.

kor röpködni tanulnak, megbontják a házfödelet; aztán a zivatar apja beleölti szarvát. I. 7.)

Mindamellett ez is népies költemény, ha annak mondhatni, mit a nép megért s miben gyönyörködni képes. De ép úgy élvezetet talál benne a művelt ember is. Ez a valódi *nemzeti* költészet, melyet Arany eszményül tűzött maga elé. Gyulai Pál épen *Toldi estéjé*-n magyarázta meg, hogy „a népies eposz sem több, sem kevesebb, mint a naiv, a nemzeti: tehát a valódi eposz megközelítése, a mennyire az korunkban lehetséges“ s hogy „a népies eszme, a mint nálunk kifejtett, nemcsak pusztán naivságot jelent, de közel rokonságban van a költészet tisztán nemzeti fejlődésével“.⁸

A munka március 20-án készen van ugyan, de „a közelebbi nagy dolgok miatt iszonyúan elment a másolni való kedve“ — írja Petőfinék (márc. 26.). Április elsején mégis felküldi, bár tudja, hogy „e forradalmi időszakban semmi hatása nem lesz annak a közönségre“. Petőfi csakugyan hiába ajánlja a Könyvkiadó Társulatnak, annak működése megakadt. (Ápr. 18.).

Nagy munkája mellett 48 első felében havonként megküldi versét az *Életképek*-nek, április végéig ötöt, melyeket Jókai páronként 15 pforintjával díjaz; Petőfi kívánta, hogy Aranyt s Tompát vele egyformán tekintsék. (Levelük 47. jún. 18.) Tompa azonban, mint „szegény kálvinista pap és mindenek felett új gazda“, nem akarta magát kizárólagosan lekötöni, „bonyolódott viszonyai“ is voltak Vahottal; ezt megírta Arany^{nak} (47. aug. 1.), Arany pedig szóba hozta Pe-

⁸ *Toldi estéje* megjelenésekor, *Szépirodalmi Szemléjében*, — *Budapesti Hírlap*, 1855. Újabbán a *Kritikai dolgozatok* kötetében.

tőfi előtt, abban a hiszemben, hogy már úgy is tudja. (Aug. 11. és szept. 1.). Csakhogy Tompa régóta nem írt Petőfinek, nem tudván, hová küldje levelét. (Dec. 1.) Petőfi zokon vette Tompa szabadkozását, mert a nyáron odaígérkezett. (P. Aranyhoz, 47. aug. 17.). Ő a fiatal tehetségeket kívánta egyesíteni az *Életképek* körül, Aranyra is rádörrent, mikor azt találta mondani, hogy az ő kedvéért szegődött oda. „Midőn az ügy áldozatot kíván, áldozni kell“ (aug. 17.). — Arany megpróbálta Tompát mentetgetni. „Kérlek, válaszd a lágyabb ítéletet; a mi lány, az *érettebb* is“ (47. szept. 7.). De Petőfi nehéz szívvel volt Tompára, már előbb, mert többször meg-megcsipkedte munkáit, hol szemtől-szemben, hol mások előtt, mi Petőfinek fülébe jutott.⁹ Mikor Murányban jártak együtt, oda sem hallgatott, amint Tompa a maga felfogását kezdte fejtegetni; ezt Tompa panaszolta Aranynak (48. febr. 7.); hazafelé meg Tompa vitázott egész úton *János vitéz*-ről (u. o.). Petőfi meg is haragudott rá s *Uti levelé*-ben kicsúfolta, amiért elaludt a romnál. Eltért tervétől is, hogy Tompa eskesse, *Szécsi Máriá*-ját pedig úgy nézte, mintha vele akarna versenyezni. (P. Aranyhoz, 48. jan. 2.). Így aztán Arany hiába másolta le Petőfinek Tompa levelét, melyben róla érdeme szerint szól. (T. febr. 7-iki levelét.) Tompa ez időtájt beteg, érzékeny, ingerült volt.¹⁰ Arany váltig csendesítette, „Vedd úgy, mintha baraczkot adott volna“ (Tompá lev. 50. jún. 12. kiadatl.) s addig-addig engesztelte, míg Tompa rászánta magát és írt Petőfinek (Aranyhoz, 48. febr. 7.), aki

⁹ A *Czipruslombok*-at utálta, „mondám magának is Sándornak.“ *Tompá levelei Szemere Miklóshoz*, közli Ferenczy József. — Abafi *Figyelő*-je, XII. 104., 106. l.

¹⁰ Váczy János: *Tompá Mihály életrajza*, 73—74. l.

válaszolt is, de csak újra megsértette Tompát. (Tomba Aranyinak, 48. márc. 18. kiadatl.). Mikor Tompa Gräfenbergbe menet Pesten időzött, többször találkoztak. Petőfi úgy látta, hogy Tompának „csak egy melegebb sugár sem volt szemében... Ő el van veszve... se magával, se mással nincs megelégedve“ (Aranyinak, 48. ápr. 18.). Tompa viszont arról panaszkodott Aranyinak, hogy Petőfi „hideg leereszkedéssel fogadta, kimért vizit gyanánt vette látogatásait“. (Arany feljegyzése, Petőfi előbbi levelének hátán.) Falusi magánya után Tompa nem tudta beleélni magát a pesti hangulatba. „Ezek az emberek esodálatosak lettek, e hazamentő óriásokkal nincs lelked, hogy okos szót válts. Nincs ott szó másról, mint a forradalom, martiusi napok stb. ... Szédült az egész város“ — írta Szemere Miklósnak.¹¹ A régi barátság így nem állott helyre köztük, pedig ez volt utolsó találkozásuk. Haragjában Tompa el is égette Petőfitől kapott leveleit, mit utóbb nagyon megbánt; hogy valami emléke legyen tőle, Arany neki adta azt a levelet, melyet együtt írtak öhozzá Bejéről.

Arany sem könnyen bír megfelelni az *Életképek*-nél vállalt kötelezettségének. Kisebb versekhez nem érez kedvet. Már a *Dívatlap* éve alatt panaszolja: „Úgy érzem, mintha elveszne markomban a finom ujjakhoz alkotott lyra. Aztán meg hol is vennék én lyrai lelkesedést?... aprós bajaim és örömeim nem méltók megénekelni s bár családi életemben a boldogabbak közé számíthatom magamat, ez a boldogság sem olyan, hogy kitörő örömét versbe önteni, hanem csak olyan, hogy jóltevő melegét folytonosan érezni lehet. — ... azonkívül ... merő boldogtalanság és nyomorú-

¹¹ Idézi Váczy, u. ott, 71. l.

ság . . . Hozzá még a lyra valódi kora, 20—30 év, tölem oda van, . . . a szív szerepe jobbadán el van játszva, a főre kerül az uraság. Én hát . . . nem esetenkedem a lyra országában, hanem . . . írok históriákat, rectius *istoriákat a ponyvám*, miként Tinódi Lantos Sebestyén“. (Petőfinek, 47. szept. 7.). Kéri is Petőfit, vegye meg neki Tinódit; Szilágyitól is kéri.¹² — Így fordul *Szent László füve* mondájához s később, Tinódi nyomán, *Losonczy István*-hoz.

Petőfit mind a mellett nem akarja cserben hagyni. Egész munkásságát hozzá csatolja. „Talán magad nem is képezed, — írja egyszer (48. ápr. 22.), — mily könnyen semmivé tudnád te tenni az én jövődöbeli íróságomat.“ Gazdag költészetét különben sem szegényíti el, ha szerelmi húrja hallgat; Carlyle a kort is gyatrának tartotta, melyben túlságos fontosság jut a szerelemnek. Új verseiben több a gondolat, mélyebb az érzés, tömörebb a nyelv, mint eleinte; mutatja ezt *Czakó sirján* s a *Télben*, melyet Petőfi megdicsért; „nagyon szép verset küldtél Jókainak“ (48. jan. 29.). Mindkettőn keserűség érzik, amaz satirába hajló elégia; emez költői festés, részleteiben rokon Petőfi alföldi képeivel, de bensőbb tartalommal, magára a költőre értve: életének egyhangúságában a költészet világáról álmodik, mint télben a tavasszal. Költői hitvallás ez a pálya kezdetén, azért állította utóbb gyűjteményének élére, előhang gyanánt. Általában kisebb verseiben is a festés, elbeszélés felé hajlik

¹² Szilágyi 47. aug. 30. értesíti (kiadatl.): „Debreczennek sem Tinódija, sem Heltaija nincs.“ Mégis leküldi neki Tinódit, Heltai *Cancionalé*-ját, Túry György viadalját; Tyrtaeust, Biont, Theokritost. (Levele Gyulai Ágosthoz, 1891. márc. 27. — Közölve *Irodört. Közl.* IX. 489. l.)

(*A tudós macskája, Az alföld népéhez*), s érzéke rátalál arra a műfajra, melyet epikai tehetsége a népi mintákból művészbé fejlesztessen. Mikor leköti magát az *Életképek* mellé, már tisztában van vele: „Nem megy nekem a lyra, az ömlengések kora elmúlt tőlem . . . *Fejér László* forma balladákban kellene próbát tennem, azok lapban is adhatók volnának és mégis elememben maradnék. Olyanokat fogok írni Jókainak.“ (Petőfinék, 47. aug. 25.) Petőfi biztatja: „Nem cselekszel bölcsesség nélkül, ha afféle balladákat irsz, mert azoknak nem csak szükében, hanem plane teljes hiányában vagyunk. Már én rég megpróbáltam volna, de tudj' Isten; nem igen érzek hozzá tehetséget magamban.“ (Szept. 9.) Arany világosan látta, mit kell tenni, midőn „csupán népdalunk nyomán indulva“ megkísérté „a balladának ama népi, eredeti formáját, ellentétben a mi németes, mesterkelt s érzelgős vagy deklamáló balladáinkkal.“ (*Elegyes előszó és Önéletrajz.*)

Akik nálunk az első balladákat írták, Kisfaludy Károly és Kölesey, nem a magyar népballadából indultak, hanem idegen minták után; jobbára Bürger rémületessége lebegett előttük. Kisfaludy azon évben fordul a balladához, mint a népdalhoz, mégis alig vesz fel népi tárgyat, hanem lovagok, dalnokok érzelgős vagy rettentő történeteit. Romantikus balladáit nagy részét Bürger balladáival tudta összekapcsolni Bánóczi;¹³ ép így lehetne össze tenni Kölesey románcos képeit Schillerrel. Még a hazai tárgyakon sincs náluk egyetlen népies vonás. Vörösmarty gyakran fordul hazai, történeti tárgyhoz, de csak egyes részletek balladaiaiak,

¹³ Bánóczi József: *Kisfaludy Károly és munkái*, II. kötet, II. fej. 4.

egészben inkább a rövid költői beszélybe tér. Czuczor népiességéből épen balladái nem vesznek magokba semmit. Garaynál a nemzeti érzés áradó páthosszá dagad. Alakjaik, eseményeik fölemelkednek a földről, a képzelet üres levegőjébe; ha a kidolgozás nem hosszas, akkor rövidség helyett zavaros; inkább érzelgősség vagy föllengő lelkesülés uralkodik bennök, mint az események drámaisága s a ballada mély erkölcsössége, a bűn és bűnhődés.

Arany elfordul ez idegenszerű balladáktól; megismétli, amit *Toldi*-ban tett: visszatér a nép életköréhez, érzelmi világához, előadásmódjához s abból igyekszik kifejteni a magyar balladát.

Népballada kevés volt ismeretes. Erdélyi inkább csak dirib-darab románcokat tudott fölvenni gyűjteményébe; meg is tagadta az alföld népétől az epikai alkotó erőt.¹⁴ A népballada tanulmányozásában Greguss abból indult ki, hogy a népköltés voltaképeni alakja a dal, általános jelleme lyrai; mond el a nép eseményt is, de szintén érzelmeivel kísérve.¹⁵ Az ily 'epikai dal' alföldünkön tisztán a nép életköréből veszi tárgyát, hősei közüle emelkednek ki valamely kalanddal; legtöbbjük egy-egy népszerű szegénylegényről szól, mintegy népi hős-dal gyanánt, vagy a legáltalánosabb érzésről, szerelemről; ebből foly, hogy nagy szerep jut a nőknek. Ily betyár-énekeket Arany maga is hallott a nép közt, kettőt le is jegyzett.¹⁶ Az

¹⁴ *Népdalköltészetünk.* — *A Kisfaludy Társ. Évlapjai*, II., és *Kisebb prózái*, I.

¹⁵ *A balladáról.* VI. fej.

¹⁶ *Fábián Pista nótája* címen közölte a *Remény*-ben, (szerk. Vahot Imre) 1851. I. köt. 334—336. l. Arany László és Gyulai Pál felvették gyűjteményükbe, II. köt. 476. l. s *Fábián*-

Haggyjuk e ronc képet,
Mics érváraló, ez
Sivattyú élettem:
Derűs fűp álmodhat
Örökzöldi tavakról
Oh költészet nekem!

jan. 21. 1848.

A TÉLBEN e költemény utolsó versszaka.

Oh, remélj, remélj egy jobb haránt!
S benne az eregy diadalát:
Mert különben sorvad és a föld
Isten ellen küzdődni költ. —
Sárj örömmel álmaid egeiben,
Ustaválóid e csókum legyen:
Kis kasszoid övvezéve, szépen
Imádkoztál édes gyermekem.

A FIAMNAK végső sorai.

ARANY JÁNOS KEZE-IRÁSA.

efféle rövid jelenetet, életképet, párbeszédet egy névvel nép-románcnak nevezték; ilyennek Greguss számos fozslányára akadt Erdélyinél, többnyire csak egy mozzanat van kikapva, melyből az előzmények kiviláglanak. Ritka azonban, mely egész esemény-sort adna, drámai módon jelenítve, erős erkölcsi érzékkel, mint a ballada kívánja.¹⁷ Legfejlettebb Erdélyi gyűjteményében a Fejér Lászlóról szóló, melyet Arany példaképen idéz; ez egész esemény-sort fest, folyvást haladó cselekvényben; lelki, erkölcsi küzdelmet, tragikai kifejléssel. Másik példája a *Megöltek egy legényt — Hatvan forintjáért* kezdetű,¹⁸ puszta helyzetkép, amint egy leány holt kedvesét költögeti.

Szeme mindjárt a legjobb két példán akad meg. Kiadásra szánt első költeménye, *A varró leányok*, tárgyára nézve hasonlít a *Megöltek egy legényt* kezdetű balladás képhez: ez is feldúlt szerelmet rajzol, a lány kitörő bánatát halott kedvesének láttán. Az egész merő párbeszéd, (mire szintén van népi példa), öt leány-pajtás beszéde; minden szak egy-egy mozzanat, amint a lakodalomnak nézett menetből temetés bontakozik ki, egyik leány már a gyászolókra is ráismer, de nem meri megnevezni, mire épen az, ki nek lakodalmon járt az esze, egyszerre mindent ki-

ról egy harmadik verset is (U. o. 63. l.). Fábián szalontai szegénylegény volt s búcsúzóját maga mondta tollba „egy városceselédnek“.

¹⁷ A kisebb epikai műfajok vizsgálatára a Kisfaludy Társaság 47-ben pályadíjat tűzött ki, a költői beszély, a monda, rege és mese s a ballada és románc „tárgy, jellem és forma szerint közös vagy eltérő sajátságaik“ meghatározására. (*M. Szépirod. Szemle*, 1847. febr. 7.)

¹⁸ Ez is megvan Erdélyinél. — Arany Csengery-nek említi; 1856. jún. 23., levelében.

talál s szíven sebezve maga is szinte elhal. Hangra, tárgyra, a temetési népszokás természetes beszövésére, törülmetszett népballada lehetne; a feszültség, a képzelt vígaság és való gyász ellentéte, e hirtelen fordulat, az egésznek egy lélekbe nyílalása: oly művésziek, hogy a költő már első léptén felülmulja példáját. *Szőke Panni* folyamatos előadásával *Fejér Anna* felé húz, de elevenségét nem éri el. A költő még nem tesz különbséget románc és ballada közt; beéri vele, ha az egyszerű esemény, a szerelmi alapeszme, a gyors és erős bűnhődés s némi példálódzás egy töről hajt a népköltéssel, szintúgy a természet átlelkedítése: a megszólaló méh s haldokló rózsa, *A méh románcá*-ban. *A rab gólyá*-t is a balladák közé sorozza önéletrajza. Külföldi példára is tekint: ekkor fordítja le Moore rejtelmes balladáját, *A Dismal mocsárok tavá*-t. Az alföldi népballadák tárgykörének szegénységét megkísérli történeti tárggyal pótolni, így áll elő *Rákócziné*, hazafias tárgyával közeledve a negyvenes évek műballadáihoz, mégis a népballada módján, erős lyrai kísérettel, úgy hogy e példától Petőfi is kedvet kap hazafias balladákhoz. Csakhogy Aranynál hazafias érzés lobog, Petőfinél politikai gyűlölet.

Az idők vihara Aranynál is erősebben illeti a hazafias húrt s politikai szenvedélyig hangolja. Némi társadalmi keserűség a *Szegény jobbágy*-on s *Szőke Panni*-n is érzett; *Eldoradó* (48. febr.) már csupa politikai gúny, képmutató dícséret álarcában, mint Petőfinél *Okatootáia*; csakhogy Aranynál a gúny nem pattog szerteszéjjel, szinte rendszerbe fogja a gazdasági bajokat, melyekről már Kolocintos kortesbeszéde szólt *Az elveszett alkotmány*-ban. Petőfi eljuttatja hozzá a szabad sajtón nyomott *Nemzeti dal* egy példá-

nyát; ő kézszorítását küldi barátjának, „polgári dicső küzdelmeiért”. (Lev. márc. 21. és 26.) Áprilisban már maga is *Nemzetőr-dal*-t ír,¹⁹ Fónagy József szalontai honvéd-főhadnagy rögtön zenére is teszi.²⁰ Az élelmes Vahot, aki most *Nemzetőr* címen szerkeszt lapot, tüstént lenyomatja (4. sz.), egy ponyvafüzet is, s „széltében énekelték.”²¹ Föllelkesíti az Unió kimon-dása (*Egyesülés*), melyet Petőfi nyomán erdélyi rész-ről Kriza, Gyulai, Szász, Mentovich ünnepeltek; hogyné hatott volna ez ő rá, hiszen Erdély határ-hegyei felé kéklettek!

A nemzeti mozgalomban, melynek első eredménye a sajtó felszabadítása volt, feladat várt a költészetre. A kormány szükségét érezte, hogy írók útján föl-világosítsa a népet céljai felől s buzdítsa is. Pest vár-megye központi bizottsága egy nép-lap tervét pendítette meg. A lelkes Tóth Gáspár magyar szabó, ugyanaz, ki a Nemzeti Körben Petőfi költeményeinek kiadására is áldozott, négyezer forint kölcsönt aján-lott e célra. A kormány a terv kidolgozására választ-mányt küldött ki, főbb tagjai Vörösmarty, Petőfi, Nyári Pál, Fényes Elek, Táncsics és Sükei voltak (Petőfi levele, május 5.). Petőfi rögtön úgy nyilatko-zott, hogy a szerkesztésre csak Aranyt tartja alkal-masnak. „Én elvállaltam volna, de már szerződése

¹⁹ Rozvány szerint júniusban írta, mikor egy honvéd zászlóalj átvonult Szalontán (Márki S.: *A. J. szalontai éveiből.* — *Irodalomtörténet*, 1917. 120—133. l.); csak hogy a vers már áprilisban megjelent.

²⁰ Ezt Arany maga írta bele a Bartalus számára bejegyzett dallamok hangjegyfüzetébe. (Kézirata a Paedagógium birtokában.)

²¹ Szász Károly tanusága szerint, *Budapesti Közlöny*, 1867. 27. sz.

van az *Életképek*-hez.“ Aranyban, úgy látszik, mind megnyugodtak, mert Petőfi mindjárt felszólítja: „Ird meg rögtön, micsoda föltételekkel fogadod el a szerkesztést, úgy hogy feljőj lakni Pestre. Ha például biztosítanának valami öt évre mintegy 2000 pengő fizetéssel évenként? mi? tüstént irj, ... több kell-e vagy kevesebb. Te Jankó, a lenne ám még az élet, ha feljönnél! gyere föl, az isten áldjon meg“ (48. ápr. 18.). Aranyt váratlanul éri a fölszólítás. Jól esik Petőfi barátsága, kinek irányában neki csak „az elpirító háladatosság jut osztályrészül.“ Örömet költőznék Pestre; „majd meglásd, minő alföldi családot formálunk ott, összesítvén gazdaságainkat.“ De nem nagyon bízik a dologhoz. Eleinte azt sem tudja, nem merő tréfa-e az egész. Válaszában csak annyit ír irodalmi terveiről, mint máskor; mégis tesz föl egy pár tájékozódó kérdést. Az sincs tisztában előtte, nem a *Munkások Ujságáról* van-e szó, melyet Táncsics szerkesztett, s mely ekkoriban bajba került. Tisztán politikai laphoz nem sok kedvet érez magában, „annak szárazságaiba nem szeretne elmerülni“. Másrészt vonzza a terv. „Régi kedvencz eszmém költői hatást gyakorolni a népre, s ezt ily úton tehetem csak legcélszerűbben és sikeresebben. S a ki a népet ismeri, tudni fogja, hogy nála a mennyit az *értelemhez*, meg annyit az *érzelemhez* kell szólni. Emelni a népet az irodalomban lassan-lassan, nem oly mellékes feladat, hogy már a jelen időben tekintetet sem érdemelne. Hiába írunk mi népverset az *Életképek*-be, hiába adunk ki pengő forintos *Toldi*-kat stb. — a népre nem hatnak, de ha az ő olesó ... lapjába íránk, az nem lenne sárba dobott gyöngy“ (Ápr. 22.). Költői céljaik megvalósítását látja a lapban, „mely a nép-

költészet művészi organuma legyen“ (aug. 12.), a népnek izlésbeli nevelője. A politikai részre is vannak vezéreszméi, s a nép értelmi körét és nyelvét ismerve, nem esnék nehezére az eszmék népszerűsítése; szerkesztői képessége felől is nyugodt (Ápr. 22.). E hetilap hagyna időt költői munkásságra, sőt azt egyenest megkövetelné. Hogy a kormány politikája rövid időn mire változhatik, az gondolatában sines.

A terv komolyabb volt, mint gondolta. Petőfi hamarosán értesíti, hogy a megye a ministerium segítségével a szerkesztőnek évenként hatszáz pengő fizetést ad s a lapból ezer példányt ingyen, a mi, ha csak két pengő is az előfizetés, 2000 pengőre rugna. Szintén kétezret adnak írói díjakra; ívére 40 pengő esik, ebben a szerkesztő saját cikkei is részesülnek; — a nyomtatási költségen felül pedig minden haszon a szerkesztőé. „Midőn a szerkesztőválasztásra került a dolog, mindenk előtt én emeltem szót, mondván: ajánlom Arany Jánost. — Nem kellett ajánlatomat ismételnem,... az egész választmány beleegyezett. — Egy pillanatig sem kételkedem, hogy ott hagyod Szalontát. Barátom, vannak alkalmak, melyeket ha elmulaszt az ember, az isten sem teremti meg újra... úgy hiszem, ez olyan“ (48. május 5.).

Arany maga is így gondolkozott s felutazott Pestre. Hét-nyolc napot időzött ott, mint Petőfiék vendége. „Ő akkor a Dohány-utcában lakott, elég kényelmes szálláson, hol szülei is vele laktak, ő látta el asztal- s szállással őket. Tisztességes szobája volt a két öregnek külön, — Petőfi a leggyöngédebb fiúi tisztelettel bánt velök“ — jegyzi fel Arany (Petőfi május 5-iki levelére). Útját nem bánta meg, bár a szerkesztést nem merte elvállalni. Május 18-án levelet

küld feleségének s ebben mindenről beszámol (kiadatlan) : „Kedden délb²² érkeztem Pestre szerencsésen, azonnal a jó Petőfiékhez jöttem, kik egészen a lelkökbe yesznek. Kedden délután több íróval részint találkoztunk, részint látogatást tettünk náluk, — így Vörösmartynál, Garainál, kik igen jó emberek, s Egressi Gábornál stb. Majd otthon elbeszélek mindent. Szerdán délután a Körben gyűlést tartott a választmány — de nem igen bízom az egészben; szándékuk jó, biztosítnának, ha volna miből... Azt háta-rosták, hogy a ministeriummal értekeznek a biztosítás felől, ... utoljára sem lesz meg az 5—6 évi biztosítás, a nélkül pedig nem mozdulok ki Szalontáról. Aztán meg az a ministeri biztosítás! Hát a ministeriumot ki biztosítja, hogy meg ne bukják? — — Szép ígéreték, remény, felszólítások, mit az országban fognak tenni, a lapnak minden falu számára megrendelése stb., a mi meglehet reménységen sokkal felül ütne ki, de hátha sokkal alul? Ily ingatag alapra nem fogom építeni magam és családom jövődjét, kivált a mostani zavaros világban.“ Mindjárt ez nap indulni is akart haza, de meggondolta s vasárnapig maradt,²³ (május 21.), várt valami fordulatot. E napokban olvashatta fel, egy írói bizalmas körben, hol Szemere Pál is jelen volt (Önéletrajz), *Toldi estéjé*-t Vörösmartynak, kinek azt rég vágyott megmutatni.²⁴ Petőfi

²² Május 16.

²³ Feleségének írta 18-án: „Ha ma hazafelé nem indulok, akkor vasárnap fogok.“

²⁴ 1860-ban Arany azt írja Szemerének válaszelevelében: „Gyakran gondolok vissza — — a nem sok, de feledhetetlen órára, melyet egy izgalmas, de reményteljes korban a Kegyed nagyrabecsült társalgása nekem oly édessé tön. — — Kegyelettel csüggénk hárman — s íme *kettő* nincs többé! — a lelkes

Barabáshoz is elvitte, hogy lerajzolja az *Életképek*-nek; Arany váltig szabadkozott, de vonakodását Petőfi azzal ütötte el: No Jankó, ettől ugyan meg nem szabadulsz!²⁵

A töprengés, halogatás hiába volt. Ily bizonytalan állásért Arany nem merte otthagyni biztos hivatalát. Kész volt a szerkesztést egészen Vas Gerebennek hagyni, ki szintén aspirált rá; de Petőfi okai rábírták, hogy ha Szalontán marad is, ne váljék meg a laptól s jövedelmétől végképen. Oly szerződést kötött tehát Vas Gerebennel, hogy az lesz ugyan a felelős szerkesztő, de Arany neve is rajta lesz a lapon mint szerkesztőtársé, s a tiszta jövedelmen ketten osztoznak. (Arany feljegyzése Petőfi május 5. levelénél.)

A lap 1848. június 4-én indult meg. Címe: *A nép barátja*; kiadja a pesti középponti választmány; jellegéje: A ki mint vet, úgy arat; felelős szerkesztő Vas Gereben (Radákovits József), szerkesztőtárs Arany János. Ugyane címmel adja ki a kormány a nemzetiségek nyelvén is. Az első szám, ha a *Divatlap* híre igaz, (máj. 13.) félmillió példányban jelent meg; *Kossuth Hírlapja* úgy tudta, hogy később is közel négyezer példányt adtak postára, vidékre. Báró Eötvös József hatszáz példányt rendelt tárcája terhére, a szegényebb községeknek; a Honvédelmi Bizottmány pedig elrendelte, hogy a jegyzők a lap cikkeit a népnek felolvassák, „miszerint az a haza szerencsétlenségét ismerve, magát alattomos bujtogatók által el ne

fejtegető szavain.“ E kettő ki más lehet, mint Petőfi és Vörösmarty? Arany ez évben nem időzött máskor ily hosszasan Pesten.

²⁵ Ercsey, 39—40.

ámittassa.“²⁶ Előfizetési ára 7 frt 50 krajcár bankóban. Elterjedést és jövedelmet tehát lehetett várni.²⁷

Aranynak magas fogalmai voltak egy jó néplapról. Az irodalmi résztől azt kívánta, „hogy a versek a népiesséig egyszerűek legyenek, de nem csupán népdalok, hanem kissé emelkedettebb költemények is, hogy általuk a nép izlése nemesedjék“ — magyarázta Vas Gerebennek (48. jun. 30.). Ez régi felfogása, megvalósítására most itt az alkalom. Neve jó költőket vonz oda; sűrűn közöl ott verset Petőfi (*Bánk bán, Lenkei százada, Kún László krónikája, Buda várán újra német zászló, Vérmező, Péter bátya*), Tompa (utóbb Babos álnév alatt), Garai, Czuczor, Lévy, Vajda János, Bulesu, Petőfi István. Arany eleinte párosával küldi a verset minden számba. Első versei lelkes toborzók, mint az *Egy életünk, Legszebb virág, Lóra!* — a *Mit csináljunk?* a példa erejével ösztökél.

Kevesebb megnyugvással nézi a lap prózai részét. Itt Gondol, Gaal, Pompéry dolgoznak a szerkesztő mellett. Vas Gereben a miniszteri felelősség hasznát s az egyenlőséget magyarázza. Petőfi meg is rója: „A legpecsovicsabb lap széles e hazában.“ (Aranynak, aug. 16.) A hírek közt dícsérgetik Mészáros hadügyminisztert, hogy „úgy sétál a glóbiások közt, mintha vetést nézne“; herceg Eszterházyt, mert hat ágyút ajándékoz

²⁶ A rendeletet *A nép barátja* közli, 25. számában.

²⁷ A nép-lapra nézve l.: V. I. (= Visi Imre): *A. J. a forradalom alatt*. — *Nemzet*, 1882. nov. 14. — Váli Béla: *Egy hirlap története 1848-ban*. — Szintén a *Nemzet* tárcájában, 1883. febr. 7. és 8. — Ugyanő: *Vas Gereben élete és munkái*, *Egyet. Phil. Közl.* 1883. és külön. — Szól róla Ferenczy József is: *A magyar hirlapirodalom története*. IX. feje.

az országnak. A lap eleinte higgadt és nyugtató, ez egyetlen érdeme; máskép üres és szószátyár.

Radákovits nem volt az az ember, ki e nehéz feladatra termett. Gazdatiszti családból származott, falun nőtt, ismerte a nép gondolkozását, tudott a nyelvén, csak hogy nagyon is alászállt hozzá. Erős magyar érzésű, de heveskedő természet volt, — az iskolából is kiespták. Akkor ragadt rá a Vas Gereben név vas-kos tréfáiért. Győri joghallgató korában ő szította azt a tüntetést, mely az ottani német ujságot, a *Vaterland*-ot megbuktatta; a jogászok pocakos sváboknak öltözve mentek el a bálra, a lap egy-egy száma kezökben; az ébredező nemzeti érzés korában ez nem maradt hatás nélkül, a lap vesztetni kezdte előfizetőit, 46-tal meg is szűnt, s *Hazánk* címen magyarul folytatta a beszélyíró Kovács Pál. Később népies füzeteket adott ki, *Öreg ABC-t vén emberek számára*, a közteherviselés mellett izgatva. 1847-ben a szépirodalomban is fellépett humoros apróságokkal (*Életképek és Darázsfészek*). Nem tehetségtelen ember, de könnyelmű s megbízhatatlan. Petőfi „éretlen legény”-nek tartotta. (Aranyhoz, 48. aug. 16.). A néplapot félvállról vette. Arany Szalon-táról nem tud beleszólni a szerkesztésbe; a lap irányára, jóságára mit sem tehet. Készült Pestre, huzamosabb időre, hogy megmarkolja a lap egyik végét, „azonban ezt nem engedték az istenek, kiket korteseknek hívnak” (Vas G.-nek, jún. 30.). Júniusban volt országSZerte a követválasztás, első a nép-képviselőt alapján. „A nép . . . minden rábeszélés, utasítás nélkül, maga fejétől engem jelelt ki” — írja Arany Petőfinek. (48. jún. 27.). Gúnyosan festi le, mint osztották széjjel a vármegyei urak a tizenhárom kerü-

letet maguk között, hogy „kiknek jusson *kenyér*“; mint járta sorra a főispán a kerületeket s akasztotta nyakába a szalontainak Toperczer Ödön megyei főjegyzőt. „Ez eddig törvény szerint van“ — ismétli Arany minden mozzanatnál, mint Antonius beszéde Shakespearenél Brutus dieséretét. „Én a korteskedést az isteni gondviselésre és a jó lelkiismeretre bízom, de biz ezek, látom, igen rossz kortesek mai világban.“ Nem járta fel a falvakat, szavazatokat koldulva; azok népe úgyszólván vonakodott ott hagyni a mezei munkát; a főispán végül büntetés terhe alatt a közmunka szekeres napszámain vitette be őket a szavazásra. A jegyzők sem igen buzogtak a „magok szörű“ ember mellett. A többséget Szalonta tette ki, s az ottani nép a választás reggelén is (jún. 26.) „egy szájjal“ Arany mellé nyilatkozott. De a választás vezetői a falvakat furfangosan abbe sorban szólították az urnákhoz; Szalontára ebéd idején került sor, mikor az emberek haza széledtek; csak egy részük szállingózott vissza; ezek, hallván „Toperczi“ addigi többségét, „egy pár körmönfont, phrásissal megáldván a hivatalos korteskedést“, szavazás nélkül odább álltak. Szalonta 950 szavazatából 16 szólalt meg; ennek is fele Aranyra esett. „E roppant hézag az én büszkeségem“ — mondja. Ő nyugodtan vette kimaradását az ország gyűléséből, nem úgy, mint Petőfi, aki újságháborút indított a szabadszállásiak ellen.²⁸

A mint e mozgalmas napokon túl van, figyelme a néplapra fordul. Komoly hangon tanácsokat ad Vas Gerebennek (jún. 30.). Még a túlságos nagy betűket

²⁸ Csengery Antal, biharmegyei származás s ekkor már a *Pesti Hírlap* szerkesztője, szintén megbukott a csékei kerületben.

is kifogásolja, „mert az valóságos lopás. Egy hétben egyszer megjelenő lapon oly keveset adni, mint mi adunk, isten elleni véték.“ Egyszerű, komoly hangot kíván. „A néplap szerkesztője ne úgy álljon a nép előtt, mint valamely praeceptor, „tudjátok-e atyámfiai“ vagy plane „kendtek“, — hanem tetesse, mintha nem is tudná, hogy a nép számára ír . . . Irjon népies verset, mintha különbet nem is tudna, de . . . versében . . . költői becs legyen“. Rendes rovatokat kíván; iránycikk, vers, beszély váltogassa egymást. Hireket bőven közlene, de csak „a mik már eléggé megvalósultak“. Vas Gereben azzal üti el a dolgot, hogy a lapot így is dícsérik (Arany, Petőfinék, aug. 12.); nem is próbál rajta változtatni, bár beszéd-módját a *Munkások Ujsága* is megtámadja; azt a szerkesztő górombasággal fizeti ki.

Arany váltig bánja, hogy a néplapot, melynek oly fontos hivatása lett volna, ki engedte csúszni kezéből. „Nem ily néplap szerkesztése volt az, mit én felvállalni *nem mertem*“ — menti magát Petőfinél, — „Soha píróságosb kenyeret nem ettem, mint ez. Ohajtanám nevemet visszavonni a szerkesztésből, de már késő, benne vagyok“. (Aug. 12.)

Saját cikkei mintaszerűek, tartalomra s előadásra egyaránt. De azokkal viszont más baj van, a mi jó hatásukat gátolja.

Négy-öt napba telik, míg a pesti újságokat megkapja; ha valamit olvas bennök, miről írni jónak látná, megint öt-hat nap, míg cikke eljut a laphoz, akkorára el is feledték, amiről szól. (V. G.-hez, jún. 30.) Első cikkei csak általánosságban mozognak, akár a versek.

Beszélgetve igyekszik meggyőzni, hogy a háborút

nem az urak okozták s nem csak az uraknak, hanem mindenkinek ki kell állni az ellenség elébe;²⁹ a II. részben a legényeket biztatja, akik nem férnek a bőrükben, betyárkodásra vetik fejöket: — most itt a módja, csapjanak fel katonának. Mintegy prózai toborzó ez. (*Önkénytes sereg*, I. kiadatl., II.) Önkéntes áldozatra biztat: „Inkább essék most a hazának, mint továbbat a haza ellenségének.“ „Ha a közös hajó elsüllyed, mindenkinek vége lesz.“ (*Segítsünk a hazán!*)³⁰ A nép sorsának javulását éreztetve magyarázza, hogy a haza „nem más, mint azon egyszerű hajlék, melynek kék füstjétől füstpénzt a közelebbi mult országgyűlés óta már nem fizettek, azon földek, melyeknek terméséből senki többé dézmát nem kíván. Egy szóval a haza nem más, mint azon kevés vagyon, melylyel az isteni gondviselés benneteket megáldott; a haza nem más, mint ti magatok, házastársatok, gyermekeitek. Szeretitek-e hát a hazát?“ (*Ismerkedés*, II.) Ily beszéd együtt szól az érzéshez és értelemez, növeli a megelégedést, bizalmat kelt a törvényhozás, hálát a haza iránt.

Amint az idők sötétülnek, Arany lelke is borúsabbá, szava keményebbé válik; cikkei s versei lépést tartanak egymással s az eseményekkel. Keserűséggel látja a terjedő közönyt, a kishitűséget, mellyel urak és nép a nemzet sorsát nézik; ellenök fordul az *Életképek*-ben

²⁹ A cikk ezen I. része nincs meg Arany hátrahagyott prózai munkáinak Ráth-féle kiadásában. Az itt idézett másik kettő sincs benne.

³⁰ Volt is fogamatja; Hegyesi könyve tíz lapon sorolja fel, mennyi pénzt, fehérneműt, lepedőt, vánkost, eszimat, harangot gyűjtöttek Biharban a honvédség részére. (*Biharvármegye, 1848—49-ben, 191—200.*)

a *Rablelkek*-kel, a tunya önzést ostorozza *János pap országa*, (aug.), mely szintén inkább a nép lapba illenék. Itt Losonezi István példáját mutatja fel (megj. 48. aug. 9.), de e „népies krónika” előhangjában is azon-kétségeskedik:

Édes jó Istenem! válna-e magyar ma,
A ki e hazáért olly örömet halna,
Mint Losonezi István Temesvárott régen?

Később hozzá teszi, hogy aki a nép között élt, „érteni fogja e bevezetés hangulatát”. Neki módjában volt, látni, mint vonakodott felesküdni nemzetőrnek még a színmagyar falvak népe is.³⁰ *Mentsük meg a hazát!*³¹ (szept. 17.) cikkében a rác fölkelésnél s a bécsi kormány fondorlatainál nagyobb bajnak veszi, hogy „a magyar nép nem akarja látni a veszélyt feje felett, nem látja a mélységet, melyben féllába már benne van. Viszálkodik, ezivakodik, apró-cseprő panaszokkal kötekedik”. — — „Hát még a ki ujságba is írja, hogy inkább jöjjön a muszka, és irtsa ki a földes urakat, mint sem az ország megfizesse a kárt, mit a jobbágyokon vallottak.” Bízik Istenben, mert ügyünk igazságos. Magyarazza: nincs igazsága semmiféle nemzeti-ségnek, „ha azt hánynya, hogy a magyar nem részesítette őket minden szabadságban”, az új törvény szerint. (Erről szól az *Egy életünk, egy halálunk* vers is, júl. 2.). De mikor az országgyűlés küldötteit, Deákot, Batthyányt a király elé sem eresztik, a száztagú küldöttséget, mely a bánnak az országból kiparancsolását s a törvények szentesítését kéri, üres szavakkal hitegetik, Jellasic pedig „ő felsége kézira-

³⁰ Hegyesi Márton: *Biharvármegye 1848—49-ben.* 73. l.

³¹ A Ráth-féle kiadás ezt sem közli.

tát mutogatja, a miben eddigi tetteiért megdicsérik“, akkor ő is lángba borúl: „Bizony-bizony igazsága lesz a magyarnak, ennek az elhagyott, meggyalázott nemzetnek, ha megcsóválja fejét, neki busúlja magát s olyat tesz elkeseredésében, hogy még . . .“ A lap többi cikke merészségben s hangban sokkal előtte jár ennek. (*Kinek van igazsága?* okt. 1.) A megdöbbenés e napjaiban támad az *Él-e még az isten?* kezdetű költemény, mely mintha már csak az Úristenben tudna bízni. — *Mik voltunk? Mivé leszünk?*³² (okt. 8.) cikke hazánk történetét mondja el dióhéjban, a régi királyok dicsőségét s az osztrák ház elnyomó politikáját. „Ha most elhagyjuk magunkat, az isten is elhagy bennünket.“ Ezt visszhangozza *Az örökség* verse (okt. 29.):

Ha minket elfű az idők zivatarja,
Nem lesz az istennek soha több magyarja!

Így kísérik nyomon az eseményeket cikkei, cikkeit költeményei. Amint a veszedelem nő, erősödik a költő hangja. A *Lóra!* riadó a vészharang megkondítása; *Él-e még az isten?* a legmagasabb páthoszig szárnyal; *Az örökség* szinte a végpusztulás képével rémít.

Ez a verse utolsó *A nép barátja*-ban. Cikke is csak egy van még, nov. 5-én; de előbb küldhette be. (*Fellázdattunk-e mi magyarok?*). A lázadás ráfogásától védi a nemzetet; csak felnyílt a szeme. „Most látja tisztán, hogy csak egy mód van királyával kibékülni: ha lefekszik és meghal! — — De a nemzet nem fog meghalni, . . . a nemzet nem irtózik a szent harcztól, mélynek neve — forradalom.“

Ez utolsó cikke. Tanár-korában írt hivatalos ön-

³² Ez sincs meg a Ráth-kiadásban.

életrajzában³³ mondja is: „Október után . . . egy betűt sem írtam, nevemnek kihagyását azonban a szerződés miatt . . . a félév eltelte előtt nem követelhettem.“ Neve csak az 1849. március 9-iki számmal maradt el a lapról.

Visszavonulásának több oka volt, nyomósabbak a szerkesztéssel való elégtelenségnél.

Egyik az események fejlődése, mi kétségbeeséssel töltötte el. Mialatt buzdító verseit írja a nép számára, magának írt meghittebb költeményeiben nem bír szabadulni a kétségtől, aggodalomtól. Még az *Egyesülés*-t ünnepli s a végzet könyve a halál lapjára nyílik fel előtte; *A rodostói temető*, s az *Álom* — való merő gyötrődés, előre érzi az 'éjszaki orkánt', 'éjszaki vad szeleket'. E kettőben nyomasztó álmok rémképei gyöttrik, vagy inkább annak szeretné hinni balsejtelmeit, melyekből ébredni kívánna. Lelki kettősségében a csüggedő fél terjed. 'A kétségbeesés, a nemzet szent haragja az ő reménysége.'

Míg a költő ily meghasonlásba merül, a néplap, az egész sajtóval együtt, egyre tüzesebbé gyullad, Már nem tájékoztat, nem magyaráz, hanem lázít. Mind sűrűbben szólal meg Vas Gereben fiatalkori barátja, Atádi (Golub Vilmos), ki már októberben, Aranynak utolsó itteni versével egy számban, azt hirdeti: a néphatalomnak értelme csak köztársaságban lehet, s megjövendöli, hogy 1850-re „egy koronás fő sem leend Európában, mert a véres háborúk lángjai elolvasztják a koronákat.“ Lévy elősorolja *A német királyok kegyetlenkedései*-t, (dec. 10.) s egy versben azt mondja, ha ő király volna, pallos alá tartaná

³³ Kiadta Benkó Imre, a n.-kőrösi ref. főgymn. *Értesítőjé*-ben, 1907/8.

fejét, mert megérdemelné. Kiadják Sárosi Gyula *Arany trombitájá*-nak „második lehelet”-ét, mely a francia köztársaságot magasztalja. — Érthető, ha Arany elhallgat s félreáll.

Egy külső körülmény is magával hozza e kapcsolat megszakadását. Az újoncozás, a nemzetőrség ellátása mind a községi tisztviselők vállára nehezült. Rendben tartásuk, ételmezésük, a lakosságot elkeserítő beszállásolásuk nem esekély feladat volt. Az ily nemzetőri, önkénytes zászlóaljok kikötött időre voltak fölfogadva, annak leteltével felmondták a szolgáltatot, kellő ruha s élelem hiányában sokszor előbb is.³⁴ Bihar megye a napi nyolc pengő krajeár zsoldot még tizenkettővel toldotta meg az önkénteseknek, de felpénz nélkül egyáltalán nem akartak elindulni; a módosabbak pedig felfogadott szolgálégyeneket állítottak a magok helyébe. A bihari nemzetőrség gyülekező helye Szalonta volt. Innen indult első zászlóaljuk augusztusban Perlasz alá, Arany *Nemzetőr-dal*-át énekelve.³⁵ Egy második zászlóalj ősszel Erdélybe volt rendelve.³⁶ A tisztviselőknek, mint Eresey mondja,³⁷ időnként fegyveres szolgáltatot is kellett teljesíteni, a nemzetőr csapatokat a harctérre vezetniök. Szalonta maga is több századra menő nemzetőrséget állított s azok 49. november elején lementek Aradra, a város védelmére. Jellasi beütésének hírére a bánáti rácok is megmozdultak s Blomberg dsidás ezredes nyíltan melléjük állt. Ezzel Arad veszedelmes helyzetbe került,

³⁴ L. Görgei István: *1848- és 49-ből*. I. köt. 38. l.

³⁵ Hegyesi Márton: *Bihar vármegye 1848-49-ben*, 76., 75., 78., 79. l.

³⁶ U. o. 98—100.

³⁷ 43. l.

annál inkább, mert a környékbeli oláh falvak népe is fenyegette. A vár parancsnoka, b. Berger János, magyar származású, de osztrák katonai szellemű öreg katona, kizárta a várból a nemzetőröket, ellátta magát lőszerrel s felszólította a várost: a császárral tart-e vagy a forradalmi kormánnyal? A kormány tétlenül nézte készülleteit s Berger vérszemet kapva, a toborzás abbahagyását s a honvéd katonaság kiutasítását követelte, vagy lövetni fogja a várost.³⁸ Október 7-én meg is kezdte. A város népe sáncokat, torlaszokat emelt; úriasszonyok, papok, ügyvédek mind ott sürögtek, egyszersmind segítséget kértek a közeli nagyobb helyektől, Szalontáról is. Szabolcs megye és Debrecen küldött is nemzetőrséget, Szalonta is két századot, kiket két hét múltán, november 4-én másik kettő váltott fel. Ezekkel Arany is elment, a város bírójával s a jókedvű Balogh szenátorral együtt. A nemzetőrség maga választotta tisztjeit, századosig, többnyire a hivatalt viselőkből. Társai Aranyt szemelték ki, de ő nem fogadta el, csak „köznemzetőr” maradt. Szuronyos pus-kát, honvédköponyeget, még csákót meg borjút is szerzett.³⁹ Rozvány le is rajzolta ily fölszerelésben s rajzát Arany Lászlónak adta. Két hetet töltöttek Aradon (Petőfinek, nov. 7.); Arany a bíróval és Balogh Jánossal a Halász-utcában lakott egy szerbnél.

Aradon élt ekkor Sárosi Gyula, mint váltó-

³⁸ *Aradi vésznapok*: Margittfalvi Margitay Gábor emlékiratai. — Sajtó alá rendezte Nagy Izsó. Bpest, 1890. — Márki Sándor: *Arad vármegye és Arad sz. kir. város története*, II. rész 558. s köv. l.

³⁹ Hegyesi i. m. 72. — Ercsey, 44. l. Társaira s lakására l. Rozvány adatait, Márki Sándor közleményében: *A. J. szalontai éveiből, Irodalomtörténet*, 1917., 131. l.

törvényszéki bíró, de semmi jele, hogy találkoztak volna; ő lenézte a Petőfi „vers-gyárát”;⁴⁰ vetélytársának érezte magát, „le akarta ütni” (Arany Tompához, 48. febr. 7.), Arany csak ezért is került. Megismerkedett azonban Bangó Petővel, (Pet. nov. 19.), kinek egy értekezése a Kisfaludy-Társaságnál jutalmat nyert, az *Életképek*-be is dolgozott. Most *Arad* címen lapot szerkesztett, s abba mindjárt verset kért. Arany el is küldte neki az *Erdély* címűt, alkalmasint hazulról.⁴¹ Itt a szolgálat egészen elfoglalta. „Tenni kevés — de halni volt esély”, mint *Bolond Istók*-ban mondja, (II. 4.); a többszöri ágyúzás során sok épület megsérült s halottak is estek. Feleségének azonban úgy festi helyzetüket levelében,⁴² mintha semmitől sem kellene tartani. Megírja neki (nov. 6., kiadatl.), hogy Ó-Aradot őrzik. „Berger uram’ nov. 5-én, vasárnap, észrevétlen átküldött nyolc bakát, kik a „Maros szélén álló kaszárnyát, melytől löni nem lát’, felgyújtják. Csak akkor vették észre, mikor a kaszárnya istállója már égett s „temérdek kamarai ölfa”. „Akkor egy csapat uhlán és baka akart áttörni a hídon, de bárha két ágyújuk volt, az Új-Aradon levő őrség részéről erős ellentállással visszaverettek”. Nyugtogatja feleségét, hogy „leginkább Új-Arad felé voltak a golyók irányozva, Ó-Aradra alig esett tíz . . . Mi szalontaiak a piacra, magos épületek védszárnya

⁴⁰ Abafi Lajos: *Sárosy Gy. életrajza*, — *Figyelő*, XII. 95. l.

⁴¹ Bár a szalontai mészárlás’ híre már Aradra elfutott, a vers inkább a későbbi novemberi eseményekre vonatkozik, midőn Czecz kivonult Erdélyből s Kolozsvár feladatott.

⁴² Csak egy maradt meg. A családja tagjaihoz írott levelek nincsenek az Akadémiában.

alá menekülve *tuté* hallgattuk az álgyú bömbölést . . . Kezdődött 6, végződött 9 óra tájban reggel.“ Mint-hogy Új-Arad alatt, biztos helyen, már új híd van és így „semmi szükség nincs a vár és város közt lévő nagy hídra, hogy Berger uram azon át gyujtogatókat küldözzön és katonai csapatokat’, az ó hídat 6-ára virradó éjjel fölégetik. „Sikerült a hidat szurok-kanócokkal, szalmával, száraz zsindelyekkel, vastagon ráhintett gyantával s más éghető anyagokkal annyira megbélelni, hogy az a legpompásabban leégett a vízig.“ „A szalontai első század remekül viselte magát a gyujtogatásban“ — írja másnap Petőfinek is (nov. 7.), ki ekkor Debrecenben volt, hová barátját két levélben is hívta; levelét Aranynak ide is utána küldte felesége (u. o.).

Az első hét mozgalmasan telt Aradon. 10-én, pénteken éjtszaka tíz órától reggeli két óráig a város piacán „részt állva, részt ülve, főleg pedig hasmálva observálgattuk a borongó holdvilágon fel-fel-villanó álgyú villámokat, hallgattuk az egymásba szakadt dörrenéseket és kushadtunk a mellettünk szét-pattogó bombák forgácsai elől. — — Közelünkben a téren harmincz szuszteránál (a mint a szalontai nemzetőrök elnevezték) több pattant szét. — — Berger úr többet lövetett e 4 óra alatt 500-nál. — — Szombaton ismét kutyázkodott.“ Azután egy álló hétig csend volt. Csak 18-án, mikor a szalontaiak, két hetük letelvén, hazafelé mentek, hallottak megint lövéseket az úton; de nem fordultak vissza, mert egy hét multával Erdélybe készültek (Pet. nov. 19.); ez azonban elmaradt. (Petőfinek, 48. nov. 29.) Mindezt hazaérkezése után másnap megírja Petőfinek. Nov. 18-án este tíz órakor ért haza, szombati napon. Arany László

egyik zsebkönyvébe egy-egy sorban följegyezte néhány gyermekkori emlékét, azok között ezt is: „Apám nemzetőr ruhában sárba-fagyba, haza jön.“

Hazatérte után Arany nem törődik többé a néplappal, csak elszámolni szeretne Vas Gereben-nel. Nagy szüksége van pénzre. Szalontán felfordult világ járja. 1847 végén letelt az erélyes Kenyeres bírósága s a nép magaszörű embert választott helyébe. Arany már áprilisban panaszolt ‚hivatalos komisz dolgaira’, mert ‚a felszabadult jobbágy (olim hajdu) nemesség sehogy sem akar kibékülni a dolgok folyamával’. (Petőfinek, ápr. 22.) Megmámorosodva a szabadságtól, nem akartak hatóságtól függni; a régi előjáróságot feloszlatták s Arany intelme ellenére városi tanácsot választottak, azt meg a vármegye ‚szétugrasztotta’.⁴³ Zúgolódtak a közterhek miatt. Azok fel is gyűltek a tűz óta; Arany tanácsára végre is bérbe adták az orosz puszta egy részét száz szalontai gazdának, s a bérből törlesztgették a kamatokat.⁴⁴ Az adófizetést is megtagadták, így a község sem tudta fizetni tisztviselőit. „A zürzavaros idő alatt alig kaptam meg valamit jegyzői fizetésemből, a város belügyei mindinkább bonyolódtak, a hivatal a körülmények miatt mind terhesebbé vált.“ (Önéletrajz.) Így a néplap után eső jövedelemre számít. Vas Gereben már júliusban azzal dicsekedett Petőfi előtt, hogy hatszáz pengő néz mindegyikükre. (Arany-nak, júl. 1. Júl. 14. 3000 bankóforintról beszélt.) Arany mégis hiába vár tőle száz forintot. (Petőfinek, aug. 12.). Petőfi jónak látná ‚megszámoltatni’ (aug.

⁴³ Ercsey, 40. l.

⁴⁴ Rozvány könyvében *Arany János mentőkísérlete az erről szóló fejezet címe.*

16.). Arany augusztusban föl is megy Pestre Szilágyival, ki székfoglalóját tartja az Akadémián, s talán Szalontán keresztül utazik fel. Vásárt keres *Toldi estéjé*-nek is; kínálta volt az *Életképek*-nek, „négy számban kijöhetne“ (48. jún. 27.); most Toldy Ferenczel beszél, ki „még egy *Toldi*’-ra bízta, azt „a K.-Tsság bizonyosan szívesen fogadná el, s erejéhez képest meg is díjazná“ (47. okt. 1.). El is küldte hozzá kéziratát Petőfiel, de hiába; később visszaveszi (Petőfinek, 48. szept. 27.), hogy kéznél legyen, ha kiadására mód nyílik.

Minden reménye elapadván, a néplaptól járó pénzre szorul. December végén feleségestül⁴⁵ újra föl megy Pestre, hogy az ügyet tisztába hozza. Vas Gereben még mindig adós neki 564 pengővel. A hatvan négyet megadja, az ötszázat csupán átíratja Arany nevére a maga könyvéből, az Első Hazai Takarékpénztárnál, mert csak egy hónapi felmondásra adják ki.

Arany december közepétől vége felé volt Pesten,⁴⁶ „ép a legválságosb időben“. A legalább esküje által kötött V. Ferdinánd lemondása, a nemzet hozzájárulása nélkül történt trónváltozás felizgatták a kedélyeket. A szathmári nemzetőrök megfutamodnak Urban elöl (nov.); Schlick elfoglalja Kassát, Percel csatát veszt Moornál; Győr feladatott (dec. 26.), Windischgrätz a főváros felé nyomul. Az egri kis-papok honvédeknek állnak, a harangokat kezdik leszedni a tornyokból ágyúknak; az ujságok fehérneműt, tépést, sebkötőt kérnek a sebesülteknek. Kossuth fölkelésre szólítja a „népek millióit“, a rokkantaknak tíz hold föl-

⁴⁵ Petőfihez 49. jan. 7. írt levele hátán és a jan. 14-iki levélben.

⁴⁶ Petőfi dec. 15-iki levelére 49. jan. 2. válaszol.

det, vagy ezer pengőt vagy holtig való eltartást ígérve (dec. 22.). December 30-án pedig bejelenti, hogy kormány és országgyűlés Debrecenbe menekül s békekövetséget küld Windischgrätzhez.

Hazaérkezése óta Arany „tökéletes testi és lelki lethargiában sinlődött” (Petőfinek, 49. jan. 2.). „Rettenetes helyzet! Jó hírek, leverő hírek, enyhítő hírek, agyonütő hírek — ez mindig így megy. — Szakassz időt magadnak öcsém, és pótolj ki nekem azon három hírlap hiányát, melyekre előfizettem, de a melyek betűit nem tudom, mikor fogom olvasni” — így festi állapotát Petőfinek, 49. jan. 12. E retteget és bizonytalanság iratja vele a *Válság idején* versét; kézi példányába később belejegyzi: „Az 1849. év első napjaiban, midőn a távol vidék semmit sem hallott a Nagyszombatnál megvert magyar serég, az országgyűlés stb. további sorsáról, hírlap nem jött, magántudósítás sem, mert Pest futott Debrecen felé.”⁴⁷ A verset nem adta ki, magába fojtotta aggodalmát, mint Deák, ki sógorának sem írt, nehogy közölje vele azon fájdalmas állapotot, „melyben az ember naponként, óránként közelíteni látja a veszélyt, mely a haza függetlenségét elsodorja.” (48. szept. 22.)⁴⁸

Aggasztja családjának sorsa, mert a Vas Gerebentől kapott pénz összes támaszuk a jövőre. Petőfit kéri meg, ki, mint százados, Debrecenben ujoneokat tanít, hogy ha a kormánnyal együtt a takarékpénztár is oda menekült, mondja föl a pénzt és váltsa be a könyvet, bármily súlyos levonás árán is. (49. jan. 12.) A pénztár ki is fizette (Ercsey, 56.).

⁴⁷ E bejegyzést közölte Szendrey Zsigmond, *Irodalomtört.* 1918. 217. l.

⁴⁸ Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*, II. 128. l.

E viharos időkben Petőfi úgy röpdös, mint a viharomadár. Októberben levitte feleségét szüleihez, Erdődre, maga Debrecenbe ment, „két száz parasztból két száz katonát csinálni.“ (Orlaynak, nov. 3.) Kétszer is hívta oda Aranyt, de az ekkor Aradon volt. Novemberben Petőfi zászlóalja a szerbek ellen készülődött; ő szabadságot kért, hogy feleségéhez mehessen, ki gyermekét várta. A környékbeli oláhok mozgolódása elől azonban Debrecenbe vitte családját; oda hívja Aranyékát, dec. 1-én, keresztfiok vagy lányok születésére. Aranynak hivatalos dolga is volt Debrecenben, alkalmasint a collegium pénztárából s Péczely professortól a tűz után felvett kölcsönök ügyében,⁴⁹ s feleségét is magával vitte. Útjuk öt napig tartott, két éjjelt töltöttek Debrecenben, a Nádor fogadóban. December 11-én Arany már beadja számadását, lelkiismeretesen megtérítve felesége költségeit.⁵⁰ Ők lettek volna a keresztszülők, de a gyermek megszületését nem várhatták meg, mert Arany Pestre készült, számadást tenni Vas Gerebennel. (Petőfinek, 48. dec. 14.) Petőfi dec. 15-én értesíti őket: „... apa vagyok, a többit olvasd a fehér papirosról; szintűgy leolvashatod mintha ráírnám.“ Arany csak Pestről hazaérkezve tudta meg, hogy barátja „a földi mennyország második stádiumába“ lépett. (Lev. 49. jan. 2.)

Petőfiék a Harmincad- (Szinház-) utcában laktak, Ormós szabó házában,⁵¹ ipával és napával egy háznál, békességben, bár nem minden panasz nélkül — jegyezte föl Arany. (Pet. dec. 1. levelén.) Össze-

⁴⁹ Rozvány: *N.-Szalonta története*, 100. l.

⁵⁰ Szendrey Zsigmond közlése, *Irodalomtörténet*, 1914. 498-99. l.

⁵¹ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*, III. 302.

koccanásaik oka többnyire olyan volt, hogy Juliát szülei ekkori állapotában eltiltották egy s más ételtől, melyet megkívánt; Petőfi az ilyenén haragra lobbant.⁵² Egy ily összezördülés után Szendreyék arra határozták, hogy hazamennek. A fiatal asszony nem maradhatta magára, Petőfinek pedig a haretérre kellett menni. Aranyhoz fordult tehát: „(ha engedik körülményeitek!) küldd vagy hozd ide komámasszonyt, hogy együtt legyen feleségemmel vagy két hétig, mikor aztán Szalontára mehetnek mind a ketten, sőt hárman.“ (49. jan. 7.) Arany rögtön válaszolt: „Hogy kedves komámasszony és kisdede nálunk, míg a vész minket is el nem sodor, *kitelhető* szíves ápolásban fog részesülni, erről szó sincs. Régen megszoktuk már egymást úgy tekinteni, mint egy családot s a mi a mienk, az tietek is egyszersmind és viszont“ (jan. 12.). Maga azonban nem mehet, beteg; feleségének ezer a gondja, mert debreceni és pesti útjuk alatt cselédjük meglopta őket, — jobb volna hát, ha Petőfi vagy meghitt embere kísérné Juliát Szalontára. Minthogy a környék oláh népe, félős, utat nyit Urbán szétvert seregének, inti barátját, fel ne mondja a debreceni szállást. „Még lehet, hogy tavasz előtt még innen is futnunk kell“ s akkor mindnyájan oda menekülnének. (Jan. 12.)

Petőfitől sokáig nem jött válasz. Később Egres-syékkel is üzentek nekik, hogy Aranyné az első híradásra indul. Azt is hallották, hogy Petőfi 20-ika körül elment a haretérre. (Arany lev. jan. 23.) Arany aggódott, hogy barátja zokon vett valamit s magyarázó levelet küldött Juliának. Petőfi csak a nagy hideg miatt nem merte útnak indítani övéit, hanem Vörösmartyékra bízta (lev. febr. 14.). Jól járt, mert így

⁵² Gyulai hallotta Aranytól.

újra látta őket, mikor február közepén Bem futárnak küldte Debrecenbe, fontos levelekkel Kossuthhoz s Mészárosához. Verset is vitt magával, a vizaknai csatáról, melyben nyergeletlen lovon hordta a parancsokat, mint Bem hadsegéde. „Feleségemtől ne vegyétek rossz néven, hogy nem tudósított benneteket, szegény, semmit sem tudott csinálni bújában“ (febr. 14.). Mikor el kell mennie Debrecenből, újra ír (febr. 22.): „Ha egy kis barátság van bennetek, megteszitek értünk, hogy bejöttök, mihelyt jöhettek... s elviszitek magatokkal feleségemet és gyermekemet.“ Aranyné értök is ment s elvitte őket magukhoz, a dajkával együtt. (Arany följegyzése Pet. levelének hátán.)

Julia nem örömet időzött Szalontán. Untatta a tétlen élet. Eljárt a patikába, mi a casinót pótolta, beszélgetni; cukrot vitt Arany gyermekeinek; mulattatta, ha összeveszítette őket.⁵³ Türelmetlenül várja vissza urát. Az most neki küldi leveleit, nem Arany-nak; csak egyszer köti a lelkére: „...vigyázz egy kicsit azokra az én kis enyéimre.“ (Lugos, 49. ápr. 21.) Petőfi Bem oldalán küzd, ki maga tűzi mellére az érdem-rendet, s hogy a csaták teréről eltávolítsa, májusban megint futárnak küldi, őrnagyi kinevezésével, Debrecenbe. Petőfi Szalontán keresztül veszi útját, s magával viszi feleségét, május 5-én;⁵⁴ a gyermeket s dajkáját Szalontán hagyják. Láthatta ekkor, hogy Aranyéktól nem csekély áldozat volt most e tartós vendéglátás. A város úgy elszegényedett, hogy adósságai fejében lefoglalták legelő barmait, a rector fizetésére egyik kaszálóját, s a város-eselédék egymásután hagy-

⁵³ Arany családjában beszéltek.

⁵⁴ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*, III. 330.

ták el a szolgálatot, mert béröket nem kapták meg.⁵⁵ „Szalontán semmi, de semmi kilátás többé a *mindennapi kenyérre*.“ (Petőfinek, május 23.) Az írói kereset sekély forrása is elapadt. *Toldi estéjé*-t Petőfi, Arany kértére, még 48. októberben magával vitte Debrecenbe, s ott Kis Lajos főjegyzőre bízta. Arany novemberben kézhez is kapta, de nem tud vele mihez fogni.⁵⁶ Petőfi biztatja, vállaljon hivatalt a kormánynál. Másnap Debrecenből levélben is rábeszéli: „Verd a vasat keményen, de hirtelen, nehogy elkéssél.“ Ő is megtenné, ami tőle telik, de Pestre kell sietnie, mert apja meghalt.

Arany ugyan izgatása miatt fordult el a néplaptól, de azóta már minden sors a hazáén függött. „Úgy hiszem, meg is segít Isten, ha a magyar nemzetet el nem hagyja, — akkor pedig, ha buktunk, hol lesz az élet gyönyörűsége?“ — írja feleségének Debrecenből (május 21., kiadatl.). A végső elszánás megkönnyebülést is szerzett, ez érzik ki április 14-iki verséből. E nap Biharban megyeszerte lelkesülést keltett. A kétfejű sasokat leszedték a középületekről, nemzeti-színűre festették a sorompókat. A váradi latin s a görög püspökség is örvendezve írt fel a kormányzóhoz. Ezt látta maga körül a költő. Petőfi is ez irányban hatott reá. Barátai rég ösztönözték, keressen magának valami állomást, mely közelebb vigye a központ-hoz; többször megfordulván Pesten, „fényét meg kezdte kívánni“; „a forradalmi fegyverek szerencsáját is hallván,“ főképen Buda ostromát, mindez meg-

⁵⁵ Rozvány, 107. l.

⁵⁶ Kis Lajos tehetős és tekintélyes család fia volt Debrecenben. Apja mint kamarai sóinspector került oda; művelt emberek voltak, beszéltek több nyugati nyelvet. Az ifjabb fiú, Sándor, Bem hadsegéde volt, mint Petőfi; Lajos később Debrecen orszgy. képviselője holtáig.

érlelte szándékát. (Önéletr.) Az elhatározás nem volt könnyű. Petőfinek így beszél róla (máj. 23.): „Én is elvettem a koczkát, azt tettem, a mit életemben eddig soha, jelentettem magamat hivatalért. Folyó hó 19-én vettem Szemere levelét, fogalmazónak nevez a belügynél. El kellett fogadnom.“ „Bár ne!“ — teszi hozzá később. Május 21-én beadja lemondását a másodjegyzőségről a főszolgabírónak;⁵⁷ Borbély Pál főjegyző is lemond.⁵⁸

Némi megnyugvással indult Debrecenbe. „... nem igen nagy koncz biz ez, — írta feleségének, — hanem ... igyekezni fogok előre haladni“ (május 31. kiadatl.). Feleségét Szalontán hagyta, hogy „eladogasson holmit’ s minthogy joguk a jegyzői lakáshoz megszűnt, „valamely szobácskát’ vegyen bérbe. (Petőfinek, május 23.) Maga 25-én érkezett Debrecenbe, pénteki napon. Kifizetvén (20 frttal) s hazabocsátván szekerését, mindjárt levelet küld vele feleségének, Lacinak pedig egy bűgő-csigát. Petőfit már nem érte ott. Őt atyja halálának híre odaérkezése után rögtön Pestre szólította; onnan ment le Szalontára május 27-én, s innen kérte meg barátját, adassa el Debrecenben árverésen hátaslovát, melyet Bemtől kapott, „hogy árán kenyeret vegyen magának.“

Arany legelőször Vörösmartyt keresi fel, ki másnapra meghívja ebédre. „Igen jók hozzám’ — mondja rólok máskor is. Másnap tiszteleg Szemerénél. A belügyben két tanácsos volt: Kuthy Lajos és Tormási János; Aranynak Tormási a főnöke. „A hivatal most még igen pang“ — írja feleségének (máj. 28., ki-

⁵⁷ Az iratot közölte Szendrey Zsigmond, az *Irodalom történet* 1916. évi folyamában, 204. l.

⁵⁸ Rozvány, 107. l.

adatl.); — „a szalontai jegyzőséggel összemérve, valószínűs lelki nyugalom. A kik körülöttem és felettem vannak, szeretnek, szívesseget mutatnak hozzám, sőt már is tapasztaltam megelégedésök jeleit. Úgy hiszem, nem írói érdemért, hanem hivatali pontosságért is fog-nak becsülni s rövid időn nagyobb fizetésű helyre tenni“ (máj. 31. kiadatl.). Fizetése 800 p. forint, de nagy a drágaság, sok a költség. Egy ebéd a Bikában bor nélkül 45 krajcár. Lévay József tanácsára kosztot fogad, egy váltó forintért, magánháznál, hova nyole hivatalnok társa jár. Szállást is keres, csak hogy egy kis szobáért 12—14 pengőt kérnek havonként; „most mind megbolondult a civis, csak esztendő számra akarja a szobát adni. — Pedig szeretnék már magános szobában lakni és dolgozni“ (máj. 28.).

Debrecen izgalmas napokat élt, itt volt „a forradalom fészke.“ A függetlenségi nyilatkozat erőszakolt kimondása (ápr. 14.) részben elszédítette az embereket, részben megriasztotta. A „béke-párt“ titokban egyre nőtt, a seregre is számolhatott, melyet e vakmerő lépés az orosz haderővel állított szembe. A béke-pártban egyesek arról álmodoztak, hogy a hadsereg segélyével e végzetes határozatot visszavonadják.⁵⁹ Kossuth hatalma ingadozni kezdett. Mikor Arany Debrecenbe ért, már híre járt az orosz beavatkozásnak, bár arról „itt keveset beszélnek, mintha az egész hírt kutyába se vennék,“ — írja haza május 28-án. A kormány a követek aggodalmát azzal a ragyogó látszattal kívánta elnémítani, hogy Buda megvétele után, az országgyűlést elnapolva, visszaköltözött a fővárosba.

Arany nem volt beavatva az országos dolgokba. Jobbára írókkal találkozott. Debrecenben volt ekkor

⁵⁹ Kemény Zsigmond: *Emlékirat* 49-ből.

Vörösmarty, az országgyűléssel, Sárossy Gyula, Vachott Sándor, hivatalban a kormányzó mellett, Csen-gery mint belügyi tanácsos, Bajza, Jókai, Erdélyi János, Pálffy Albert lapot szerkesztenek, Vas Gereben szintén; ott volt Lévay, Szemere oldalán s a *Köz-löny*-be is dolgozik; jobbára régi ösmerősei,⁶⁰ de ő most rá sem ér velök összelelegedni. Nehezen nélkülozi családját s a megszokott életet. „Tűzzel-vassal rajta leszek olly állapotra vergődni, hogy titeket is, édeseim, magamhoz vehesselek, mert 9 évi boldog családi élet után ily kietlen vadonban tébolyogni, bizony elég kellemetlen dolog. Azonban, míg nem írom, a világért se adogass el semmit, ... mert ha e 800 frtos állapotból ki nem vergődhetek, akkor kénytelen leszek máskép fordítani az élet sorját, s ha a most munkába vett községi rendezés foganatba jó, meglehet, még valahol ottan körül boldog falusi magányba vonúlunk, a mi annyira kedves nekünk.“ (Feleségéhez, máj. 28.)

Debrecenbe két irodalmi tervvel ment, melyektől némi mellékjövedelmet remélt. Egy jó néplapot szeretett volna indítani, minőt ő kívánt a falvakon látni. Jelentkezésekor mindjárt föl is hozta Szemerének; „nem is mondta, hogy a kormány segédkezet nem nyujtana, mert maga is azt vallja, hogy a Gerebené nem ér semmit, azonban sietős dolga lévén, az e felöli értekezést későbbre halasztotta, a miért aztán nem szünök meg őt mindaddig ostromolni, míg a dolog el nem sül“ — írja haza (máj. 28. Kiadatl.).

Addig is népi verseket szándékszik kiadni, ponyva-füzetekben. Ez a másik terve. *Toldi estéjé*-t is arra szánta, a másik *Toldi*-val együtt kinyomatja Vára-

⁶⁰ Lévayval itt ismerkedett meg, L. *Irodalomtörténet*, 1917. 480. l.

don, népies kiadásban, hogy a kettőt egy huszasért árulni lehessen' (Petőfinek, 48. aug. 12.).⁶¹ Ilyféle verseit felkapta a nép; élelmes kiadók többet lenyomattak ponyva-füzetekben, gyarló idegen versek közt.⁶² Miért ne adná ki verseit maga, jó szöveggel, mások rossz versezetei nélkül? Bizonyosan kész verseket vitt magával, mert hamarosan 'traficált' Telegdi könyv-árussal. Hétfőn már tudósítja feleségét az eredményről. „Miután a művelt publicumnak most írni nem lehet, írni fogok a népnek, istóriákat. Telegdi biztat, hogy ennek az anyagi haszna is meglesz, ő roppant publicumot tud neki teremteni és a sok fillérből vagy

⁶¹ Sajnos, Toldi maig sem került a nép kezébe, pedig egyetlen irodalomban sincs arra példa, hogy a nemzet legnagyobb költői ennyire közel állnának a néphez. Arany László ki is nyomatta Toldi-t, *Szent László fűvé-t*, *Rózsa és Ibolyá-t*, *Az első lopás-t*, ponyva-füzetekben, de a kiadó, Ráth Mór, nagyon ellenkezett s terjedésüket is elfojtotta. A ponyván Toldi csak átdolgozásokban forgott, háromfelében is, nagyon eldurvítva. Cs. Molnár Lajoséban (N.-Várad, 1861.) Toldi ököl-lel megy a csehnek s úgy vágja pofon, hogy a Dunába szédül. 1875-ben Bucsánszky Alajosnál jelent meg névtelen szerzőtől *Toldy Miklós vitézi élete és szomorú halála*, 12 énekben. Az első hét ének szól a fiatal hősről, százával véve át sorokat Aranytól. A későbbi részben Toldit Keistut litván fejedelem özvegyével bonyolítja szerelembe. Szerzőjeül Bánóczi Tatár Pétert (= Medve Imrét) sejtí. A füzetről felháborodással írt a *Vasárnapi Ujság*-ban (1881. 170. l.) B. F. (= Baráth Ferenc?) — E füzet 3000 pld. után újabb kiadást ért; az eredeti Toldi, Vágó rajzaival, nem kelt, pedig amaz tiz krajeár volt, ez nyolc. — Böngérfi János Arany nyomán prózában dolgozta át, *Az áldott jó fiú vagy az erős vitéz Toldi Miklós gyönyörű históriája*. Kiadta Rózsa Kálmán, 1894. (Bánóczi József: *Toldi a ponyván*. A Kármán-Emlékkönyv-ben 1897.)

⁶² Debrecenben nyomtatott két ponyva-füzet, egyik éppen Telegdi kiadása.

krajczárból majd néhány forint is összegyűl. Azt mondja, van olyan garasos históriája, a miből százhatvanezer példányt adott el! Im itt a publicum.“ (május 28.) Néhány nap alatt két füzete lát napvilágot: *Szabadság zengő hárfája* címen.⁶³ Az elsőben két vers van; *Haj, ne hátra...* és *Rózsa Sándor*; a másodikban három: *Beállottam a Bocskai csapatba, Rákócziné, Rásüt az esthajnal...* Napok alatt kellett ezeknek megjelenni, mert Arany június 1-én már elhagyja Debrecent.

Buda visszafoglalása után a kormány siet vissza a fővárosba. Arany a legelsőek közt van, akik útnak erednek, abban a reményben, hogy előfogatot is könnyebb eleinte kapni, s a szállás nem lesz odafenn most oly kapzsi, mintha majd minden ember összetódul. (Jún. 1.) Június elsején délután indul; utitársa egy Tavaszi nevű „jó fiú a belügyből.” Szolnokig szép holdvilágos éjtszakán utaznak, Szolnoktól Pestig „gözkocsin”, hét huszasért. Most nem száll Petőfiékhez; azok maguk is Egressy Gáboréknál szoronganak. Harmadmagával fogad egy szobát, de csak „nap-számra”. Hétfőn (4-én) már Garaiék kiadó szobájába költözik, az Uri utcába (Horváth ház). Garaiék „igen nagy szívességgel viseltetnek irántam. Garainé különösen oly jó egyszerű asszony, a kinek társaságában boldognak fognád magadat érezhetni.” Kossuth bevonulása napján Garaiékkal együtt járja a kivilágított várost, egész esti 11 óráig. (Jún. 7. lev.) Ebédre első nap Egressy Szentpéterihez vitte, hol „ők kosztot tartanak,” és „igen vigan ebédeltek.” (Jún. 3.) Rögtön

⁶³ *Szabadság zengő hárfája*. A magyar fiatalságnak Arany János. — A mutatóba haza küldött példányra ráírta: Ára 2 kr. pengőben.

szállás után néz, hova családját felhozhatná. Megnézi Egressyék két kiadó szobáját a kerepesi-úti Marci-bányi-házban, de kicsinyli. Jobban is szeretne Budán lakni, ott jó a víz, a levegő is, a szállások pedig olcsóbbak, azt reméli, száz pengőért kapni. Petőfiék váltig sajnálják e tervet, mert nálok szerettek volna kosztolni (jún. 3., mind kiadatlan).

Később olyan hír jár, hogy a ministerium Pesten fog székelni, a Károly-kaszárnyában; ő is Pesten fogad tehát lakást, „annál a háznál, a hol Vörösmartyék és Garaiék laknak, tehát jó ismerőseid lesznek, a gyermekeknek játszótársai a Vörösmarty és Garai gyermekek. Garainé valóságos neked való aszszony, olyan, mint egy angyal, a mellett szeret a háznál, családi körben élni, nem a nagy világban barangolni.“ (Jún. 23.) A gyermekeknek is üzen: „Julesa, Laci, jól viseljétek magatokat, mint a kis Garai Ákos, Dezső és Gizella, ez ám a jó három gyermek, — majd meglátom, ti milyenek lesztek Pesten“ (jún. 7.). Mily meggondoltság minden elhatározásban, mennyi gyöngédség minden szóban!

A kivett szállás három tágas szoba, egyik udvarra nyíló ablakkal, csendes. Nem lakja senki, mert ajtaját, ablakát bomba rongálta meg, s csak Jakab-napra hozzák rendbe (júl. 24.), az a költözködés szokott ideje. Pedig örömet hozná fel családját minél előbb, mert tart az oláhok mozgolódásától, s azért is, mert úgy hallja, felesége kiment lakni Jani testvéréhez, aki a közeli Sály faluban jegyző. Ez a hír nagyon fáj Aranyinak. „Hát nincsenek annyi kegyelettel irántam, hogy még egy pár hétig Szalontán megszenvedjenek? Ha így van, ha el *kell* menned, bizony egy cseppet sem bánom, hogy ily nép közül

kiszabadultam.“ (Jún. 3.) Mindjárt sürgeti is az ott-honi holmik eladását, „mert a történtek — a hallott beszédek után — Szalontára többé nem kívánczik az én lelkem.“ (Jún. 7.) Garaiék mindjárt ajánlják, hogy egy pár napig családotól is szívesen látják őket. Jöjjön hát felesége, mihelyst jöhet; Eresey Sándor kísérje el őket Szolnokig, oda ő elébök megy. Bútorokat is kezd nézni, szerezzetni. Ha másképp nem megy, kivesznek Jakab-napig egy szobát. „Eddig sem a külső vagyon, hanem a belső megelégedés okozta a mi boldogságunkat.“ (Lev. jún. 7.)

Hivatala mellett nem feledkezik meg írói terveiről. Elszakadván Telegditől, a kormányhoz fordul verseinek terjesztése dolgában. Petőfi példája nyomán jár, ki 48 decemberében *Csatadal*-át kéziratban benyújtotta az országgyűlésnek, a francia tábornokra hivatkozva, ki segédsereget kért vagy egy kiadást a Marseillaiseból. „Ha elég buzditónak találják önök, ... nyomassák ki ... s küldjék szét országszerte a magyar táborba.“⁶⁴ 49 júniusában maga adta ki *A honvéd* versét, de Szemere Bertalan miniszterelnökhöz is fordul, vásároljon belőle a kormány a honvédek számára egy bankógarásával.⁶⁵ Arany szintén e módhoz folyamodott. Június 16-án „ajánlkozási irat’-ot nyújt be Szemeréhez. „Nem mintha mások kecsegtető példáján nyereszkeskedési vágyból indulnék, de mert megmáradásunk egyik főfeltételének s a népköltészet leghálásb feladatának tartom a népre és hadseregére lehető legnagyobb kiterjedésben hatni“ — folytatni kívánja Debrecenben kezdett vállalkozását, nem kételkedve,

⁶⁴ Havas kiadása, VI. 74. l.

⁶⁵ U. o. 234. l. Telegdihez is küldött ötezer példányt; u. o. 236.

hogy e füzetek terjesztését Szemere „álladalmi költségen is elé fogja mozdítani.”⁶⁶ Mellé tette második füzetét s két új versét is, kéziratban: a *Van-e olyan hamvába holt s Én vagyok az anyám átka* kezdetűeket. Az első egészen forradalmi hangot üt meg; igazi költői becs azon verseiben van, melyekben tárgyát a népballadák és románcok területére vonja.

A *Rásiut az esthajnal* . . . szökött katonája jellemző alakja a kornak, mint a gyönyörű tájkép s a népi alakok az alföldi életnek. Külföldről harcolni hazaszökdöső katonákról sűrűn adtak hírt az újságok (*Népbarátja* I., 291., 308., 323., 355. l.); Lenkey századát Petőfi dicsőítette meg versben. Arany életképe egy kis jelenetben élön mutatja a hazafi érzést. — *Rózsa Sándor* betyár-történet; Vadnay Károly elsodálkozott rajta, hogy Arany egy zsványról írt verset;⁶⁷ a maga hősről akart a népnek énekelni s a híres betyár ez időben menlevéllel szabad-csapatot alakított s Asbóth Lajos alatt vakmerően harcolt a szerbek ellen. A vers el is terjedt; honvédkorából Vadnay is könyv nélkül tudta.⁶⁸ Ily háborús morál van az *Én vagyok az anyám átka* kezdetű remek néprománban is, hogy a haza védelméért minden bűn meg van bocsátva. Arany *A nép barátja* egyik cikkében is el tudja nézni a csintalan legénykedést, még ha „egy tinót elbillent” is, de arra biztat, hogy a hetykeséget az ellenség előtt mu-

⁶⁶ Beadványa ki van adva az önéletrajzhoz csatolt jegyzetek közt.

⁶⁷ *A forradalom költészetéről*. Beöthy Képes Irodalom-történet-ében, I. kiad. II. köt. 636. l.

⁶⁸ Tréfából később azzal fenyegette Aranyt, hogy emlékeztéből kiadja a *Fővárosi Lapok*-ban. L. e soká lappangott vers késői ismertetőjének, ifj. Ábrányi Kornélnek cikkét a *Pesti Napló* tárcájában, 1883. szept. 2.

tassák ki. (*Önkénytes sereg. II.*). Ez van e kitünő balladai monolog'-ban is, mint Beöthy nevezi.⁶⁹ A fel fogás egészen a népé, népdal-sorokkal párhuzamos. Amivel a legény mentegetőzik: „Fiatalság, első hiba”: azt a nép mentségnek veszi; a népdalban is arra apel lál a zshivány: „Nem loptam én életembe — *Csak egy csikót . . .*“ Ez a tett is merő legénykedés volt; látni abból, hogy épp a bíró tináját kanyarította el. Népies a bíró megfenyegetése, kivel személyes ügynek nézi dolgát; Barna Jóska is ráolvassa: „Nem sokára mel lém kerül.“⁷⁰ Népdali az édes anyára való hivatko zás, a búcsúzás tőle, a fiatalság emlegetése, végül a katonának kívánczóság; Sobri Jóska nótája is úgy szól: nem félnek ők senkitől, csak istentől, „Azzal is kibékülnek, Mert huszárokká lesznek.“ (Erdélyi, I. 238.). Ennyire ismeri Arany a nép eszejárását, eny nyire tud nyelvén, szivéből szólani.

Hang, versidom egészen népies, többnyire még nem a népnek szánt költeményeiben is. A magyar rhythmusban az egyszerű formát, hosszabb sorokat kedveli. A *méh románcá*-nak mai két-két sora eredeti leg egybe volt fogva, üteme csak 4+6 szótag szerint tagolódott; egybefolytak A *rab gólya* mai rövidebb sorai, egyenlő hosszan a többivel; a *Télben* minden szaka hat egyforma rövid sorból állott. Csak később, mikor kisebb költeményeit összegyűjtve adta ki (1857.), szabdalta a sorokat változatosakká, a szako kat lengőbbé. E visszametszés, szétvagdalás azonban csak úgy sikerülhetett, mert a hosszú sorokban hibát lan rhythmus lüktetett s az ízeket könnyű volt szét fejteti. Változatosság csak a *Rákócziné*-val kezdődik,

⁶⁹ A *Képes Irodrtört.* Arany fejezetében.

⁷⁰ Arany—Gyulai, II. 36.

mely a *Magasan repül a daru* népdal rhythmusára indul, s Petőfi *Boldog éjjel*-ének strópha-formáját követi, bár kevesebb rímmel. — Népi verseinek nagy elterjedésük és hatásuk lehetett volna, de az idők rohamos változásával már nem került sor kinyomatásukra; úgy maradtak meg, a költő ajánlkozása mellett, a miniszterelnökség mozgó irattárának azon iratai közt, melyeket, szerencsére, megmentett s hosszú évekig rejtegetett Horváth Lajos fogalmazó s Aranynak Debrecen óta jó ismerőse. Ily ponyvafüzet számára készült a *Nyalka huszár* is, így kezdette *A betyár* néprománec-kört; az már nem jelent meg, ezt be sem végezte.

A néplap terve is föltámadt még egyszer, hogy aztán végkép kialudjék. A kormány most valóban rá szorult. A *Munkások újságá*-t 48 végén izgatásai miatt be kellett tiltani; Táncsics óvadék hiján röpféven követelte tovább minden kiváltság megszüntetését s a földbirtok felosztását. Ezzel oly népszerűségre tett szert, hogy több kerület megválasztotta követnek, mikor Petőfi és Arany nem jutottak be az országgyűlésre. A *nép barátja* mérséklés helyett maga is lázított. Egyes vidékeken zendülések törtek ki a hatóság ellen. Szükség lett volna egy józan néplapra, mely a haza kétséges ügyére fordítja a szemeket, a hazáéra, melyen minden függött. Így veszi kezébe az ügyet Szemere. Erdélyi János lapja, a *Respublica*, június 20-án reggel közli a hírt, hogy „Arany János és Gondol Dániel, több társakkal egysülve, Népi lapot fognak kiadni.“ Ejt is néhány szót a jó népi lapról, hibáztatva a velőtlen szószátyárságot. Vas Gereben rögtön talpra ugrott, hogy a kormány támogatásától el ne essék. A *Márczius Tizen-*

ötödike még aznap este pártul fogta a *Respublica* „fitymálódása” ellen *A nép barátja*-t, melynek szerkesztője „a *democratia* szót tisztán találta érteni, . . . nem a mint azt a *tudósok* a mai világban venni szokták.“⁷¹ Arany másnap közzéteszi a *Respublica*-ban *Ápril 14-ike* versét. Bántja „Gereben nyelvelése” s hogy „Pálfi is kontráz neki”; de nyugtatja feleségét, ha e támadást olvasná: „. . . az ilyet kutyába sem kell venni, első lépés a szerkesztőségben. — Keresd meg azt a levelét Gerebennek, a mit a télen írt, a miben szűk időről panaszkodik és felszólít, hogy írjak neki *ingyen*; és küldd fel. Akkor már a kormánytól 5000 pengő forint volt a markában. Ha nem fér tölem, majd lefőzöm. — — Az én újságom a *Közlöny* mellett — és külön is — kormányi költségen fog megjelenni, én és leendő dolgozó társaim készpénz fizetést kapunk.“ (Feleségének, jún. 23., kiadatlan.)

A kiszemelt szerkesztő-társ, Gondol Dániel, szintén belügyi fogalmazó és író. Több széptani pályadíjat nyert a Kisfaludy-Társaságnál; a regény- és dráma viszonyát fejtegette; a jellemekből vezette le Sophocles színműveinek eselekményét; egy vígjátékát is előadták a Nemzeti Színházban; 45-ben tagjai közé választotta az Akadémia. Vele Arany szívesen találkozik a hivatalban s a lap dolgában is. Ott van hivatalban Dózsa Dániel is, a ki később, midőn *Zandírhám* hőskölteményét megküldi, emlékezteti a költőt: „Egyszer Budán egy bureauban dolgoztunk; önnnek szokása volt számunkra papírból készített és toll-

⁷¹ E nép lapra vonatkozó ujsághíradásokat összegyűjtötte Czóbel Ernő: *A. J. tervezett néplapja, a „Népszabadság.”* — *Irodalomtörténet*, 1917. — A cikk többször összekeveri a néplap és a ponyvafüzetek dolgát; néhány állítását másképp világítják meg az itt közölt adatok.

szípkás szivarpipával kedveskedni“ (858 jan. 22. kiadatl.). — Általában többet jár író barátai közé. Egyszer a színházba is elmegy (jún. 24.). Egressyt nézi meg *A rongyszedő*-ben; „felségesen játszott, először, mióta a kormánybiztosságot és csapatvezérséget elhagyta. Csak te láthatnád őt játszani minél előbb“ — írja haza. Ez vasárnap volt. Hétfőn (25.) „Egressy, Petőfi, Garai, Gondol és én kirándultunk a Városligetbe s felségesen mulattunk. Visszajövet meglátogattuk Damjanicsot, ki közel a ligethez egy kies mulatóházban fekszik. Tört lába, a mint fekszik, fel van kötve, hogy levegőben függjön, mozdulatlanul,⁷² de azért, bár bort innia nem szabad, végtelen jókedve szokott lenni. Petőfi bemutatott bennünket neki és igen szívesen látott, bort hozatott fel a javából.“ Ezt június 26-án írja. Kezd megnyugodni jövője felől. Családját a hivatallal s lappal biztosítva tudja. Mások bizakodása rá is átragad. „A muszkáktól itt kiesit félnek“ — írja 23-án. Jó híreket tud Görgey győzelméről. 26-iki levelében azt írja: „Ujság, különös, semmi. Azt már tudjátok, hogy Árva, Liptó, Szepes, Sáros megyék szélein orosz csapatok cirkálnak: evvel ijesztgetik most a világot. Azonban nem oly könnyen megy az.“ Azt is tudatja: „A szállásunkat készítgetik lassankint“. „Csak az isten minél előbb Pestre hozna benneteket, édesim“.

Másnap betoppan hozzá Petőfi, hogy Kossuth hivatja. „Petőfi, én, Egressy, Vas Gereben s mások megjelentek. (Akkor láttam Kossuthot először, legalább oly közléről, hogy kényelmesen vizsgálhattam vonásait.)“ Kossuth beszédet tartott hozzájuk, hogy

⁷² Damjanicsot e baleset Komáromban érte, április végén; lovai elragadták a kocsit s ő lábát bokában kitörte.

hirdessenek népgyűlést, fanatizálni kell a népet kereszties háborúra, „a főváros környékén vivandó véres, elhatározó, utolsó leheletünkig tartó csatára”. (Petőfi utolsó levele s Arany följegyzése e levélen.) Az írók eloszlottak; Petőfi és Arany ekkor látták egymást utoljára. Arany még aznap levelet küld haza. „Röviden írok, mint az események gyorsasága. A magyar nemzetre a legnagyobb vész napjai közelgetnek. Az orosz gyorsan halad előre s nincs ellene elegendő erőnk összpontosítva. Most mindenfelé népfölkelés rendeztetik. Vajha a magyar nép képes lenne élet-halálra küzdeni. De kétlem. Ennyit csupán azért jónak láttam megírni, mert nem szeretném, ha útnak indulnál, mielőtt írnam, hogy már jöhetsz. Alkalmasint én foglak benneteket rövid időn meglátogatni. Azontul — isten gondot visel, ha akar. — — Ezen levelet csak neked írtam, nem hogy olvassák Szalontán. A holnapi (jún. 28.) *Közlöny*-ből úgysis mindent megtudnak. Én a kormányzó saját szájából hallottam, hogyan állunk“. (Kiadatl.)

A kormány már akkor elrendelte a népfölkelést s amely napra a népgyűlést rendelte, már menekült Szegedre.

Arany főnöke engedelmével Szalontára siet. (Júl. 1.)

A *Közlöny* új szerkesztője, Emödi Dániel, még július elsején is hirdeti, hogy lapja mellett „hetenként kétszer, vasárnap és esütörtökön“ *Népszabadság* címen egy néplap is jelenik meg; de az orosz már Debrecen felé nyomul, a kormány Szegedre menekül, július 3-tól fogva tíz napig a *Közlöny* sem jelenik meg.

Gondol még Szegedről is vált levelet Arany-

nyal. Július 19-én (kiadatlan) még hívja magukhoz; Szemere sürgeti a néplapot, mert a *Márctius 15-ikét* betiltották, a *Respublica* megszűnt, *A nép barátja* jún. 30-ával abba maradt s a kormánynak csak egy lapja van, a *Közlöny*. Július 27-én azt írja Gondol (kiadatl.): „Ezelőtt néhány nappal... Szemere, a szobán keresztül mentében... megszólít: „Mikor lesz néplap?” „Mihelyt Arany előjön, felelek, vagy, ha kívánja Kd., előbb is”. „Jó, jó, mutassa meg a programmot meg valami cikket”. — — nyomtatás végett Emődihez utasított, ez hívelt hámolt, hogy betű nincs, papíros sines, kézi sajtó is csak egy van, annak is most sok dolga lesz, stb.” Arany már vissza is lépett a szerkesztőségtől, mint a levélből kitetszik. „Ügyünk a lehető legbonyolultabb zavarban áll — folytatja Gondol. — Az osztrák-muszka had nyomul Szeged felé. Minisztériumunk fél akar oszlani. Szemere beadta resignatioját. A közvélemény dictaturára szavaz.” Tudósítani fogja barátját, hová költözik a minisztérium; akkor Arany is siessen oda, „családját biztos helyre szállítván”, mert „ha feloszlik is egy időre a minisztérium, tagjairól az illetőknek gondoskodniok kötelességek, s helyben lévén, inkább teendik ezt veled, mint tőlök távol.”

Mikor a belügyminisztériumot Váradra tették át, oda Arany be is ment. „Ott voltam vagy két nap, de következett a Nagy Sándor csatavesztése Debrecennél: az egész Várad futni indult, s én is visszavonultam Szalontára.” (Petőfi, 49. május 27-iki levelének hátán.)

E csata napja augusztus másodika. Ezzel meg hiúsult a magyar seregek egyesülése, minden elveszett. Arad és Szeged felől Szalontára tódultak a

menekülők. Itt látta az országúton Jókai a Nyáry Pál kocsijáról egy parasztszekéren Vörösmartyt s Bajzát, Szalonta felé igyekezve.⁷³ Mind a ketten, Vachott Sándorral együtt, Aranyékhoz szálltak, három-négy napra, míg Eresey Sándor útlevelet tudott számukra szerezni.⁷⁴ Arany már maga sem volt ott-honn a jegyzői házban; helyét betöltötték, s utóda még bérért is vonakodott két szobát átengedni, bár szüksége sem volt rá.⁷⁵ Megfordult e napokban Szalontán Szemere Bertalan is Batthyány Kázmérral; onnan küldték az orosz táborba a kormányzó második békeajánlatát, a korona felajánlásával.⁷⁶ Szalonta a hadak útján esett; arra vonultak Világos alá Görgey seregei. Augusztus 7-én a fővezér is odaérkezett.⁷⁷ Vele volt testvéröccse s a fiatal hegedüs: Reményi. Amint az ázott tarlón tábort fogtak, Görgey István visszafordul a városba. Megtudakolja Arany lakását. Lovát a kapufélfához köti; az udvaron egy lelket se látni; benyit a pitvarba; a hátulsó szoba ajtajából „egy érdekes asszonyi fej, jóságos, de végzetlen szomorú szempárral tekintett rám, azonban szó nélkül mindjárt vissza is huzódott“, mert szemközt az utcai szoba küszöbére kilépett a gazda. Egy kézmozdulattal behívja a látogatót az üres szobába, „töredező hangon sajnálkozását fejezi ki, hogy nincsen hova leültetni“. Hosszú kézszorítás után megkérdezte az idegen, de ismert nevű honvédtisztől: „Mi lesz belőlünk?“ — Az annyit felelt rá: „A jó is-

⁷³ Jókai: *Életem legszomorúbb napjai*.

⁷⁴ Eresey, 49. l.

⁷⁵ U. o.

⁷⁶ Görgei István, id. műve, III. 341. l.

⁷⁷ Görgey u. o. 351. l. 6-ikát mond, — Eresey és Hegyesi aug. 7-ikére teszik.

ten tudja.“ Még kérdést tett, hogy ha a honvédesapatok másnap elvönulniak, mikorra lehetnek itt a muszkák. — Estére, talán már délre.⁷⁸

Eresey azonban Nyáry Páltól, aki aznap ott ebédelte, hol ő rendes ellátáson volt, azt hallotta, hogy másnap még nem jó be az orosz. Nyáry sűrűn találkozott a fővezérrel, tehát mindenki erre számított.⁷⁹ Nagy volt hát a riadalom másnap, mikor kora reggel néhány kozák végig száguldott a főutcán. Arany az az öreg Rozványékhoz vitte családját, s náluk rejtette el pénzét. Rozványné a később hozzájuk szállásolt generális előtt menyének és unokáinak adta ki őket.⁸⁰ Míg családjáról gondoskodott, elkésett attól, hogy Ereseyvel s annak egy barátjával együtt meneküljön.⁸¹ Ezek ketten mentek vagy egy mérföldnyire, Árpád községbe, honnan beljebb igyekeztek az erdőségbe, Fekete-Bátorba. Itt érte utól Arany délre, „egy nagy bottal és hátán egy kis batyuval“. Elmondta, hogy útja közben egy paraszt gúnyosan szólt rá: „Szökünk, uram, szökünk?“ „Ilyen hát a nép, melynek érdekeit úgy szivünkön hordjuk?“⁸²

Néhány napig az erdőben bújkáltak, de hallva, hogy a kozákok az egész környéket elárasztják, tanácsosabbnak látták visszatérni Árpádra, hol hétnyole napon át a papnál, jegyzőnél vonták meg magukat. Gondolhatni, mennyit rettegtek hozzátartozóikért, magukért.

⁷⁸ Görgey István: *1848 és 1849-ből* III. 343—345.

⁷⁹ Eresey, 50. l.

⁸⁰ Márki: *Arany J. szalontai éveiből*. — *Irodalomtörténet*, 1917.

⁸¹ Eresey, 50. l.

⁸² Eresey, 52. l. — Épen itt Árpádon bújkált egy ideig a későbbi vértanu Szacsavay; Biharban rejtőzött Vetter, Bónis Samu.

Nem is bírták soká a bizonytalanságot, néhány nap mulva hazamentek Szalontára.

Micsoda hazatérés volt az! Uteákon, házakban orosz katonák; a lakosok reszketnek életökért, vagyonukért. Mindenkinek sorsa bizonytalan. Aranynak keresete sincs, mert állását rég betöltötték; födele sincs, jegyzői lakását már az utód lakja, Rozványéknál mégsem hagyhatja családját sokáig. A Pestre költözés eszközei közt ingóságai nagy részét pénzzé tették, a pénz pedig Kossuth-bankókban veszett, feleségének tízezer pengő hozományával együtt. Fia emlékezett rá, mint válogatták szülei a bankókat s apja maga rakta tűzre, mert Kossuth-bankót tartogatni kész veszedelem volt. (A. L. feljegyzése.) A kétségbeesés szélén áll. Betevő falatja is hiányzik: egy-asztagba rakott búzáját a villám augusztus végén fölperzselte. (*Bolond Istók*, II. 33. és jegyzete.)

Egy — asztagomba feddőleg hajított —
Villám-üszök imádkozni tanított.

„Csaknem földönfutó valék“ — írja ez időről Csengerynek, 1860. júl. 9.

Mindenki házába, családjá körébe húzódott, — senki sem törődött másokkal.

A hű Szilágyi az első, ki felőle tudakozódik. Óvatosságból nem neki magának ír, hanem Miklósi Sándor tanítónak; az hírt is ad róla (dec. 25.). „Azt kérdi, él-e Arany Úr? Igenis él; mely minőségbe? Hivatal nélkül, Szalontán, házbérbe' Darvasi Ambrus házában, még eddig semmi baja.“⁸³ Ez a Darvasi

⁸³ A levelet kiadta Gyöngyösy László: *Adalékok A. J. életéhez.* — *Egyetemes Philologiai Közöny*, XXVIII. 760. 1. A Darvasi-házra vonatkozó adatok is innen valók.

híres zsugori volt; nem engedett szárnyas jószágot tartani, mert koptatja az udvar földjét; Bodri kutyájukat sem tűrte meg a háznál, úgy hogy a kapunál settenkedő komondornak kihoérták az ételt az utcára.⁸⁴ Csak „bérszobát” bírtak. S e nyomorúságban folyvást rettegniök kellett. Az oroszok elvonulása után (aug. 30.) még rosszabb világ következett. Az osztrákok sokakat elfogtak, kikre csak gyanújuk is volt. Vörösmarty, Bajza, Jókai rejtőztek, Sárosy 49-ben Biharban lappangott és Szalontán is megfordult.⁸⁵ Arany, bár alantas állásban, a forradalmi kormányt szolgálta, ez s a néplap elég lehetett volna üldözésére. Ercsey beszéli, hogy ősszel valahányszor katonai őrzőjárat ment végig az utcán, az ismerősök mindig összesúgtak: Most Aranyt fogják el. „Több héten keresztül egész éjszakákat átvirrasztva, felöltözötte és egy nagy bundát is készletben tartva, ő és neje, kis gyermekeik csendes nyugvása közben, várták az elfogatásra megjelenő katonaságot s e rémítő helyzetben testileg-lelkileg már-már végkép kimerültek.”⁸⁶ Ettől mégis megkímélte a sors. Szilágyit, a ki nem győzte bevárni Miklósi válaszáat s újév után egyenest a költőnek írt, 1850. jan. 19. arról tudósíthatta: „... egészség és levegő dolgában nem szűkölködünk.” Az egész környéken nem volt haragosa, rossz embere, ki feladta volna. Ezen mult, hogy legalább a börtönt kikerülte.

Őt a szabadságharc remény nélkül sodorta magával, csak hazafi érzésénél fogva; kötelességnek

⁸⁴ Erről van szó a *Háziuraság* versben.

⁸⁵ Abafi-féle életrajza, *Figyelő*. XII. 163. l.

⁸⁶ Ercsey 54. l.

érezte harcba állítani költői tehetségét, de nem ejtették meg a merész álmok, aggodalmait csak a kényszerűség altatta el, — teljes mértékben csupán a veszteséget szenvedte együtt a hazával:

Én is alólbukám, midőn esél.

(*Bolond Istók*, II. 6.)

TARTALOM

I.

<i>Az Alföld és Nagy-Szalonta. — Az Arany-nemzetség. — Szülei, gyermekkora, ifjúsága; az első olvasmányok. — A collégiumi élet Debrecenben, praeceptor Kis-Újszálláson. — A művészi hajlam ébredése, vándor-hetei. — Hajótörönten, otthon. — Corrector és másodjegyző; házassága, gyermekei</i>	Oldal 5
---	------------

II.

<i>Szilágyi István Szalontán. — A Kisfaludy-Társaság munkássága. — Fordítási kísérletek. — Megyei élet Biharban. — Az Elveszett Alkotmány; szatira és paródia. — Toldi. — Ilosvai és a hagyomány; költői példák. — A monda vándor elemei s Toldi történeti alakja. — A mű fogadtatása</i>	63
---	----

III.

<i>Új tervek — Vahot és a Pesti Divatlap. — Rózsa és Ibolya — Az első kisebb költemények. — Petőfi Szalontán. — Arany elvei a népies költészetről. — Szilágyi tárgyakat ad. — Petőfiék őszi látogatása. — Shakespeare-fordítások terve. — Murány Ostroma.</i>	141
---	-----

IV.

<i>Toldi Estéjét írja; kiadatlan marad. — Az első, népies balladák. — Hazafias versek s A Nép Barátja néplap. — Lelki kettőssége. — Követjelöltség és nemzetőri szolgálat. — Petőfi családja Szalontán. — Miniszteri fogalmazósság Debrecenben és Pesten. — Népköltői tervek. — Világos után.</i>	193
---	-----

KÉPEK JEGYZÉKE

	Oldal
1. <i>Arany János arcképe és névalírása</i>	1
2. <i>Az iskola és a városháza Nagy-Szalontán</i>	49
3. <i>A Csonka-torony Nagy-Szalontán</i>	145
4. <i>Arany János kezeírása</i>	209
